

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

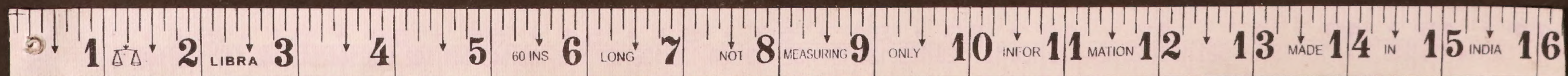
No. १००
६१

Title परिभाषिन्दुशेखर-पञ्चाङ्ग-चिन्ता

Author _____

Extent १३५ पन्ना Age _____

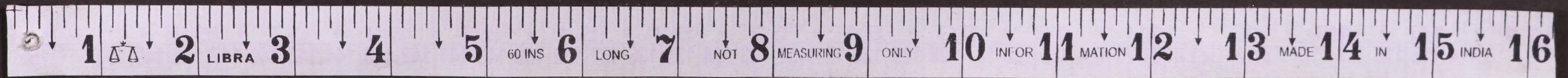
Subject व्याकरण

ओं श्री गणेशाय नमः ॥ विद्याधीशं त्रिनेत्रं विमलमतिपुतं । वेयनाथाभिधेयम् । जन्मास्थित्यंतकारिनि विस्तारिनि मतां य
 शस्यः सुरेशः ॥ आनंदविधिर्महेशः सत्त्वलक्षणितो दुर्गमो बोधहीनैः सत्यज्ञानसहयो विगतपरिमितस्तनमामो गिरीशं
 पशास्रायो भियते च कितमनिशयं निष्कलकोपवाधो यस्य स्मृत्या भवाधितरतिगतिमलाशङ्कं संवित्कृतात्मा ॥ तं श्री क्लृप्तो
 द्येशं निगमन्ति च रं वं धनं प्राणराशो र्ध्यापनमामश्चरितकलषहंसं गंधर्वेण मंतम् २ पांशुक्तिं समुपासते हि विबुधा दे
 नेन्द्ररुद्रारयोपस्यार्थः । शसहस्रतं फणिभृच्छक्तेन वंगुणान् ॥ पश्चादेव चांसितुत्वमवलं शक्तान्यवतंगुणां ध्याये
 निष्पृगशैलनिरतो प्राप्तातिभागावलिम् ॥ ३ ॥ चित्तदुरितसमूहहंगणेशं जितमंधीरमुनीं निलयसंगसन्निधानादिपरमपा
 करुते नमो हि पस्तं ॥ ४ ॥ चित्तभानामिकां स्थापयिष्ये उशेखरे ॥ बालानामुपकाराय कुर्वे भाष्यप्रदर्शिकाम् ॥ स्वचिकीर्षि
 तनिबंधनसमामिप्रतिबंधक दुरितप्राणमापशिष्टाचारप्रतिपालनापचशिष्टाचारानुमितस्मृतिप्रमाणकनिवि
 लजगद्गुरुश्रीपरमेश्वरनत्पात्मकमंगलमाचरन् स्वचिकीर्षितं प्रतिजानी ॥ नत्वेत्यादिना ॥ तत्र चतुष्टयशब्दानां प्र
 तिरिति पश्येकस्मिंश्चित्तुदयविशेषे संज्ञात्वेन विनिष्कृतं इति संज्ञाशब्दा ॥ तत्र तेन रथकापधिकरणन्यायेन योगतोप
 स्थितिरुत्तरार्थोपशिष्टेः प्रमिवंधकत्वात् पुरुषविशेषोपशिष्टेः कश्चित्तनां गेशः पदविशेषः परिभावे दुशेखरं च्छरु
 तेत्यवयवः ॥ त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति पतुन संति पट्टणशब्दाः तभनागेशशब्दः तस्य च गुणशब्दो न भाविः ॥ व्यक्ति
 विशेषे तु तत्र गुणारांभेण प्रवृत्तिः ॥ तत्र रद्वाधिकरणमावा नवतापत् वागानां रंशः नागेश इति व्युत्पत्त्या शेषस्या
 पिसुखार्थस्य ग्रहणे नागेशः शेषो महुद्धानां रूपपरिभावे उशेखरं कुरुतेत्यवयवः ॥ अनेन तस्य मुद्रात्पकोपाधिक

शरं यपादं जनि

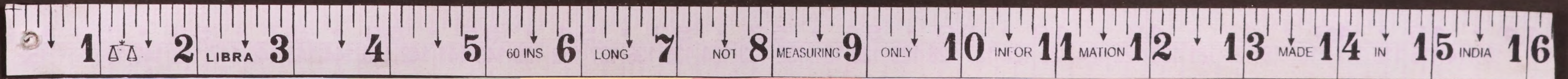

प. रि. म. शे.

त्वेन सर्ववृत्त श्रृणुशीलत्वात् सपव

अगवचा सर्वानर्तामिति न सर्वबुद्धिप्रवर्तकत्वात् तस्मिन्

योजकत्वं प्रयोज्ये आरोग्यशतापि कुरुते इति व्यवहार इति भावः न चेवं तस्य सर्वेष्वर्थेष्वप्यप्रतिस्पर्शनमस्कार्यत्वात्
संभव इति चेन्मेषम् ॥ एकस्मै ब्रह्मणो गाधिभेदेन नियमनिषमकभाववन् नमस्कार्यनमस्कृत्यभावसत्त्वे वा धकाभा
वसत्कत्वं ॥ नागेशः शङ्खः संज्ञाशङ्ख इति पश्ये कुरुते इति प्रथमपुरुषप्रयोगेणास्वप्नाव्याप्यभावदर्शनात् त्वं कुरुते इति स्वप्ना
भिमानाभावः सुविनः ॥ किं कुरुते त्याकांक्षाया माह ॥ न त्यासां वामिति ॥ अत्र सां वामिति विशेषोपादानमिति रद्वयविशे
षणम् ॥ न त्वं वपासु हवतमानो महादेवः संतस्य चिताभस्मालेमादिवत्त्वेनामंगलवरूपत्वात् तन्नमस्कारेण मंगलसिद्धिः
फलमिति ॥ कस्य वितत्यतिपादकवेदविद्वषकत्वात् वंडशिरोमणेशंकावारणापशि वमिति विशेषणीयादानं ॥ प
तेन तस्य मंगलस्य रूपत्वेन तन्नमस्कारे मंगलप्रदत्वं सूचितं भवति ॥ तथा चोक्तं ॥ लशानेष्वाडास्परहरपिशाचास्त
रुचराश्चिताभस्मालेपः स्रगपिनकरोटीपरिकरः ॥ अमंगलं शीलं भवतु नामेवमखिलं तस्यापि सत्त्वं वरदपं
रमं मंगलमसि ॥ १ ॥ न चेवमपि तस्य व्यक्तिविशेष एयानविशेषस्यत्वेन सातांतरे मंगलप्रदत्वं मनुष्यपदपभमि
त्याशं ब्रह्मेति विशेषणोपादोपादानं ॥ तेन ततस्परिष्करणेन सर्वत्र व्यापकत्वात् भतदनुपपभमिति सूचि मं
अथवा ब्रह्मेति विशिष्टोपादानं ॥ ननु ब्रह्मशब्दसमायावावकत्वेन तस्याश्चानर्थकहेतुत्वेन तन्नमस्कारे मंगलसि
द्धिः फलमित्यतः शिवमिति विशेषणं ॥ तेन मायाव्यावृत्त्याः द्वितीयब्रह्मणो ग्रहणोत्तसिद्धिरिति सूचितम् शि

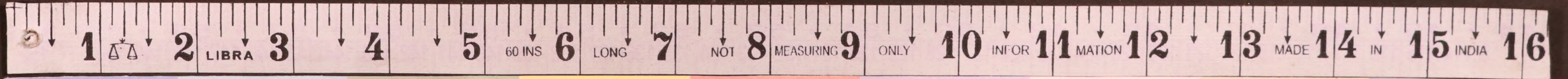

वशद्वयाद्वितीयवस्त्रपरत्वं च प्रसिद्धं शिवं शांतमद्वयचतुर्थीमन्यते रतिमां इकफौ ॥ नन्वेवमपि तस्याद्वितीयत्वेन नि
विशेषत्वात् नमस्कार्यत्वात् संभवत्यतः सांवसितिस्रचिकी विशेषणं तेनेतस्य मायाशवलत्वेन सविशेषत्वात् नमस्कार्यं ।
त्वसंभवति सचितं नमस्कार्यदार्थश्च मनसत्वं उक्तं । ततोहमप्यकृष्टया कांक्षायां बुद्धानुकूलो व्यापारः । ग्रंथकर

ॐ नत्वा साम्बं शिवं वस्त्रनागेशः कुरुते युधीः

रा-प्रयोजनं निर्दिशति । बालानामिति ॥ बालैस्त्वं चान्न निष्कृष्टपरिभाषार्थानभिज्ञत्वं ॥ बालसंबन्धनाया स पूर्वकवो ।
धोपकारकप्रकृतविशेषणविशिष्टसांवनमस्कारपूर्वकतागेशाभिन्नकर्तृकभविष्यतिकालिकपरिभाषेदुशेखरना
मकग्रंथनिष्ठोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति समुदितो वाच्यार्थः पद्यपि परिभाषेदुशेखरमिति परिभाषा ज्योत्स्नातपायु ।

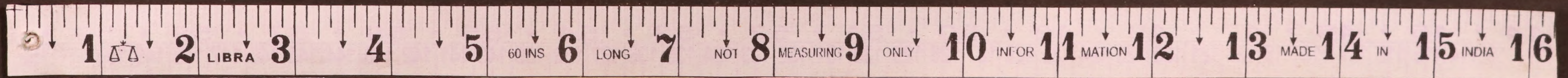

प. रि. भा. २
क्तः ३३ः शेखरेपस्पतमिति व्युत्पत्त्यासां वविशेषणं संभवति तथाप्यन्नकर्मकांक्षापानिवंधनमिति कर्मवाचकपदा
आहारोदोषः स्वसन्निहितकर्मवाचकपदं ग्रंथपक्षे परिभाषापवः ३३ः शेखर-परित्यक्तातराध्याहारलान्या
यत्नात् चिकीर्षितग्रंथनापांतरनिर्दिशकरणानापतेषु ग्रंथपक्षे परिभाषापवः ३३ः शेखर ३३ शेखरेमूल

बालानां सखवोधायै परिभाषे ३ शेखरम् १

प्रधाने यस्य सखसखसिनि व्युत्पत्तिर्वोधा। पूर्वोक्तपक्षे परिभाषेति ३ दोर्विशेषणं राहुग्रस्तनवारणायः। अभ
वर्तमानसामीप्ये वर्तसा नवदेति भविष्यति लट् अभनागेशः ३ तिस्वमामग्रहणोलिप्पादौ विन्यासेऽस्त्वुक्तं।
दोषाभावः सखित इति बोध्यम् १

२

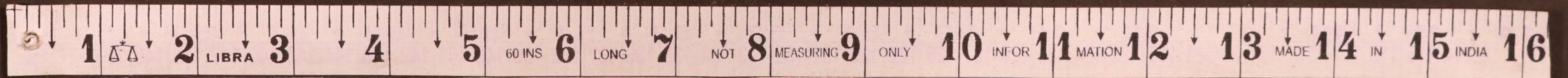

धितग्रंथसमाप्तिप्रतिबंधनीभूतडरितप्रशमापनिविलाजपद्गुरुश्रीपरपेम्परसांवनन्यात्मकष्टाकृतसमंगलस्यशि
ष्यशि-पैवहिर्निवन्धनकुर्वन्सामान्यतःस्वविकीर्णितं प्रतिज्ञामविशेषत-मिति जानीनेपाचानेन्यादिना। प्राचीन
वैष्णवकरणांशेदादमस्तिस्तेपांतंत्रेशास्त्रेवचनरूपेणसूत्ररूपेणपरितानितानिभ्रानिनस्मिन्मिसादीनिपाणिपरि।
भाषारूपाणिनानिवाख्यापन्तेऽस्यचप। किंचपाणिनीयतंत्रेसापकमापसिदानिताचपः। अत्रज्ञापकसिद्धानीत्यु

शविनवैपाकरणतंत्रैवाचनिकानिअत्रपाणिनीयतंसिद्धानिः

त्सा सूत्रपाठस्यपरिभाषाणामन्ताव्याख्यानमिति सूचितम्॥ ज्ञापकसिद्धास्यन्मसिद्धंवहिरंगमंतणं इत्येवमाद
यः॥ न्यायसिद्धास्तपकदेशविकृतमनव्यवदित्यादयोवोधाअत्रन्यापस्यलौकिकत्वन्तदपेक्षपासापकस्यशास्त्री
पत्वेनअभ्यहितलभ्यमिपादकपदस्यैवपूर्वनिपातः पत्तेनज्ञापकन्यापसिद्धानीत्यत्रतत्पुरुषगर्भितसापकन्या
पसिद्धेतिद्वंद्वेन्मत्यावतरत्वेनन्यापशब्दस्यैवपूर्वनिपातेनभविनव्यमिति आशंकापरास्ता श्रीमत्प्रणवपूर्वकाह
पतीर्थचरणद्वयेभ्यान्नमः ॥ ॥

प. शे. टी.

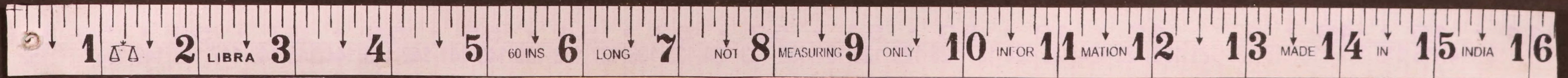
३

ननु प्राचीनो भेदितसायकसिद्धानां संज्ञा पूर्वको विधिरनित इत्येवामादीनामपि पाणिनीयतंत्रीयत्वेन प्रामाण्य
स्य निश्चयनिपक्षत्वात् करिष्यमाणो तत्वं नमयुक्तं स्यादित्यत आह भाष्यवार्तिको निर्वहानि ॥ ओर्गुणोत्पादिपाणि
नीयसूत्रपदगुणादिग्रहणात्तापिमत्वेतंत्रीयत्वेपि भाष्यवार्तिकनिवद्धत्वाभावेन तासामप्रामाण्यमव्याहतमेवेति
भावः शङ्कीकरीष्यते चेत्तदुपरिष्ठात् अनेन भाष्यवार्तिकनिवद्धत्वमिति परिभाषापदस्य रूपावयवतावयेदकमि

भाष्यवार्तिको निर्वहानि पानिपरिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते
ननु लण आउण सूत्रयोर्गोकारस्यैवोपादानेनाणि एतद्ग्रहणेषु
संदेहादनिर्णयोत आह व्याख्यानतो विशेषप्रतिर्न हि संदेहादलं ॥ त
णं विशेषस्यान्यतप्यर्थरूपस्य व्याख्याना - एकतात्म्यनिपचिर्निश्चयः

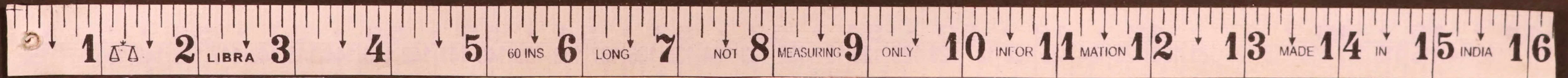
निवेदितव्यम् अतः शुद्धरुटमिदं परिभाषापदं ॥ परितो व्याख्यातां परिभाषां प्रवक्षत इत्यभिपुक्तो योगरूढं परिभाषापद
मित्यपिकेविहदंति । एतावता शुद्धयोगिकत्वमिति सर्वथापि नास्ती - प्रतीयते । लिंगवत्त्वे सति संदिग्धार्थनिपामक
त्वं परिभाषात्वमितिलक्षणं त्वष्टायायापाठस्य षष्ठीस्थानेत्यादि परिभाषासूत्राभिप्रायकम् ॥

३

अमथावर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमेकदेशविकृतमनस्यवदितिनिषेधातिदेशेषुतत्ताभावेनाव्यासिरायवे
 त॥ व्याख्यापंतस्तस्यव्याख्याविषयीभूताः क्रियंतस्त्यर्थः॥ तत्तंचमदच्छेदाद्यन्यतमत्यम्॥ तदुक्तंच यदच्छेदः यदा
 र्थोक्तिर्विग्रहोपाक्यपोजना। आक्षेपोऽथसमाधानं व्याख्यानं ष- धंस्मृतमिति॥ अथवाव्याख्यानपदच्छेदोक्तिर्हा।
 पविशेषेण-क्षेपपर्वकसमाधानकथनं॥ ष- धमित्युक्तः सुवि-ष्टैकलक्षणाभिप्रायेणपयोज्याकुत्रचित्।
 स्पष्टिदनुवृत्तिसुसौलभ्याभिप्रायेणऊहिनीयत्वमुक्तमिति सर्वभबुद्धिमत्॥ तन्नुशवीनोत्प्रेक्षितज्ञापकसिद्धा
 तिरिक्तानामेवपतासांयुतपदच्छेदायुक्तिर्दीराआख्येपकथनमेवेतिविरुद्धमाख्यानमिति विवेक्तव्यम्॥ अतो
 त्रविशद्वस्तुत्रेणविशिष्टविरुद्धेनउभयपाः॥ वर्णान्तरोपादानेसंभवति॥ अत्र उगालगाति सत्रद्वयेपवरा
 कारसोपादानेदलोपेपर्वसदीर्घाः केराः अणोः प्रगटसस्यानुनासिकः उरत्यपरः अरगुदित्सवर्णस्यचाप्र।
 त्यपः इतिस्त्रेघराग्रहणे अणः पीभमित्यादिष्टिणग्रहणे संदेहस्यातथासतिसंदिग्धार्थबोधकत्वलक्ष।
 रामप्रामाण्यंशास्त्राणामाययेतेत्याशयेनप्रथमपरिभाषामवनारपति॥ नम्विसादिनाशिष्ट
 कृतादिति॥ शिष्टाश्चात्रभाष्यकारादयः तत्तत्त्वसक
 ॥ ॥ ॥ लशास्त्रार्थविषयकभ्रान्तिराहित्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

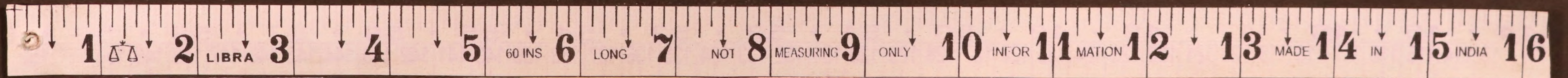

तदवस्यत्वादिति चेन्न । रोदीत्यनेन नित्यलोपे सति पूर्वो-फलासंभवेनासंभवस्य युक्तत्वात् तवैव-प्यसंभवस्य
 युक्तं मातृणां तृणपितृणामित्यादौ संभवात् तत्र फलाभावस्तु युक्तः शपरत्वे फलसम्यक्त्वादिति वाच्यम् तत्र सं-
 भवे पितापकेन फलाभावे सति तस्य पराहतत्वात् । ज्ञापकत्वं नूनं श्वातो रितिसूत्रे मातृणां पितृणां मित्यादि ।
 व्यावर्त्यर्थे धातुग्रहणं ज्ञापयति ॥ नवात्रपरत्वं अन्यथा परत्वे अनंत्यत्वात् प्रसक्तौ तद्वद्भावात् व्यर्थे धातुग्रहणं य-
 त्तर्यकं भवेदिति ॥ अणुदितसवर्णस्य वा प्रत्यपरत्वात् अणुपरत्वे न पूर्वशेषेति न संदेहः । अन्यथा दीर्घत्वा-
 व्यसर्थे क्रियमाणोऽर्द्धदितित परकरणंतिर्यकं भवेत् नन्वत्र परेणैवाणग्रहमिविज्ञापितेऽपि प्रकारस्य विधी-
 यमानत्वेन भिन्नकालस्य ग्रहणप्रत्यक्तौ तदपरकरणं व्यर्थमिति वाच्यं । सिद्धकारानुवादस्य इतरादिपरिसंख्यार्थ-
 त्वेन तस्य विधेयत्वासंभवात् ॥ अविश्रुधान्नितिसूत्रे अर्द्धमात्रालापवादिण इति वक्तव्ये ग्रहणसामर्थ्यादिण ग्र-
 हणं सर्वत्र परेणैव न पूर्वगतौ तदग्र ग्रहणेषु न संदेहे इति लक्षणं सूत्रस्य भाष्योक्तज्ञापकैव संदेहग्रवा-
 रणेन-वृत्त्यर्थत्वेन उपपरिभाषानिरर्थका भवेदित्यत आत
 असंदिग्धानुष्ठानेति ॥ ॥ ॥

प. रि.

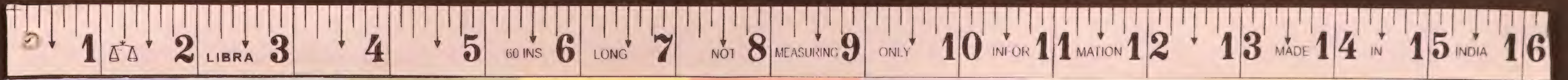
५

संदिग्धोच्चारणरूपावावर्त्यवतारेणोत्पन्नसंदिग्धपदे अशीचाचत् तथाचायमेतस्यार्थः संदिग्धार्थप्रतिपादकः।
हापनवंथोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेति नतत्सलेसंदेहनिवारणार्थेनतत्त-पकाफाअषणेप्रतिप्रतिगौरवान् सर्व
त्रज्ञापकमेवेतिनियमाभावाच्चेममावशकीतिभावः अतएवभाष्येज्ञापकानिप्रदपूर्वभदनादरेणोवकिंपुनर्वर्णा-
त्मताविवापंपकोयेहिरनवय्यतेतज्ञापपत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहारसगामि

संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेणसंदेहनिवृत्तेव्याख्यानानिरिक्तनिमित्तानयेत्
त्वंबोध्यतश्चिपावत् नेताणदित्सवर्णोत्पेतत्परिहायपूर्वणाण ग्रहणंपरिणो
वेणग्रहणमितिलण सूत्रोभाषोस्पष्टम्

सुक्तम् एतानासंदेहनिवृत्तौव्याख्यानमेवशरणम् ज्ञापकानुसरणेणोमुयैवतिफलितम् एतदेवअनंतरमण।
दित्सवर्णंपरितापपूर्वणेवाण ग्रहणंपरिणोवेण ग्रहण मितिष्याव्यासामश्नित्यष्टीकृतं भवताभाष्यकृताश्या
ह तेनेति तच्छब्दोव्याख्यानपपमर्शकः तथाच एतद्भाष्यविषेधादेवज्ञापकोपेवसंदेहनिवृत्तिर्नव्याख्यानमात्रा
दिति सोरदेवाशुक्तिमिरस्तावेदित्येतिस्वचपतीतिदिक श्रीमतार्कव्रह्मानन्दसरस्वतिगुरुचरणकमलेभ्योनमः

५

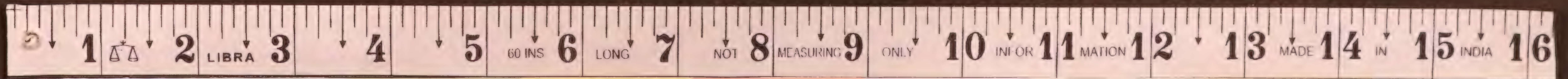

ननु व्याख्यानतरति परिभाषां समाप्पयतत्संज्ञीय परिभाषांतरावसरे कार्यकालमिति परिभाषाद्वयमत्रासंगतम्
अतएवात्रैतद्वयं सीरदेवादिभिर्नोक्तमित्याशंकां संज्ञापरिभाषाशास्त्राणां सर्वस्यासौ पयोगित्वेनादौषथोलेखनया कार्य
कालमिति परिभाषाद्वयस्यापि सर्वपरिभाषोपयोगित्वात् ॥ अत्र लेखडचितपवेतिसंगतिप्रदर्शनपूर्वकं परिहरन् परि
भाषामवतारयति । तत्रोति । तपोरायपरिभाषार्थवक्तंतद्रुटकोभूतयथोद्देशपदार्थयथोद्देशपदान्तर्गतोद्देशपदार्थवा
ह उद्देशमनतिक्रमेति ॥ उद्देशेति । एवं चान्यत्र प्रत्यक्तमाख्याममुपदेशः गुणैः प्रापणमुद्देश इति । उद्देशोपदेशयोर्भेदेपित

**तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमाहापयोद्देशं संज्ञापरिभाषं कार्य
कालं संज्ञापरिभाषम् उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् उद्देशमुपदेशः
अधिकराणां साधनश्चापम् पत्रदेशोऽपदिश्यते तद्देशपव**

त्रतद्देशोऽपदेवपवेतिसूचितम् अत्रापंचाकार्यं संज्ञापरिभाषं पयोद्देशं सोच्चारणकालमनतिक्रम्य वाक्यार्थबोधं ज
नयतीति तथाच उद्देशपदं मुत्यादयन्तीच्चारणदेशपववाक्यार्थबोधेन ब्रह्मिरादैजिसंज्ञाविषये ब्रह्मादिपदानां प्रादैजा
दिषु गृहीतशब्दान्तद्विधिशब्देषु ब्रह्मादिदृष्टे उद्देशकवशात्तदर्थं स्मृतौ तद्विधिवाक्यार्थबोधो भवति । परिभाषा।
विषये च गृहीतपरिभाषार्थेनैव तद्विधिस्यलेतदर्थं स्मृतौ लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधो भवतीत्यस्मिन्नेपि सर्वे
एतद्विधेर्भवेतीत्याह यत्रेति

प. रि.

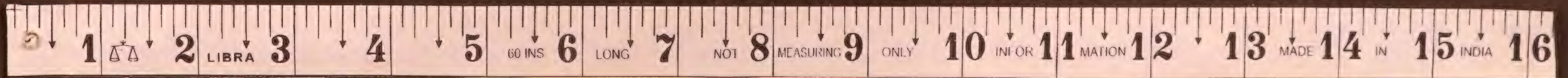
६

ननुपत्रदेशस्तुक्ता उपदिश्यते उच्चार्यते यस्मिन्देशे स उपदेश इति व्युत्पत्तौ फलितायामुच्चारणदेश एव उपदेश इत्या
यानि तन्नपुक्तम् उच्चार्यत इत्यस्य उच्चारणक्रियानिष्पाद्यत इत्यर्थो बोध्यः तथा चोच्चारणक्रियानिष्पन्नस्य शब्दस्या
काशदेशत्वेन दोषस्य चत्तान्नपत्वेनात्मनिष्ठत्वाद्दृतिरूपेणांतःकरणनिष्ठात्वाद्दोषयोः सामानाधिकरण्यसंभवा

वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वशास्त्रे व्यवहारः ।
देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते

नदेश एव वाक्यार्थबोधेनेत्यस्यासंगत्यापत्तेरित्यत आह देशश्चेति लक्षणपेति शेषः च शब्दोत्तरार्थबोधेः त
था च भिन्नदेशनिष्ठानामपि पदार्थानां कालाव्यष्टेयत्वात् कालिकसामानाधिकरण्येन किंचित्प्रतिबंधकामिति
॥ ॥ भावः ॥ ॥

६

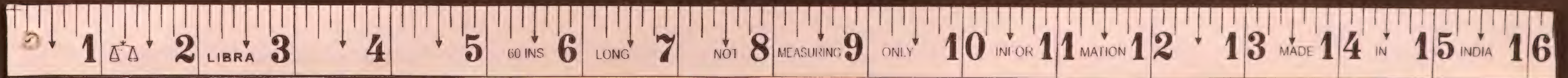

ननुपत्रकाले उच्चारणं संज्ञापरिभाषाशास्त्रस्य तीक्ष्णानीविधिवाक्यार्थाज्ञानेन किमस्य फलमित्याकांक्षायां तस्याः पूर्त्यभा
वेन निराकांक्षवाक्यार्थबोधानिष्पत्तेर्नायं पक्षः श्रेयान्तित्याकांक्षां मनसि निधाये इदं हिर्वचनं प्रगट्यमिति सूत्रे दीर्घाणो
मेव तपराणां प्रगट्यसंज्ञेति प्रकृते तत्र दीर्घाणी चोच्यमानास्तु तानां न प्राप्नोतीत्याशङ्का सिद्धत्वेन समाधायानन्तरं
रंचपवमपियसिद्धे प्रगट्यसंज्ञेति प्रकृते तत्र दीर्घाणी चोच्यमानास्तु तानां न प्राप्नोतीत्याशङ्का सिद्धत्वेन समाधायानन्तरं
नृपतेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषामित्येथो देशसंज्ञापरिभाषा अत्र वासावसिद्धस्वस्या सिद्धत्वात् कालो भ
वतीति परिहृतं भाष्यकृता तत्र चक्रे पटेन कार्यकालपक्षमाश्रित्याहेत्येवमपीति शङ्का भाष्यमवतार्य्य ग्रैप
योदेशपक्षाप्रयोगपरिहारभाष्यस्य तात्पर्यवर्णितम् अनन्तरं च कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात् संज्ञाप

तत्र द्वाकार्यबोधे

परिभाष्यस्य कार्यकालतयैव न्यायेत्याशङ्कनैष दोषः पदानुदिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमभिसंधाय भवि
ष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषां प्रणीयते तदा भवत्येवायं पक्षो यथा श्रुतग्राहिमिति पत्रपेक्ष
ति समाहितम् तथा चैतत्कैपटं प्रथमं पर्यलोचनं पामहावाक्यार्थपर्यलोचनं प्रवृत्तमिति पतारं प्रत्येतत्तत्तत्सु
ष्टुत्वेपियथा श्रुतग्राहियतारं प्रति त्वयं पक्षः श्रेयो नेवन पूर्वोक्तदोषप्रशक्तिरित्यत आह तत्र द्वाकार्यबोधेति ॥
तथा चैतन्मते यथो देशयत्ते संज्ञापरिभाषाः योः स्वदेशोः लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधस्तदुत्तरं विधिप्रदेशेन तद
पस्थित्या वाक्यैकवाक्यतायां तत्रैव लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधः कार्यकालपक्षेन विनैव स्वदेशवार्क्यार्थनत्रतः
त्र विधिप्रदेशेन तदुपस्थितौ यदैकवाक्यतया च लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधश्चिन्तितम् ॥ ॥

प-रि-शे-
टी-

पतञ्जल्यथोदेशपक्षतावच्छेदेनपरिभाषाशेषष्टीस्थानेयोगेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं तत्र हि अस्मिन् अवपवषष्ट्यादि।
संदेहः अथवा किंचिल्लिंगमासज्यवत्तामीत्यं लिङ्गाष्टीस्थानेयोगाभवतीति न च तल्लिंगमवपवषष्ट्यादिप्रकरि
ष्यते इति पक्षान्तरि आश्रिते तत्र ये वंशासद्दः हलोः शासिहोशासिग्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासंत्ता
मीत्याशंक्यनकर्तव्यपदेवादः परस्मादवपवषष्ट्यर्थे प्रकृतं पतञ्जल्यनवृत्तं सत्स्थानेयोगार्थं भविष्यतीति च समाधा
यतदुत्तरं कथमिति प्रश्ने अधिकारो नाम त्रिप्रकारकः कश्चिदेकदेशस्यः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः।
सुप्रज्वलितः सर्ववैश्याभिज्वलयति अपरो यथारज्जा अपसावावद्धं काष्ठमनुकृष्यते चकोरेण अपरीधिकारः
प्रतियोगंतस्य निर्देशार्थं इति योगे योग उपनिष्टत इत्युक्तम् तत्र प्रदीपस्य प्रभाद्वारा सर्वप्रकाशकत्ववदेतस्यापि।

ज्ञाने भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण संतुष्य यथाश्रुतं ग्राहि प्रिति।

पत्रपेक्षोपपक्ष इति रंद्देस्त्रैकैयटः किंचित् ॥ ॥ ॥

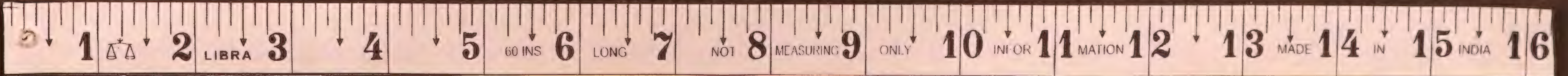
स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकत्वमित्याशयः कश्चिदेकदेशस्य रज्जा च भिज्वलयतीत्यंत भाष्यस्य पदद्वयस्य
धारणेन तस्मात्तदपेक्षितं वाक्यतायाः प्रतीत्या विरोधस्य स्पष्टत्वात् न चैतदाप्याधिकारप्रक्रमात् अधिका
रविषये तथा सत्त्वेऽप्येतस्मात्परिभाषाविषये तथा कस्यपि तु मयुक्तत्वाद्विशेषादा न मयुक्तमिति वाच्यम् पारार्थ्य
सामान्येते तस्यापि परिभाषाभ्युपगमात् अतएव तत्रैवाधिकारो नामेति प्रतिकमुपादाय पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषा
प्यधिकार उच्यते इति तथा सति भाष्यविरोधस्य स्पष्टत्वात् न तथा परिभाषाभ्युपगममिति अरुचा परिभाषाविष
ये स्वाभिप्रेतार्थमाह किंचित्त्वित्यादिना इमामेवार्हं चिंमनसि निधाये पूर्वत्रैकैयट इत्युक्तम् ॥ ॥

ननुयत्तद्वयेपिपदेकवाक्यतायांकार्यकालपक्षाद्यथोदेशपक्षस्यनकश्चिद्विशेषःसिध्येत तथासतिरंदरेदिति
सूत्रस्यकार्यकालसंज्ञापरिभाषामितिसंज्ञापरिभाषाविषयेपक्षद्वयवस्थापंचपरभाष्यविरुध्यतेत्यत आह तत्रे

परिभाषाविषयेतस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधेसप्तमीतिर्देशादिकेनित्यर्यात्वौ
चनायांसकलततविधुपस्थितौसकलततसंस्कारायगुणभेदपरिकल्पेकवा
कसंयैवनियमःकार्यकालपक्षेतत्रिपायामप्युपस्थितिरिति विशेषः एतदेवाभि
प्रेत्याधिकरोनामत्रिप्रकारकः कश्चिदेकदेशस्यःसर्वशास्त्रमभिज्वलयतिया।
याप्रदीपःसुप्रखलितःसर्ववैश्याभिज्वलयतीतिषष्ठीस्थानेति।सूत्रेभाष्येउक्तम्
अधिकारणादेनपारार्थ्यापरिभाषापुच्यतेकश्चिपरिभाषारूप इतिकैपदः दोषोय
याप्रभाहारासर्वग्रहप्रकाशक एवमेतत्सबुद्धिजननोदारासर्वशास्त्रापकारकमिति
तात्पर्यं एतच्चपलद्वयसाधनंभाष्यम् पक्षद्वयेपिप्रदेशेकवाक्यतायास्तःप्रतीतेः तत्रैतावान्विशेषः।य
थोदेशेसर्वत्रविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदपरिकल्पनैरेकवाक्यतापरिभाषाणां नदुक्तं किंचित्तिसूत्रेकैपदे य

तावाताविशेषेणैवपक्षद्वयस्यापनेपिनभाष्यविरोध इतिभावः किंचित्तिसूत्रेवार्तिककृतोपपार्थनिमित्तग्रहणस्यकर्त
व्यतांचोदिता तद्यत्याख्यानायअथवाकार्यकासमितिपक्षान्तरमाश्रित्यअथवापदेनन्योगेकिद्रुहणंतदनवकाशं

प. रि. शे.
टी.

८

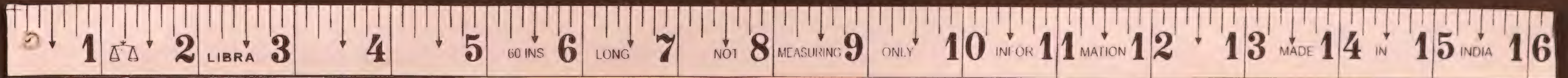
तस्य नवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यति इति पुनः पक्षान्तरमाश्रितं भाष्यकृता तत्र च अथ वेति प्रतीकमुपादाय माभ्य-
त्यभिभाषातप्यापि प्रतिषेधाकांक्षायां पावंतो यादृशाः प्रतिषेधव्याप्तावंति प्रतिषेधसूत्राणीति पुनर्गतं लक्ष्यं यद्गुणेषु
तिषेधे अनवकाशप्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्रवर्तयितुं तावदाश्रययोगे देशपक्षाश्रयेण भाष्यं तथा हि प्रधानान्यात्वं सं-
स्काराय संनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुज्यते यदेतस्मिन्निस्तुक्तमिति कैयटस्य पक्षान्तरोक्तिः तदुक्तात् प्रतीतिविरोधः।
अनयं तांस्तानुकूलयितुमाह तदुक्तमिति गुणभेदमिति परिभाषाभेदमित्यर्थः प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्या-
यात् स्पष्टश्चाप्येवापः तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे दशापवित्रेण गृह्यं त्वं मां धीनि सप्तमाधिकरणे तत्र हि सोम
प्रकरणे दशापवित्रेति वाक्यं सुतम् दशापवित्रे वासः खंडः अत्रयः कश्चिग्रहः शोधनीयः सर्वे वाग्रहास्तदा-
र्थसंशयश्च गृहमित्येकत्वं विवक्षितं न विवक्षितं विति पशुना ये जेते तत्र त्रया देयं पशुगते कत्वं वदुः शेषगृह-
गते कत्वं स्यापि वक्षितं लेन एक एव गृहः शोधनीयमिति प्राप्ते गृहमिति द्वितीयथा गृहस्योद्देश्यत्वेन प्रयोजनव-
त्त्वेनाप्राधान्यप्रतीतौ संमार्गस्य च गुणत्वे प्रतिप्रधानं च गुणावर्तनीय इति न्यायेन पावंतो गृहाः सं-
निते सर्वे शोधनीयाः श्रूयमाणमपि गृहमित्येकत्वं मुद्देश्यगतत्वादविवक्षितमेव अन्यथा गृहं समृज्या-
ने चैकमिति विधेयार्थभेदेन वाक्यभेदप्रसंगान् पशुना ये जेते तत्र त्रयं प्रधानं यागं प्रतिपशोर्गुणभूतत्वा-
त्पूर्वोक्तन्यायावसर इति विधाय गतत्वाद्दिवक्षितमेव तत्र वाक्यभेदस्तु विशिष्टविधानेनैव परिहरणीयः ॥

निगच्छांत इति स्थितम्

॥

॥

८

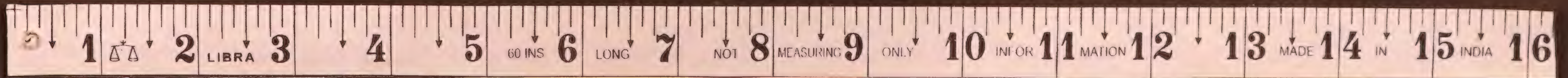

यथोद्देशपक्षगतविशेषमुक्ताकार्यकालपक्षगतविशेषमाह। कार्यकालेति अत्रापनिष्कर्षः यथोद्देशपरिभाषाप्रद
 शेषदेकवाक्यतयावाक्यार्थबोधे लक्ष्यसंस्कारकः सचविशेषग्राहिप्रतिपक्षपक्षः कार्यकालेन परिभाषाप्रदेशे विप्रतिषेध
 धर्मास्तोपयोगिनिष्ठाकांक्षवाक्यार्थबोधे जाते अनंतरमाकांक्षावशाद्विधिप्रदेशे परिभाषापक्षितो यदेकवाक्यतया लक्ष्य
 संस्कारको निराकांक्षपक्षवाक्यार्थबोध इति कैयटमते त्वयनिष्कर्षः यथोद्देशसंज्ञापरिभाषयोः स्वदेशे वाक्यार्थबोधो।
 तत्र विधिप्रदेशे वाक्येकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्यार्थबोधः यथाश्रुतग्राहि प्रतिपक्षपक्षेऽप्ययम् कार्यकाल
 पक्षे तु विधिप्रदेशपक्षे यदेकवाक्यतया वाक्यार्थबोधः विशेषग्राहिप्रतिपक्षपक्षेऽप्ययम् ननु तत्र द्विविधिप्रदेशपरिभा

कार्यकालपक्षे न तत्र द्विविधिप्रदेशे परिभाषाबुद्धौ एकवाक्यतेति
 अत्रैकदेशस्य श्रुत्यानेन ॥

षा दुयैकवाक्यतायां परिभाषाशास्त्राणां तत्र देशस्यत्वेन स्मिन्निति तस्मादिति परिभाषयोः उ. मो. ह. सा. द. वी. त्या. ये
 कशास्त्रेकवाक्यतयाभयोरप्येकदेशस्यत्वेन परत्वाद्यायातात्पर्यादित्याशयको भवति देशे पंचमीनिदेशो वलीयानि
 तितस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रसंभाष्यविरुध्येत किंच यथोद्देशपक्षे परिभाषाप्रदेशे विधौ एकवाक्यतायां सुपि च
 वहुवचने ऊत्प्रेदित्युभयोरपि तस्मिन्निति एकपरिभाष्येकवाक्यतयाभयोरपि परिभाषात्रैकदेशस्यत्वेन परत्वाद्या।
 यातात् रामेस्त्रिणादौ चरितार्थस्य वहुवचने ऊत्प्रेदित्यस्य तेन परत्वात्सुपि चेत्तस्य वाधाकरणेन रामेभ्यश्चादीनाम
 सिद्धिप्रसंगच्छादित्यत आह ॥ अत्रैकदेशस्य इति ॥

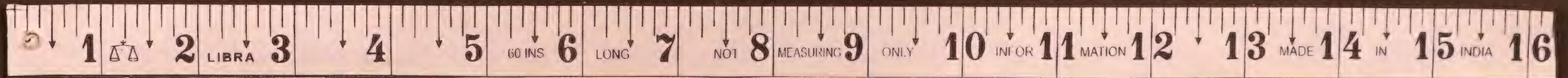
प. रि. शे.
टी.
१५

ननु किञ्चित्तेति सूत्रे अप्यवाकार्यकालं संज्ञापरिभाषामिति पक्षांतरे भाष्यकृता किञ्चित्तेति निषेधसूत्रस्य कार्यकाले
क्षाप्रयणं तदग्रिमं अथवा यदेतस्मिन्नि पक्षांतरपरं भाष्यमाभूत्परिभाषेनादिना व्याख्याय अथवा यथोद्देशपक्षाप्रयेण
भाष्यमिति प्रकारांतरेण व्याख्यात्रा कैपटेन किञ्चित्तेत्यस्य यथोद्देशपक्षाप्रयणबोधनं चेत्सुभयमप्युक्तं स्यात् तस्य नि
षेधसूत्रत्वेन परिभाषात्वात्पुनरात्वं संज्ञापरिभाषयोरेव यथोद्देशकार्यकालपक्षाप्रयणस्य ईदृदेद्विवचनमिति सू
त्रभाष्ये स्पष्टत्वात् तथा सति किञ्चित्तेति सूत्रस्य भाष्यकैयटस्य स्वाभिप्रेतार्थे तदुक्तमित्यादिना सानुकुलीकरणात्वा

तत्र तत्र तत्र दुष्टावपि तत्र देशस्य त्वं वारयति यथा व्यवहर्त्तृणां कार्यार्थमनेकदेशगम
नेपि तत्र देशाय त्वव्यवहारः किञ्चित्भिज नदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वन्निषेधवाक्याना
मपि निषेधविशेषाकांक्षात्वाद्द्विथैकवाक्यतयैवात्वं पश्यति परिभाषा सादृश्यात्परिभाषा
त्वेन व्यवहारः किञ्चित्तेति सूत्रे भाष्ये तत्रैकवाक्यता ॥

मपुनरुक्तमित्यत आह निषेधवाक्यानामपीति तथाच किञ्चित्तेत्यस्य निषेधत्वेन परिभाषात्वाभावेऽपि तस्य परिभाषा
सादृश्येन परिभाषात्वं मादाय त्रिभाष्यकैयटपरिभाषे दुष्टे रश्चात्र त्रयः ते यमपि नापुनरुक्तमपीति भावः नन्वेकवाक्य
त्वं च परस्परभिन्नानां वाक्यानां अत्यन्तराकांक्षयोभयाकांक्षया वैकान्त्यात्पर्याकत्वम् तच्च विधिनिषेधयोः परस्परविरु
द्ध्यर्थकत्वेनैकतात्पर्याकत्वाभावान्न संभवतीत्यत आह तत्रैकवाक्यतेति ॥ ॥

१५

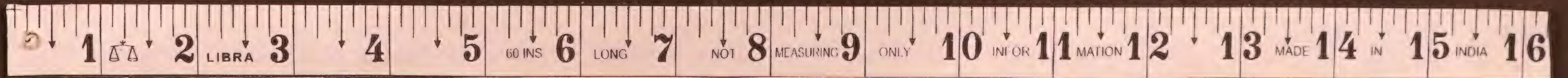

त
 पर्युदासेति पर्युदासोपेथेकवाक्यतासाधकस्तथादशमाध्यायस्य अष्टमेपादेप्रथमाधिकरणमीमांसकेर्विचारितः
 तत्रहिपजतिषुपजामहंकरोतिनानुपाजेषुश्चत्रनत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः पर्युदासार्थकोवा। दर्शयसंशयस्य नत्र
 दंकरोतिनासंवध्यते नुपाजपदेनचेति तत्रप्रधानात्वपलामेसंभवति अप्रधानात्वपस्यापुक्तत्वात् करोसर्थस्य
 प्रधानत्वेगतत्रैवाचापत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधार्थकपवनचेवंसतिपजतिषुपेपजामहंकरोतीति अनुपाजेषुसामान्यतः
 प्राप्तस्यपेपजामहकरणंस्याननुपाजेष्वितिनिषेधेतदंशेतद्वाक्यमप्रमाणंस्यात् वुभयोरपिवेपवाक्यताविशेषा
 न् अप्रामास्यंकल्पितप्रयुक्तमितिचेत् विकल्पाभ्युपगमेनाप्युभयप्रामाण्यस्यादत्तत्वेनारोधान् इतिप्राप्तेविक।

पर्युदासस्यापेन ॥

त्यस्याष्टदोषदृष्टत्वेनान्यापत्वात् परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोःसमुच्चयस्यासंभवाच्चोभयाप्रामाण्यपरिहार्येन
 त्यरिहारायतजपदं अनुपादेजपदेनैवान्वेति॥ तथासतिसपर्युदासार्थकपव तदुक्तंच पर्युदासःसविज्ञेयोपत्रोत्तरपदे
 ननजिति॥ तथासतिनन् पदसमभिवाहारेणअनुपाजपदस्यअनुपाजयतिरिक्तपरत्वेपजतिषुपेपजामहंकरोतीत्य
 नैकैकवाक्यतयान-जभिन्नेषुपजतिषुपेपजामहंकुर्यादितिवाक्यार्थोभयोरपिप्रामाण्यमदत्तमेवेतिसिद्धातितम् ॥
 तथाचात्रनत्रः पर्युदासार्थकत्वेनपजतिषुपेपजामहंकरोतिनानुपाजेवित्यनपरेकवाक्यतातयाप्रकृतेपिनजः पर्युदा
 सार्थकत्वेनङ्कि द्वित्रसार्वधातुकार्येर्दथासकपोः परतः ३गतांगस्यगुणश्चादिरूपासार्वधातुकेतिङ्कि निचेत्यनयोःपरस्य
 ॥ ॥ ॥ रविरुद्धादीकलेत्येकवान्मत्तासिध्यतीतिभावः ॥ ॥

प. रि. श्री.
टी.
१०

ननु व्यस्तस्यापि ननः क्वचिदपक्रमादिविषये पर्युदासार्थकत्वमिति मीमांसकमर्थ्यादा । तथापि समस्तस्य ननः विना प्र
माणं प्रधानान्वयलाभासं भवन्तत्र पर्युदासार्थकत्वस्यावश्यकत्वेऽपि असमस्तस्य ननः प्रधानान्वयलाभे संभवति
असति बाधकेः प्रधानान्वयस्यायुक्तत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाश्रयणीयं तथा चात्रोत्सर्गपवादत्वायेन वाच्यवाचक
भावाश्रयणेन प्रधानान्वयलाभस्य संरक्षितत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेव युक्तमाश्रयितुं अतएव पर्युदासस्यासौ

प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रे दौकषाक्यता व्यवहारः ॥ ५

कवाक्यताश्रयणस्यायुक्तत्वाभिषेधस्य विषये कवाक्यतया परिभाषा सादृश्येन परिभाषात्वं कल्पयितुमशक्यमित्यत्रा
ह प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तया च प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽपि दौकषाक्यताभावेऽपि निषेधस्य निषेध्याकांक्षायां निषेधशब्दाप
स्थितौ वाक्यैकवाक्यतयैकवाक्यत्वव्यवहारस्याक्षतत्वाभावात् परिभाषा सादृश्येन परिभाषात्वं कल्पयितुमशक्यमिति भावः

॥

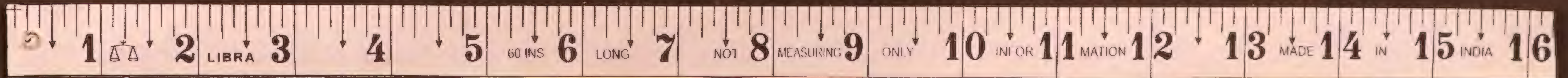
॥

५

॥

॥

१०

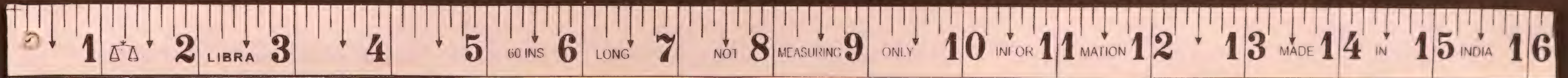

ययपिपथाकार्यकालपक्षेपरिभाषिष्येसाकांतविप्रतिषेधशास्त्रोपयोगिशास्त्रोवोधस्यपरिभाषाप्रदेशेएवोक्तता
वनंतरंविधिप्रदेशेपितदुपस्मित्यानिपकांतमोदैकवाक्यतावोधः तपासंज्ञाशास्त्रविषयेपिकार्यकालपक्षेमाप
साम्यात्माप्तः तथापितस्मिन्नितिसूत्रस्यभाषाप्रामाण्यामत्यक्षेपरिभाषाविषयेतथाभ्युपगमेपिसंज्ञाशास्त्रविषये
तथाभ्युपगमेप्रमाणानुपलब्धेः प्रसूतग्रदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यविरोधश्चाधिकप्रापयेता तत्रहिमात्प्रगटसं

संज्ञाशास्त्रस्यतुकार्यकालपक्षेनष्टयग्वात्मार्यवोधः किंतुप्रदेशवाक्येन
सहेव अतएवाणोः प्रगटस्येत्येतदेकवाक्यतापत्तादसोमादित्येतत्प्रतिन
मुत्वायसिद्ध ॥

तायांतस्यासिद्धत्वादपावेकादेशप्रतिषेधइतिवार्तिकंमात्रमटसंज्ञायांतस्यइत्युत्तवासिद्धत्वादपावेकादेशः प्रा
पुवंतिनेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥अमीअत्रअमीआसते॥अम् अत्रअम्आसते इतिप्रयोजनंवाक्याप ननुवप्रगटसं
ज्ञावचनसामर्थ्यादपोनभविष्यंतीत्याशंकिनेकार्यकालपक्षमाश्रित्यवचनाथोहिसिद्धेतेदंवचनास्रअमस्ति अस्ति।
सत्यदेतस्यवचनेप्रयोजनंकिंयत्सिद्धेप्रगटसंज्ञाकार्येनदर्शयेततत्तत्तात् ॥ ॥ ॥

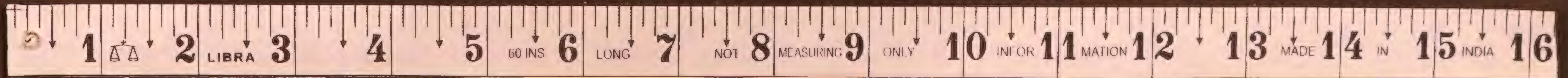
प.रि.
टी.

११

वचनेप्रयोजनं अणोऽग्रस्यः नृनासिकश्रीसूक्तम् कार्यकासीपतेः दसोमादियस्याणो यग्रस्येवनेनैकवा
कतापांनसापि तदेशस्यत्वेन अदसोसेरित्येतच्छास्त्रायेतपातस्य पूर्वत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वत्रग्रहणेन अ
ग्रहणे असिद्धलस्येवाभावान् अम् श्तादौ अग्रग्रस्य इति पर्युदासार्थत्वेनैव चारितार्थान् सामर्थ्यात्रापादीन्वाधि

तुमुत्सहने इति तद्वाशयः कार्यकालपक्षे परिभाषावत्संज्ञाशास्त्रस्य त्वदेशोऽव्यवहार्यवोधेन व्यवहर्तव्यत्वापेक्षया
तदेशापत्वव्यवहाराभावात्सर्वमेतदसमजसंभवेत् श्ताभिप्रयेरापरिभाषानः कार्यकालपक्षे मज्ञाशास्त्रस्य विशेष
माह ५

११

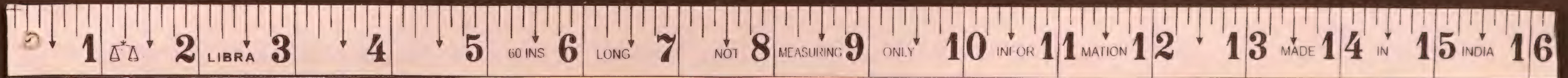

नचेतद्राण्यपामानंज्ञाशास्त्रस्यतदेशगमनेनतदेशीयत्वाव्यवहारसत्त्वेपिसर्वपादसामर्थ्येनतत्त्वस्यापिउलेभवति
 त्वातत्वाभावादसिद्धत्वेवाभावउत्पत्तमित्यतआह असिद्धत्वेति तत्त्वहिकार्यार्थकार्यज्ञानमां तदाग्रसंभवोम
 च्छ्रुणोप्रगटस्येत्यादिविधिप्रदेशएव। तदेशस्यस्यवादसोमादित्यस्यादसोरितिसूत्रापेक्षयाप्रवृत्तहणेननग्रहण
 मितितत्वाभावादसिद्धत्वेवाभावइतिप्रुक्तमेवेतिभावः पूर्वोक्तव्यदेशवाक्यार्थवोद्योतरमेवविरोधप्रतिसंधानात्
 विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तावपिविधिप्रदेशस्यनरत्नमेवनिमितमिनिनसंज्ञाशास्त्रस्यविप्रतिषेधशास्त्रोपयोगिपृथ

असिद्धत्वस्यकार्यार्थतयाकार्यज्ञानोतरमेवप्रवृत्तिः कार्यज्ञानंचप्रदेशदेशप
 वेतितदेशस्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात् एवंतद्वोधातरमेवविरोध
 प्रतितत्रत्यपरत्वमेवविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौवीजम् ॥ ॥

वाक्यार्थवोधः अत्रप्रमाणंचसमनंनशेक्तादसोमादितिसूत्रस्याभाष्योतरभाष्यमेवप्रमाणं तत्रहिविप्रतिषेधाहेतिवा
 तिकव्याख्यानावसरे नैषप्रुक्तौविप्रतिषेधः विप्रतिषेधेपरमितित्यनेर्वाचप्रगृह्यसंज्ञापरिहि आपादपरत्याक्षिपे
 पराप्रगटसंज्ञाकरिष्यनेइतिसमाधायअनंतरंसूत्रविपरिपासःकृतोभवतीतिसूत्रविपर्यासाशंकायाएवंतर्हिपरैव
 प्रगटसंज्ञाकर्यकार्यकालंसंज्ञापरि भाष्यपत्रकार्येनत्रोपस्थितंदृष्टव्यं प्रगटसप्रकृत्येत्युपस्थिनमिदंभवत्यदसोमादि

सूत्रमित्याह एवेमिति

प. रि. शे
टी.

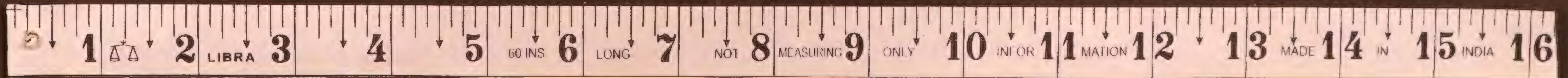
१२

ननु संज्ञाशास्त्राणां पृथग्भात्यर्थबोधानभ्युपगमेन प्रदेशवाक्येनैवेकवाक्यतायां कार्यकालयज्ञे गमनदेशस्यत्वा
द्वापदसंज्ञानामिष्टं वाध्यतायकभावो न सिध्येत्तथा च राज्ञे स्यात्पादौ न लोपः प्रातिपदिकानस्येत्येतादौ कौकवाक्य
तापत्रपदसंज्ञापेक्षया प्रत्ययो न श्येत रद्वाकौकवाक्यतापत्रमसंज्ञायाम्परत्वनित्यकाशान्तराभावाद्वाध्यवाध
कभावानापत्यात्तदेकवाक्यतापत्रमसंज्ञायामनलोपेति वाकौकवाक्यतापत्रपदसंज्ञायाः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्पूर्वप्र

अतएव कार्यकात्पपक्षे अपादिभ्यः परैव प्रगृह्ये संज्ञेत्येतदसोमादिति सूत्रभाष्ये उक्तं
आकडाधिकारास्यभपदसंज्ञाविषये तु पथोदेशपक्षे एव न तत्र परत्वेनैव वाध्यवाध
कभावः पदादिपदानां तत्र ज्ञानशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यामपि व्यवहारः

हतापामपि तदुत्तरं तदेकवाक्यतापत्रपदसंज्ञायाः प्रवृत्तौ वाधकाभावात्त्रलोपापनिरित्यत आह आकडाराधिकार-
ति न चैवमपि पदिभावादिष्टसर्वनामश्यामेऽसादीनामाकडारोपसंज्ञानां कार्यकालपक्षानभ्युपगमिष्यामप्रवृत्तिर्न ।
स्यात्तथा च राज्ञे स्यात्पादौ न लोपेत्तर्तव्येपदसंज्ञायाभावात्त्रलोपानापनिरित्यत आह पदादिपदानामिति

१२

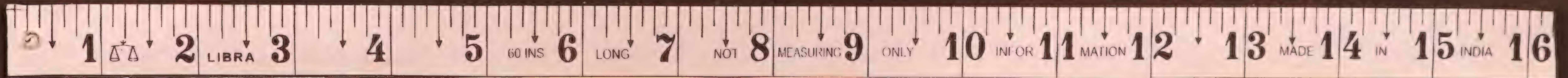

नन्वाकाराधिकास्यमपदादिसंज्ञाविषयेयेपथोदेशयत्तस्यैवाग्रपणेवि पाथांवाजातशक्तियहेणैवनिर्वाहेअनंतस्ये
विकारेअंत्यसदेशस्येत्यस्याःपरिभाषामाःप्रयोजननिरकरणवसरेअनकारांतस्याल्लोयेप्रयोजनं तत्तएतत्तएति
तत्तएतत्तएतिप्रामोत्यनंत्यविकारेअंत्यसदेशस्यकार्यभवतीतिनदीयोभवति एतदवपिनास्तिप्रयोजनं अनाकारंविशेषपि
प्यामः अनायोकारइति एवमपिअनसाअनसइत्यत्रापिप्रामोतिअनकारेणांगंविशेषपिप्यामः अनाअकारम् अका
रांतस्यानोयोकारइति एवमपि अनस्त्वत्ता अनलत्ताइत्यत्रापिप्रामोति एवंतर्हिकार्यकालंसंज्ञाप रिभाषयत्रकार्येन

**अतएवपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेपरिभाषाणामेवत्रिपायामप्रवृत्तिमाशंकका
र्यकालपक्षेसमाहितमित्याहुः**

तत्रो पस्थितंदष्टव्यंभस्येतिनत्रोपस्थिततरिदंतवसिपविभमित्पीति प्रयोजनोयथादनपूर्वकनिराकरणापरंभसंज्ञा
याःकार्यकालविषयकंषडःसंप्रसारणमितिसूत्रस्यभाष्यविरुध्येनेतिने चेत् पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्यभाष्यविरोधे
नतस्यएकदेश्यक्तित्वेनाविद्येयादितिसूचपन् पदादिपरानांविद्यायामपिजातशक्तियहेणैवनिर्वाहान् नतत्रकिंचि
त्कार्यकार्यकालयस्येप्रयोजनमसीत्यत्रैवप्रमाणंदर्शयति अतएवेति ॥ ॥ ॥ ॥

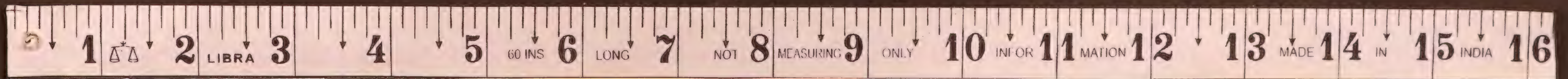

प. रि. शे.
टी.
१३

यथोदेशांगीकारेपि ज्ञानशक्तिग्रहेण निवृद्धिदेवेत्यर्थः इदं हितत्रयं भाष्यं पदिसपादायां समाध्याय्यां मयं पादो नोर्थो य
असिद्ध इत्युच्यते पेशहसममी निर्देशः पंचमी निर्देशः षष्ठी निर्देशः चोच्यते तेनैष सिद्धाः सुः तत्र को दोषः फलोकले
ह्रस्वादेभ्यो गतसंयोगांतस्य लोपः इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात् न स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युजरस्य षष्ठी
व्यत्येयोगा इत्येतोः परिभाषानप्रकृतस्मरन् नैष दोषः पयपीदंतत्रासिद्धंतत्वि हपि कथं कार्यकालसंज्ञापरिभा

षं पत्राकार्यं तत्रैवावस्थितं दृष्टव्यमिति पदिसंज्ञाविषयेतासात्रिपायां प्रवृत्तये कार्यकालयत्तोः भिमतश्चेत्ते परि
भाषावतदिषयेपि शंका समाधानं वपनडभयं च कृत्यं स्यात्तदनुत्सातदिषयेतदर्थः कार्यकालयः। तौ नावेति।
भाष्याभिमतम् अन्यथा संज्ञाविषयेपि शंका समाधानतत्त्वन्वेविशिष्यतङ्केरसंगत्यापनोरतिभावः आहुरि
त्यस्यैविति प्रनेनाचयः

१३

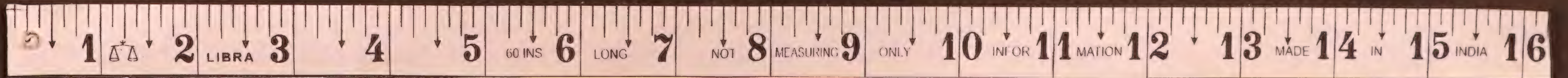

यथोद्देशपक्षस्य दुर्बलत्वं शंकां विद्यत इत्यत्र ममाणमाह यथोद्देशपक्ष इति प्रथमपरिभाषार्थमुक्त्वा द्विती
पंचकुमारभते कार्यणसंस्कारायेति श्कोपणचीत्यादिभिः शास्त्रैः स्वविधेयं पणदिरूपेण कार्येण स्वसंस्कारप
स्वकार्थवोधाय स्ववृत्तिसमम्यं तादिरूपं पञ्चिगंतेन विहितानां तस्मिन्नित्यादिपरिभाषाणामाक्षेप इत्यर्थः एतेनो

यथोद्देशपक्षः प्रगटसंज्ञाप्रकरणोभाष्ये कार्यकालमित्यस्य च कार्येण का
त्यन्ते स्वसन्निधिं प्राप्नोतीत्यर्थः कार्येण स्वसंस्काराप स्ववृत्तिलिङ्गविहितप
रिभाषाणामाक्षेप इति यावत् अतएव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये विपाया अस्ति
द्वन्वात्र त्रेसपादसमाध्यायीस्य परिभाषाणामप्रवृत्तिमाशंक्य यथोदन्तत्रासि
द्वन्तत्तिहमिति युक्ता तावताप्यसिद्धिरित्यभिप्रायिकै कथमिति प्रत्येकार्यकालं सं ।
सिद्धं तापरिभाषयत्र कार्ये तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम्

भयोरचेन तात्र परिभाषायाः कथं सान्निध्यप्राप्तिः कुतो न सर्वत्र सर्वासांतदापत्तिः असिद्धे च कथं तासामुपस्थितिः इत्या
क्षेपत्रयमपि समाहितं वेदितव्यम् आरोपिताकाक्षेपवदोषत्रयस्य निरस्तत्वात् अवेतनत्वेऽपि आरोपिताकाक्षेपवत् स्ववृत्तिलिङ्ग
विहितपरिभाषाणामाक्षेप इत्यत्र ममाणमाह अतएवेति कार्येण परिभाषापस्यापनादेवेत्यर्थः एतेन कथमसिद्धे तदु
पस्थितिरिति तृतीयदोषोद्धारोपि स्पष्टीकृतो विदितव्यः पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य भाषानुपूर्वीतप्रागुक्तास्मर्तव्या ॥ ॥

प. रि.
श. टी.

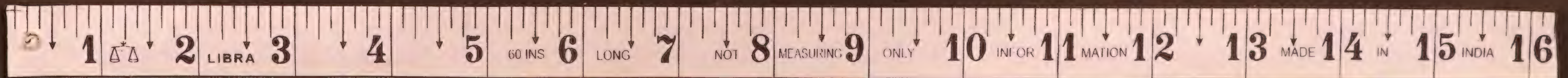
१४

नविकोगुणवृद्धीनिगुणभाषेतच्छेषतदपवादपतडुभयपक्षानादरेण अन्येदेवेदं परिभाषांतरमसंवद्धमनया
परिभाषापरिभाषांतरमिति चमत्वाकोष्टीयाः परंतिनिपमादिकोगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतीति कोष्टीयम
तावलंवेनेतपक्षानरावलंवनावसरेअग्रेगत्वानेषयुक्तोविप्रतिषेधः रिप्रतिषेधपरमित्युच्यते पूर्वश्चाप्ययोगः प
रोनिपमश्रुताशंकितम् अनंतरंच परंच परशदृष्टेष्टवाचकत्वमादाय समाहितमित्युच्यते परंतु तत्र नैषयु

नचकार्यकालपक्षेऽमोहस्तादित्यादौ तस्मादित्युतरस्य तस्मिन्निति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयपक्षे
र्दे शेषंचमिनिर्देशो बलीयानिति तस्मिन्नितिसूत्रभाषासंगतिरुभयोरेकदेशस्यत्वेन परत्वादित्यस्यासं
गत्यापत्तेः स्पष्टं चेदंमिकोगुणरतिकेपटेश्चिवाच्यम् विप्रतिषेधसूत्रेअष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्या
अयेणोनादोषात् नहिकार्यकालपक्षेऽप्येतावता तदप्येतत्तद्वयैपि प्रदेशेष्वुद्भिजननेनाविशेषात्
नहितपक्षेऽप्येतावता तदप्येतत्तद्वयैपि प्रदेशेष्वुद्भिजननेनाविशेषात्
नहितपक्षेऽप्येतावता तदप्येतत्तद्वयैपि प्रदेशेष्वुद्भिजननेनाविशेषात्
त्यागेभवति अतएवभाष्येएकदशस्यस्यैवसवंशास्त्राभिज्ञालकत्वमुक्तम् ॥ ॥

ऋतिप्रतीकमुपादायेष्टसिद्धयेत्यर्थः पथोदेशपक्षेपरिभाषयोः पौर्वापर्यं नचकार्यकालतायामिति कैपटः
एतत्कैयटानुरोधेन कार्यकालपक्षे तस्मिन्निति भाषासंगतिमाशंकते नचेति अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमादा
यासंगतिं परिहरति विप्रतिषेधसूत्रेति तदेवोपपादयति नहीति कैपटस्यैव पूर्वापरविरोधदशेपितुमाह
अतएवेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१४

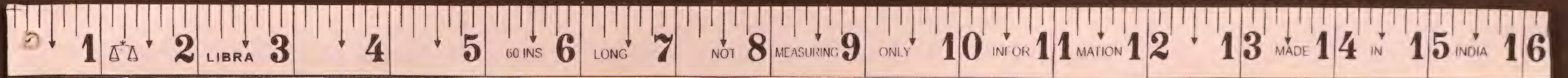

ननिकोगुणद्वितीनिसूत्रस्यकैपटस्यकागतिरित्यतग्राह इकोगुणेति तस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यविरोधान् सग्रंथ
विरोधाच्चेतिभावः सग्रंथश्च अथपत्रोभयंनिर्दिश्यतेकिंतत्र पूर्वस्यकार्यंभवति अहोसित्तरस्येति उभयनिर्देशविप्र
तिषेधात् पंचमीनिर्देशोभविष्यतितस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यतत्रविप्रतिषेधादिनिप्रतीकमुपादायसूत्रपादापेक्ष
यापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमित्यर्थ इतिकैपटग्रंथः तथाचात्रैवंफलति तस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यकैपटानुरोधेनकार्यं

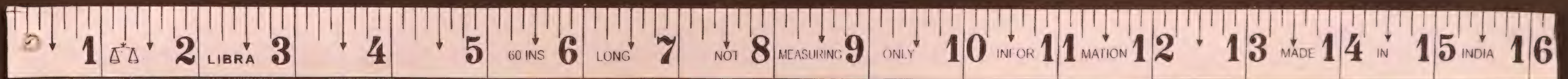
अतएवतस्मिन्नितिसूत्रेकैपटः सूत्रपायपेक्षयापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमिति इकोगुणद्वितीनिसू।
त्रस्यकैपटस्तुचिंत्यपव अन्यथासर्वशास्त्राणांप्रयोगार्थत्वेनप्रयोगरूपैकदेशस्यत्वेनक्वापिपर।
त्वंनस्यात् किंच किंतिचेतिसूत्रस्यकैपटरीत्याविधिसूत्राणांयथोदेशपक्षेपरिभाषादेशेसन्नि
धानेनतेषांपरत्वंग्राह्येत एवंचवृत्तेभ्यस्तत्रसपिचेत्यतः परत्वाद्वृत्तेकैपटलेदिति एताद्युक्ति
येतेत्यलम् ॥

काजपक्षेपरिभाषाविषये अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्येवाश्रयणम् आकडाराधिकारचर्हिर्भूतसंज्ञाविषयेतप
रैवप्रवृत्तसंज्ञेतत्सोमादितिसूत्रस्यभाष्यप्रामर्यात्प्रदेशकृतपरत्वस्येवाश्रयणमिति न संज्ञापरिभाषयोर्वैरूप्यम्
परैवप्रवृत्तसंज्ञेतत्सोमादितिसूत्रेभाष्येसंज्ञापदेनतत्कार्यप्रकृतिभावपवोच्यते अत्रेवाशयानभिज्ञस्यप्रश्नः
कथमिति एकदेशिनउत्तरे कार्यकालमिति नतद्भाष्यविरोधः एवंचपरिभाषावत्संज्ञाशास्त्रस्यापित्त्वं ॥ ॥

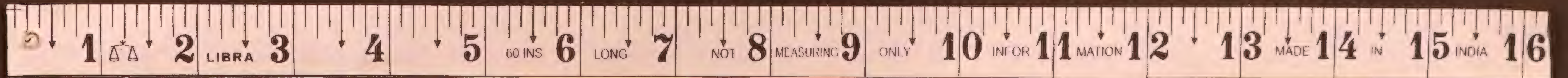

प. रि. शे. टी. १५
देशेवाकार्यबोधोः स्येव लक्ष्यसंस्कारकत्वमपितत्त्वमेव अनपेक्षेतावदंशस्य दुष्टत्वसूत्रनायेवकेचिदित्युक्तम् ।
अन्यथा तदस्य सर्वस्य सिद्धांतत्वेन परे त्वित्येव वक्तव्यं स्यादित्याहुः । इत्युक्ता न देत त्वानपन्नाहालमित्यवतारितं च ते
रेवाकेचित्त्विदं न परिसहंते तथाहि एकदेशीभाष्यविरोधपरिहारार्थमदसोमादिति सूत्रस्य यथाश्रुतभाष्यस्य अ
न्यथा व्याख्यानमनुचितम् तस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यस्य परिभाषाविषयत्वम् अदसोमादिति सूत्रस्य भाष्यस्य संज्ञावि
षयत्वमिति विशेषविषयत्वात्तत्र कश्चिद्विरोधः न चैवं ननु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याभावात्कथं ।
विप्रतिषेधोः तत्राह सूत्रपादेति सूत्रपादापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति कैपटग्रंथमवतार्य अत
एवाग्नेऽ. मो. ह्रस्वादिनित्रेपादिकमुदाहरणं संगच्छत इति तस्मिन्निति सूत्रस्य विवरणविरोधः स्यादिति व्याच्यं
उभयनिर्देशोपंचमीनिर्देशो वलीयात्रिति परिभाषा व्याख्यानपर अचीतिसप्रमीनिर्देशस्य मत्र उच्यते इत्यत्र
चारितार्थात् पंचमीनिर्देशो न वकाश इति मूलग्रंथविरोधेन तस्मिन्निति सूत्रस्य विभक्तिविशेषनिर्दे
शस्यानवकाशत्वादयुक्तोयं विप्रतिषेध इति भाष्यविरोधेन च तदुत्तरं सर्वत्रेवात्र कृतसमर्थ्यासममी अकृत
तसामर्थ्यापंचमीति कृत्वा पंचमीनिर्देशो भवेत्पतीति भाष्यव्याख्यापरभाष्यस्य वत्त्वात्त्वार्थ एव भविष्यतीति
नि विवरणविरोधेन च तद्विवरणस्य प्राचिनमतानुसारित्वकालनेन विरोधाभावात्किंच अदसोमादि ।

निसूत्रस्यमेवप्रगटसंज्ञेति भाष्यस्यलक्षणयातादृशार्थकल्पनेनप्रकृतिभावस्यपरत्वेपिप्रगटसंज्ञापाः
 अयादिभिःपरत्वाद्धातित्वेनतदंतरेणतदप्राप्तेत्येताहुः अन्येताहुःविशेषाविषयत्वात्त्रविरोधइत्युक्तम् न
 हिपरिभाषाविषयकृतस्यविचारस्यतत्पत्त्यापादत्रापिप्राप्तःसन्निवार्यतेतस्मात्तद्विषयकृतविचारस्यतत्पत्त्या
 यात् संज्ञास्यपिप्रसक्त्येव अन्यथागृहंसंमार्ष्टीत्यत्रवेदिकविषयेप्रवृत्तःप्रति प्रधानंगुणावृत्तिरीतिन्यायोलो
 किकविषयेनावतीर्येतविशेषविषयत्वस्य तत्राप्यविशिष्टत्वात् किंच अतिरात्रेषोऽशिनंगृह्णातीत्यादि
 वेदिकविषयेषुप्रवृत्तैतैवान्यत्राप्यवतरणंनभवेत् तस्मात्तत्पुक्तास्वविषयायन्यत्रापिप्रवृत्तस्यविचा
 रस्यस्वविषयमात्रसंकोचेकिंचित्प्रमाणंवाच्यम् असतिप्रमाणसंकोचकल्पनस्याकिंचित्करत्वात् ननु
 परेवप्रगटसंज्ञेत्यदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यमेवप्रमाणमितिचेन्नप्रगटसंज्ञापदस्यतत्कार्यपर
 त्वेलक्षणयेवोपपत्तौसामान्यतः प्रवृत्तस्यन्यायस्यस्वविषयमात्रसंकोचकल्पनस्यायुक्तत्वा
 त् पतु तस्मिन्नितिसूत्रेभाष्येऽ.मोहसादवीत्यादौ विभक्तिविशेषनिर्दे
 शस्यानवकाशत्वादयुक्तोपविप्रतिषेधइत्यग्निमभाष्यो
 ॥ ॥ त्वाउपनिर्देशोविप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देशइत्यस्य ॥ ॥ ॥

प. रि. शे.
टी.
१६

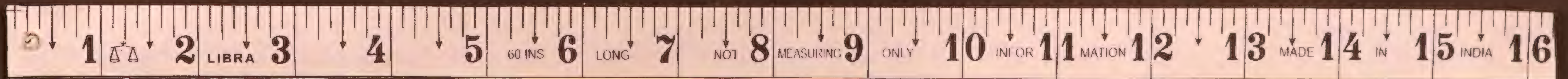
विप्रतिषेधेपरत्वात्पंचम्याः प्राबल्यप्रतिपादकत्वेन अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वव्यवस्थापकस्य एकदेश्युक्तिः।
त्वात् इति तदपि यत्र उ. मो. ह्रस्वादीनां पंचम्या अनवकाशत्वेन तदंशे तथा सत्वेऽपि उ. सिधुडित्वादी उभयोरन
वकाशत्वस्य ले आमि सर्वनाम्नश्चादौ चोभयोरवकाशस्य ले तथा कल्पनस्य प्रमाणपराह तत्वात् स्पष्टे चेत्तदुपरि
ष्टादभयनिर्देश इति परिभाषायां मूलपव यत्प्रगटसंज्ञापदस्य तत्कार्यलक्षणयां प्रकृतिभावस्य परत्वेऽपि अ
यादिभिः प्रगटसंज्ञाबाधो भविष्यत्येवेति तच्चापि न युक्तम् कुत्रचित्प्रमाणसद्भावे सति संभवे विप्रतिषेधस्य
युक्तत्वेऽपि तदभावेऽपि युगपदसंभवविप्रतिषेध इत्यस्याचः परस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यप्रमाणकस्याभ्युपगमे अ।
यादिभिः प्रगटसंज्ञाबाधस्यायुक्तत्वात् प्रत्युतानिमित्तानयेत्तत्वेनांतरंगत्वात्प्रगटसंज्ञापेवायादीनां बाधः
तथा सत्पयादीनां प्रकृतिभावस्य च प्राप्तौ परत्वात्प्रगटसंज्ञाकार्यप्रकृतिभावपेक्षाशयेनोक्तम् भाष्यक।
तापराप्रगटसंज्ञेति प्रगटसंज्ञाकार्यमिति तदर्थः तस्मात्भाष्योक्तस्य प्रगटसंज्ञापदस्य लक्षणान्वयार्थं य
रत्वेन किंचिदवयमिति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥

॥

॥

१६

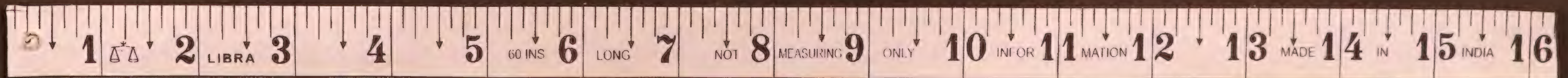

संज्ञाप्रसंगात्तद्विशेषभूतश्च संज्ञायाः उपस्थितौ तस्याः शास्त्रमूलत्वात्तच्छास्त्रस्यादा बुद्धौ खल्वतद्विषयकपरि
भाषाद्वयस्याप्यादाबुद्धेस्त्वः कर्तव्य इति वक्तुं प्राचीनानुक्तः तातं द्रष्टुं न तां च दर्शयितुं प्रसंगान्ति पूर्वकमनेकांता अनुव
धा इति परिभाषामवतारयितुमाहुः शंसंज्ञका इति अनुवंधत्वं च शंसंज्ञाप्रयुक्तस्वलोपतद्व्यकार्यजनकतावच्छेदः।
कथमवत्वम् जनपदेलविति जप्यमानप्रत्ययस्यानुवंधत्ववारणायैतत्संज्ञेति उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञेति मतेऽ।
उच्चारणार्थस्यानुवंधत्ववारणायतदमेति तद्व्यकार्यत्वं लोपरूपाभावमित्रत्वेति उच्चार्यमाणानाधिकरणीधिकर

शंसंज्ञकानुवंधालेखवपवानवत्वसंदेहेष्वाह अनेकांता अनुवंधा इति अनेकांता अनवपवा इत्य
र्थः पोद्यवपवः सकदाचित्तोपलभ्यत एव अयंतु न तथा तदुच्यते विधेयेकदाप्यदर्शनात् शि
शिकिदित्यादौ समीपेः वपवत्वारोपेण समो सो बोध्यः ॥ ॥

णीपलक्ष्यसंपादकतावच्छेदकधर्मवत्वम् तेन तत्र स्वलोपान्तिरिक्तोच्चारणरूपप्रयोजनसत्त्वेऽपि न त्वदोषः न
ननु वंधानामनेकांतत्वेऽग्रनेकालशित्सर्वस्यासंयोगात्त्रिद्विदितादिसूत्रयटभूतशिकिदादिपदेवद्ब्रीहिरनुप
यत्रः स्यात् शत्रुत्तयस्य कश्चन यस्यैव वपवस्यार्थयटनान् प्रकृते अवपवत्वं संबंधादितिरिक्तसंबन्धस्य षष्ठ्यर्थ
त्वासंभवाच्च सौरेहावभ्याः सलोपश्चेति सूत्रेशकारप्रश्नेऽप्यनुपपन्नाः स्यादित्यत आह शिकिदित्यादाविति
तस्यावयवताभावेऽपि तत्समीपवर्तिनितस्मिन् तत्सादृश्येनावपवत्वारोपमादाय अवपवत्वं संबंधस्यैव षष्ठ्यर्थ

समो सो बोध्यः ॥ ॥

प. पि. शे.
टी.
१७

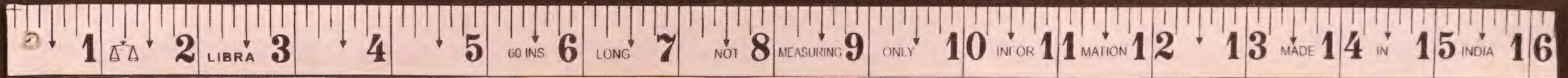
नन्वेवमपि गिदित्यादावपि तथा सत्त्वेन कुञ्चण कटेत्यादौ एणकारस्य कुञ्चणतुभपसमीपवर्तित्वसंभवाच्च।
वक्तृप्रत्ययस्यापि गित्वेन अशक्यं श्यत्रहो आशयकश्च निष्टमापयेत्तत्पत आह बुञ्चणकटादाविनि व्याख्या।
नतरति प्रत्येकवाकरूपव्याख्यानादित्यर्थः एतच्च ज्ञापकस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् ज्ञापकचात्रप्रमाणेह
पसच्च दञ्जन्मात्रचश्चात्रह्यपसजितिचित्त्वेनैव दञ्जचश्चित्त्वे सिद्धे दञ्जचश्चित्करणमेव नन्वेवमपि हलं यमि

बुञ्चणकटेत्यादौ गित्वप्रयुक्तं कार्यपूर्वस्यैवेत्यादितु व्याख्यानतो निर्णयम् हल
न्नामित्यत्रान्यशब्दः परसमीपबोधकः ॥ ॥ ॥

तत्र अन्त्यशब्दस्य अवपवाचकत्वेन अनेकांतत्वपक्षे अत्र उणा श्चादौ एणादीनामन्त्यावपवत्त्वाभावात् ह
लं त्यमितीत्संज्ञानापत्तिरित्यत आह हलं त्यमित्यत्रेति स्पष्टं चेदं दाप्रतिषेधे दैप्यनेजंतत्वादिति वार्तिके दायायि
निसूत्रे भाष्ये तत्र हि दाप्रतिषेधे दैप्यप्रतिषेधो न प्राप्नोति अवदानं मात्रम् ननु चात्वे कृते भविष्यति तत्त्वेन
प्राप्नोति किं कारणमनेजंतत्वात् सिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात् सिद्धमेतत् कथमनुबंधस्यानेकांतत्वात्

अनेकांतत्वव्याप्येति

१७

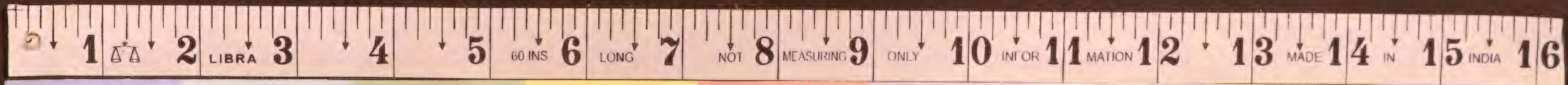

ननुतस्यलोप इति सूत्रे भाष्ये अथ यस्यानुबंध आसज्यते किं स तस्यैकांतौ भवति आ। होस्तिद्वैकांत इति शंसय्यैकांत
सूत्रोपलब्धौ एकांतैः स्यात् कुत सूत्रोपलब्धेः तत्र स्यात् ससावुपलभ्यते न यथा वृत्तस्याशाखाद्वैकांत उपलभ्यते इति सो
पपत्तिकैकांतपक्षेवलं वितेन तत्रासत्त्वसर्वादेशादाप्रतिषेधे एयन्निर्देशो नाकारांतत्वादिति असत्त्वविधौ कर्मण्यशित्या
दौदिव उदीत्यादौ सर्वादेशे अदाविनिदाप्रतिषेधे एयन्निर्देशस्य कर्तव्यतायां चोदितायां मस्तुतस्यैकांत इति पक्षोवलं वितः
तत्रापिययनेकांतः विशेषानसिध्यात्तद्व्यमुद्गाव्यपवंतर इति च परिहृते तत्राप्यनंतर इति चैतत्पूर्वपरयोरित्कृतं प्राप्नोति बु-
रा इति दोषमाशंक्य व्यवसितपाठादिना समाधानंतरमुभयमिदमनुवधेष्टकमेकांता अनेकांत इति किमत्राप्यम् प

वस्तुत एकांत इत्येवमाप्यम् शास्त्रे तत्रोपलंभादप्यत्रानुपलंभाच्च ॥ ॥

कांत इत्येवमाप्यम् कुतः पतद्वहिहेतुव्यवदिष्टस्य क्ता भवता भाष्यकृता एकांतपक्षपवसिद्धांतिनः अनेकांतानुबंध
निपत्तस्तुलक्षणदिश्यदोषदुष्टत्वेन ज्ञेयत्वात्परित्यक्तः अस्मिन्नेतत्रासत्त्वपेनियानिदृषणान्यत्पोद्गावितानितानिपत्तसंम
नंतरभाष्यकृतानिराकृतानि तथाच प्रथमदूषणस्य निराकरणं नानुबंधकृतमसात्त्वमितिकृतं द्वितीयस्य नानुबंधक
तमेनेकालत्वमिति तीपस्य नानुबंधकृतमनेजंतत्वमितितद्रक्षापकंच तत्रैव भाष्यकृता स्पष्टीकृतम् उपरिष्टा - नेपि
स्पष्टीभविष्यति एवं सति एकांतपक्षस्य भाष्यपरिगृहीतत्वात्सपवाग्रपितुं युक्तः इतरस्य तदुपरिगृहीतत्वान्नोपदे
शत्वमित्याह वस्तुतस्त्विति पूर्वोक्तेस्तेकदेशीयमतावलंबनेनेति भावः ॥ ॥

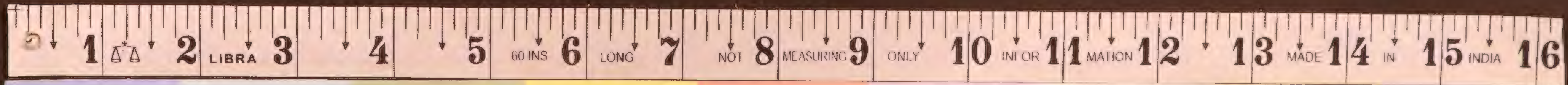

प. शे.
टी.
१८
१४

अनवयवोहीति गृहेऽपलभ्यमानः काकादियेन संबंधेन संबंधनोपलभ्यते तत उक्तोपि गृहसूत्रादिपुगतानां संयो-
गसंबंधेनैवोपलब्धिरित्यतः काकादेः गृहसूत्रादिनवयवत्वं यथा तथा नानुबंधानामनवयवत्वेति सामने काधिकरणो-
पेक्षजानियसंबंधेनोपलभ्यमानमानत्वात् अपित्वयवत्वं सूत्रेऽस्य चटितसमुदायात्पादित्वसंबंधेन लक्ष्येऽस्य
चटितसमुदायो यथापेक्षत्वं संबंधेऽस्य प्रतियोगिका भावत्वं संबंधेनैवोपलभ्यमानात्वादिति भावः नचलोपेन ल-

अनवयवोहिकाकादिरेकजातीयकसंबंधेन गृहसूत्रादिषूपलभ्यते नैवायम् एवं बहु-
व्रीहिरपि न्यायत एव संपन्नः अंत्यपादे लक्षणचन किंचानवयवत्वेण शक्यप्रत्यया-
दौकादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात् दृष्टश्चकारस्य व्यर्थतापत्तेश्च इदं च त-
स्य लोप इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तत्र सूक्तं पकांता अनुबंधा इत्येव न्यायमिति दिक्

पमानस्यानुबंधस्य तत्रासत्वात् कथमुपलब्धिविषयत्वमिति वाच्यम् लौकिकसन्निकर्षजन्यत्तानविषयताभा-
वेऽपि ताभाववद्भूतत्वमित्यत्र भूतत्वमप्यभावावच्छेदेनाप्रकारतया भासमानस्य चटितस्य लौकिकसन्निकर्षजन्यत्तान-
विषयत्ववत्त्वस्य तद्विवक्षितत्वे वायकाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥ १८

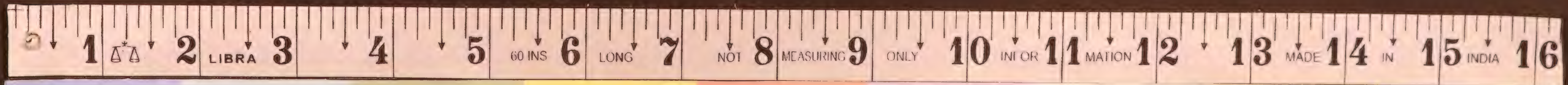

तस्यलोपश्चि सूत्रेभाष्ये एकांतत्वपक्षेन तत्रासत्त्वसर्वादेशप्रतिषेधेष्टयद्विः देशोनाकारांतत्वाजत्रासत्त्वविशेषोभ
वतिकर्मण्यरा आतोनुपसर्गेकश्चिकविषयेग्रणपिप्राप्नोति सर्वादेशेचदोषोभवतिदिव औत्सर्वादेशः प्राप्नोतिदा
प्रतिषेधेष्टयद्विः देशः कर्तव्यः अदाष्टद्वैपावितिवक्तव्यम् ॥ किंपुनः कारणांसिथितिग्रनाकारांतत्वाजत्रासत्त्व
भविष्यति तद्वरात्त्वनप्राप्नोति किंकारणमेनेजंतत्वादिनितत्रासत्त्वेतिवार्तिककृतान् - एवाचभाष्यकृतापका

नन्वेकांतत्वेनेकालत्वादेवौशादीनांसर्वादेशत्वसिथानेकालसूत्रेशिदग्रहणं
मताया धिह ननुबंधकृतमनेकालत्वं शिदग्रहणमेवतदज्ञापकम् तेनार्वाणस्त
श्यादेनसर्वादेशत्वम् ॥

तपक्षसिद्धांतकरणात्पूर्वद्वयमज्ञावितम् तदुद्धारस्तुभाष्यकृतान्तदुतरमेवस्पष्टीकृतश्चि एकांतपक्षस्य
दोषदुष्टत्वंनाशंकनीयमितिदर्शयितुंक्रमेणभाष्योक्तमेवोद्धारंप्रकटयन् संगति माह नन्वितिज्ञापनफलमा
॥ ॥ ह तेनेति ॥ ॥ ॥ ॥

प. रि. शे
टी

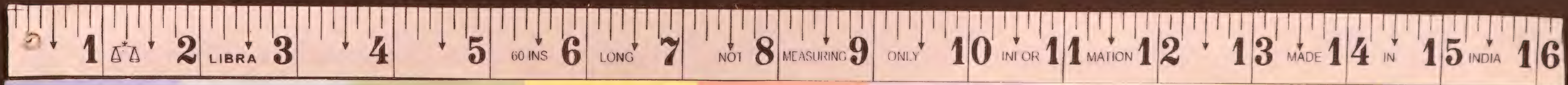
१५

नन्वेवंसतिलुटः प्रथमस्यङोरसश्चिद्विहितानांङोदेशानांसर्वादेशानांयतिरित्याह ङादिविषयेति ननुजस
शीश्चिसूत्रेनर्वावर्णस्यत्रअनबंधत्वपोपकृतकालत्वेनेतिपरिभाषार्थस्यैद्वयकृतैवसिद्धांतित्वात् अनेनैवआनु
पूर्वसिद्धमितिकथममप्रकृतम् स्वयुक्तास्वस्यविरोधात् अन्यथातत्रत्यसिद्धातासंगत्यापत्तेरितिचेन्नमूलकृदनु

उदिविषयेतसर्वादेशत्वविनानुबंधत्वस्यैवाभावेनानुपूर्वसिद्धं नन्वेवमपिअवदानं
मावमित्यत्रयलोपोतरमात्रेदावितिद्युसंज्ञाप्रतिषेधोनस्यात् दैपःपकारस्यत्वेनेजंत
त्वादात्वाप्राप्त्यापलोतरंयकाराभावेनास्पक्षभावादित्यतआह नानुबंधकृतमनेजं
तत्वम् उदीचांमाडि.तिनिर्देशोस्यात्तायकःआदेच उपदेशश्चिसूत्रेणोपदिश्यमानः
स्यै जंतस्यात्वंक्रियतेउ.कारसत्वेपजंतत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तस्यासंगतिः ॥

होधित्वेनैतग्रंथस्यविरोधाभावात् नन्वेवमपिङादीनामनेकालस्ताभावेनसर्वादेशत्वमनुपपन्नंसादितिवा।
चं प्रश्नेणेणप्यनेकत्वमादायसर्वदेशत्वसिद्धावनु पापत्तेरभावात् अतएवस्वस्यानभिमतत्वसूचयेव ङादि
विषयेतिनिराशङ्कःमप्रकृता इदानींसर्वादेशेद्-एणं परिहृत्वादाप्रप्रतिषेधेदूषणंपरिहर्त्तुंपरिभाषांतरतारय
न्नाहा नन्वेवमिति ॥ ॥ ॥ ॥

१५

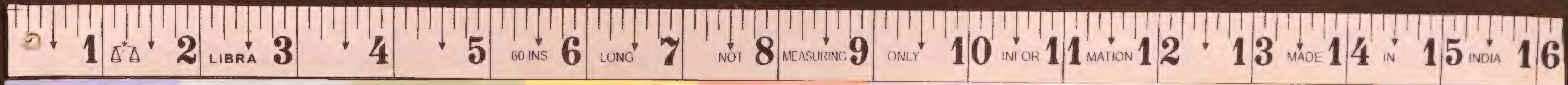

अस्यामवस्थायामिति अनुत्वंधलोपेकृतेपवधातुसंज्ञाननुततः प्रागिति नथातलोपश्चित्सूत्रेभाष्यकैयटयोस्यष्ट
त्वात्सत्यनुवंधेहिधातुत्वाभावोपितिद्यंगविकलमेतत् नत्थात्त आदेवउपदेशः श्रीतीतिप्रात्वाप्राप्तिः तत्रैकांगवैकल्यं
तुमाडि. निनिर्देशेननानुवंधकृतमनेजंतत्वमितिनिवार्यते अवशिष्टंननुवारयितुंवार्यतेत्रच नांतरप्रसंगात् सत्य
पितस्मिन्कलांसरामावाच्च तदनिवारणेचनिवारितमप्युक्तंभवेदित्याशयेनाशकते नचेति आदेवश्चित्सूत्रेति।
दिधानोरनस्यासस्येति सूत्रात्प्रकृतस्यधातोरित्यस्याननुवृत्तेरप्युपगमान्मेड. इत्यस्यद्यंगविकलत्वाभावात् ननुप्र

नचास्यामवस्थायांतस्यधातुत्वाभावात्कप्यमात्वम् तत्रधातो
रित्यस्यनिवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः

कृतस्यधातोरित्यस्याननुवृत्तावेज्यंतशब्दमात्रस्यात्तादेशप्रसङ्गागोभ्यांनोभ्यांदौकिताश्चेत्यादीनामात्तादेशाप्रवृत्तिः।
रित्यत् आह इत्यन्यत्रेति आदेवश्चित्सूत्रेशब्देदुशोवरेतिभावः तत्रहिउपदेशेतिषष्ट्यर्थेसप्तमीतेनपतस्योपदिश्य
मानत्वंननुतद्वचस्येत्यर्थः कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदेनप्रायोच्चारणविषयउच्यते तेनज्यैकिनैश्चादीनामदोषःसमु
दायस्योपदिश्यमानत्वंननुतदवयवस्य तदुपदेशेतात्पर्यमिवात् उपदेशेकिं गोभ्याम् उदेशश्चप्रातिपदिकानां
नोपदेशः उणादीनामव्युत्पन्नाच्च ॥ ॥ ॥ ॥

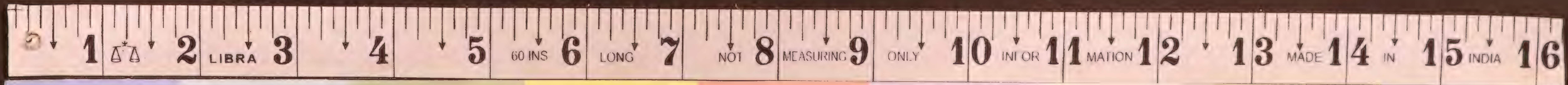

प. रि. शे. ३०. ओरत्पादीनामुपदिश्यते नैजंतत्वमिति नवाच्यम् तादृशप्रप्रायेण धातुरेवेत्यतो धातोरित्युक्तमित्युक्तमम् प्रा
 टी. येणोपदिश्यमाने जंतस्य धातुरेव आपातीत्यतो मूले धातोरित्युक्तं प्रकृतधातोरित्यस्यानुवृत्तौ न तात्पर्यम् दोकि
 २० तागोभ्यामित्यादावात्वं वारणामप्येतावन्तैव भविष्यति तदा शयः अतएव माडि. ति निर्देशस्य नानुबंधकृत
 मने जंतत्वमित्यर्थं युक्तं भवति अन्यथा धातोरित्यनुवृत्तावनुबंधस्यो जीयोत्तरतद्विनिर्मुक्तस्यैव न धातुलोप
 तिसूत्रस्य भोष्योक्तधातुत्वेन उदीचां माडो इत्यादौ आत्वानापत्यात् दयुक्तं स्यात् न च रेरे प्रभृतीनामुपदेशो
 पजंतत्वादात्वाद्युतये धातोरित्यावश्यकमिति वाच्यम् शितिनेत्युक्तां शित्यस्य परत्वयोग्यस्यैवै जंतस्य
 ग्रहणेनादोषात् इदमपि सर्वतत्रैव स्पष्टमिति बोध्यम् तस्माद् धातोरित्यस्य निवृत्तावपि न दूषणं अस्ति।
 जोरनार्थयोः तिसूत्रे भाष्यकैयटपोर-- स्पष्टं चेदं द्रष्टव्यम् तत्र हि ष्यडि. त्यादेशो वा प्रत्ययो वेति विचारप्रसं।
 मे प्रत्यपवादिनीडि. आत्रानुबंधस्योकारेण पडः संप्रसारणमिति न्यासे भुपगते आदेशवादिना लुपेत्यत्र।
 संप्रसारणमाशंक्यते न च व्यवधाने तीतिवारितेपि लिट् धातोरित्यातो धातोरित्यनुवृत्त्या यडः तस्य धातोः प
 तिपत्रयोरित्यर्थाभ्युपगमेन पुनरादेशवादिना दोषः आशंकितः धातोग्रहणं नानुवर्तते नारूपतिप्रसं।

गत्याशयेत धातुग्रहणस्य ग्रह ॥

॥

२०

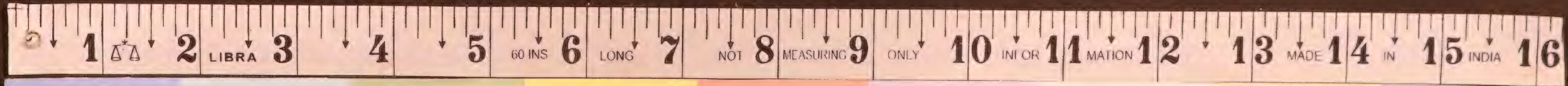
स्थानं नास्तीति कृत्वा एव निश्चयः कियते इति प्रत्ययवादिना निराकृते च अनन्तरं चावश्यमात्वार्यथा तदग्रहणं क
 र्त्तव्यम् इह मा भूत् गोभ्यां गोभ्यीः नौभ्यां नौभिरिति त्याक्तादेशवादिना चोदितम् प्रत्ययवादिना च आत्वार्य
 यदिकर्त्तव्यं तत्रैव तत्करिष्यते उपदेशोपदेजं तं तस्य चेदात्वमिष्यते उदेशेरुच्छिशब्दानां तेन गोर्न भवेत्पति ।
 एवं तर्हि उपदेश इत्युच्यते उपदेशश्चातिपदिकानां नोपदेशः इति परिहृतम् तत्रार्थमिति प्रतीकमु
 पादाय एतद्योजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः उपदेशो शब्देन शास्त्रमुच्यते तेन शास्त्रे परिताये एजंतास्तेषामा
 त्वं विधीयते प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपादशास्त्रे परिता नि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण सा
 धुत्वेन प्रतिपादितानि ॥

॥

॥

॥

॥

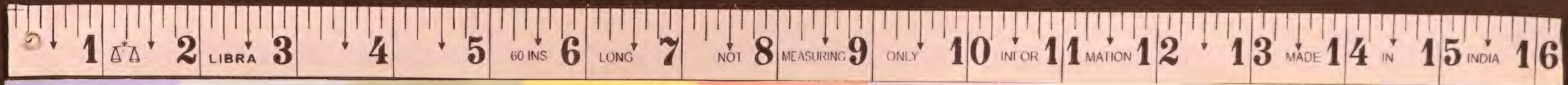
प. रि. शे
टी.
२१

ननु नौद्वरचष्टन गोद्यवः श्वादावुपदेशेपानिप्रातिपदिकानिपठितानि तेषामात्वप्रसंगः पर्वतर्हि गोतो
णिदिति गित्वातिदेशाज्जापकातेषामात्वाभावः अहिश्रात्वे गोशब्दस्य कृते गित्वास्ति प्रयोजनम् एवत
त्यस्य पक्षोपि निर्दोष इति केयटः तथा चैतद्भाष्ये केयटभाष्यान्धातो रित्यस्यानुवृत्तौ न प्रयोजनम् नाप्यननुवृ
त्तौ दृष्टमिति नात्रानवर्तत इति सिद्धं भवति । सर्वपृष्ठस्य पृष्ठटीका दाष्टप्रतिषेधे दैप्यनेजंतत्वमिति वाजिक

स्पष्टं चेदं दाथा - निसृत्रेभाष्ये ॥

कृताप्रतिषेधश्चोदितः भाष्यकृता च अनेकां तानुबंधपक्षमादापनिराकृतः अनंतरमप्येकांतेषु दोष एवेत्याशं
कपकारलोपोतरमात्माभ्युपगमेन भूतपूर्वगत्वादास्याश्रयणेन प्रथमं तामाशं कानिराकृत्य अथवा आवा
र्यप्रवृत्तिर्तापयति नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति पदपमुदीचां माजेव्यतीहारे इति मेडः सानुबंधफेस ।
ग्रहणं करोति निप्रकारं ते रौणि निराकुर्वता भाष्यकृता चेदं दाथा - निसृत्रे स्पष्टीकृतमित्याह स्पष्टं चेदं मिति

२१

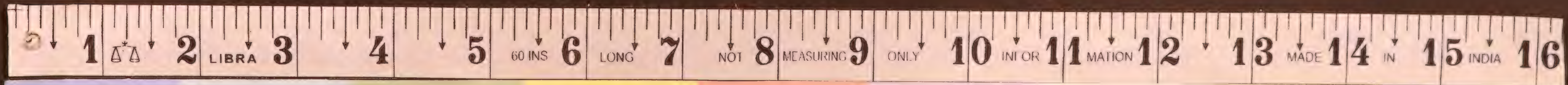

तच्चवार्तिकोक्तं दृष्ट्वा मुह्यमुह्यस्व सत्रयेति तृतीयं दृष्ट्वा मुह्यन्ते नानुबंधकृतमसाक्ष्यमिति परिभाषांतर
यति नन्वेवमपीति इदं च असत्त्वं रपशब्देन मित्ररूपपदस्य तेन तस्य सत्त्वं नानुत्यतिः सच श्रौयदेशिक इति प्रकृ
ते ययेवमनुबंधभिन्नेषु विभाषाप्रसंगः अनुबंधभिन्नेषु विभाषाप्रामोतिकर्मण्यण् आतो नुपसर्गः कवि
षये अणपि प्रामोतिसिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात् ॥ सिद्धमेतत्कथनमनुबंधस्यानेकांतत्वात् अनेकांता अनु

नन्वेवमपि वासत्रपसूत्रेण कविषयेऽणोप्यापतिरत आह नानुबंधकृतमसा
क्ष्यम् ददाति दधानोर्विभाषेति णवाधकशस्य वित्पविधायकमस्याज्ञाप
कम् तेन गोदश्यादौ नाणि वासत्रपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

बंधाश्च क्ता मथे किंचित्पक्षांतरं स्वीकृत्य पुनरेतस्मिन्नेवावलंबिते अथैकांतेषु दोषपदेत्याशंक्य एकांतेषु च न दो
षः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतमसाक्ष्यं भवतीति पदपदद्वयानि दधानोर्विभाषांशीति समादधता भा
ष्यकृता वासत्रपेति सूत्रेऽपि स्पष्टीकृतमित्याह इति वासत्रपसूत्रेति अत्र वासत्रपेति तस्य लोप इति सूत्रेऽस्यापि
पलक्षणं अत्र तस्य लोप इति सूत्रस्य भाष्योक्तपूर्वोक्तदोत्रपोद्धारकमस्तु विशेषाभावान्नाह न इति विवेक्यमित्य

प. रि. शे.

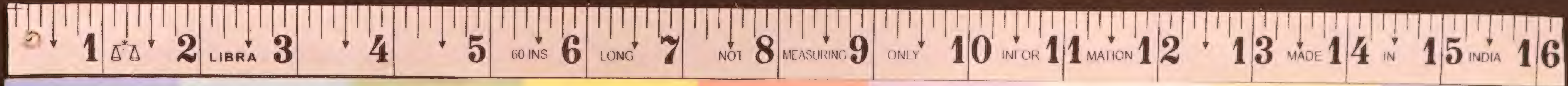
२२

इत्संज्ञाप्रसंगात्संख्याव्ययेत्यादिसंज्ञाविशेषोद्देशकविधोक्तविमस्यैवग्रहणमिति निगसाय उभयत्रा रिह
भवतीति परिभाषांतरमवतारयति नन्वित्यादिना एवं च प्रसंगसंगतेः सूचितत्वात्तास्मात्संगतत्वमाक
सनीयम् तच्चास्ते संख्याग्रहणेन वहीनामेव ग्रहां न लोकप्रसिद्धौ कद्यादीनामित्यत्र विनिगमनाविरहः

ननु संख्याग्रहणे वहीनामेव ग्रहां स्यात्संकराणां भिधानियामकत्वसि
दात्वात्क्रिमात्क्रिमयोः क्रिमस्यैव कार्ये संप्रत्यय इति न्यायान् ॥

संख्याशब्दप्रयोगो सांकेतिकतदतिरिक्तार्थबोधस्यैव निवृत्त्यादित्यत आह प्रकरणेति यद्यस्य संकोचे मा
नाभावाद् उभयार्थबोधस्य निष्पत्त्यहत्वं तस्यापि संधवमानयेत्यादौ भोजनादिप्रकृते उभयार्थबोधस्य निष्प
हत्वेऽपि प्रकरणेन शक्तिसंकोचवदत्रापि तेन संकोचः संभवातीति भावः ॥ ॥ ॥

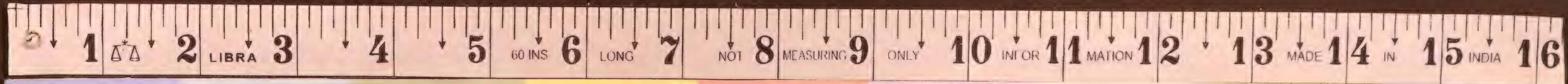
२२

ननु सैधवमानयेत्यादौ स्वव्यचहितपूर्वोपक्रमत्वप्रकरणस्य सत्त्वेन शक्तिसंकोचेऽपि प्रकृते भोजनादिव तथा वि
यस्या व्यवहितस्याभावेन शक्तिसंकोचे प्रमाणाभाव इत्यत्र आह अस्ति चेति तथोच प्रकृते तथा विधप्रकरणाभावे
पिवद्गुणाववितिसूत्रेण वदादीमां संख्यासंज्ञाकृतेषु स्थिति कृपप्रकरणं सत्यपि तस्मिन्नेतावता तस्य शक्ति
संकोचत्वं संभवति सैद्वादि स्यात्ते भोजनप्रकरणं अस्मत्सवाधालवणस्यैव तत्र ग्रहणं संभवतीति मकरणास्य
शक्तिसंकोचकत्ववत्प्रकृते तथा विधत्वा संभवेन तस्य तत्वा कल्पनापित्यत उक्तम् कृत्रिमा कृत्रिमयोः कृत्रिमेका
र्यसंप्रत्यय इति ननु एतन्नापाणेन दीपौर्णमास्या ग्रहायणीत्यत्र पूर्यारयो न दीति न दी संज्ञा विधाना कृत्रिम
त्वात् संज्ञिनो ग्रहोऽस्यादिति चेन्न पौर्णमास्या ग्रहणं सामर्थ्येन संज्ञिनो ग्रहणमावाप्ताप्यनेना दोषात् न च पौर्ण

॥ अस्ति च ॥
मास्या ग्रहायणी ग्रहणं नियमार्थम् इकारांतानां ययि तर्ह्येतपोरे चेवाच्यम् तथा सति ऊपौर्णमास्या ग्रहाय
णीति वक्तव्येन दी ग्रहणसामर्थ्येनैव तथा विधनियमस्याभ्युपगमात् न च नदी संज्ञकोकार ग्रहणायैव नदी ग्र
हणं चरितार्थमिति वाच्यम् पौर्णमास्या ग्रहायणी शब्दश्चाह चर्पीडकारांतस्यापि नदी संज्ञकस्यैकग्रमिति क ।
स्वनेन तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् एवमपि तद्विशेषानां गंगायमुनेत्यादिनामपि ग्रहणं कुतोनेति चेन्न श
रत्प्रभृतिषु विपाटशब्दसामर्थ्येनैव तच्चारणात् न त्वेव भपि कृत्रिमेति न्यायोन युक्तः नदीभिश्चेत्यत्र संज्ञिनो ग्रहण
पतेः अणनचोरिति वन्न पात्येकद्विवचनेर्देशेनैव सिद्धे वद्वचननिर्देशसामर्थ्यादेव तद्धारणसंभवादिति दिक्

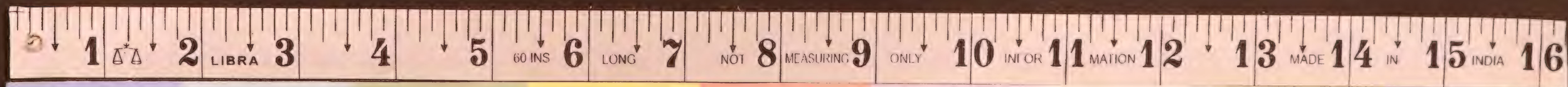
प. रि.
टी.
२३

एवकारव्यवच्छेदमर्थमाहानन्विति परिभाषास्येति माह इहशास्त्रेति तत्रज्ञापकं दर्शयति संख्याया इति तमे
कोपयापयति नहीति ननु संतनिषेधस्य इत्यर्थत्वेन च चरितार्थत्वात् तत्रज्ञापकत्वमपुक्तम् न च अर्थवग्रह
णानानर्थक्येति परिभाषाया अर्थवदेवेति शब्दस्य ग्रहणेन न निषेधस्य अर्थत्वसंभवेति इति स्मि शब्दस्य नर्थ
क्यत् तथा चोक्तं तत्रैव भाष्ये ननु कोक्त उत्पत्त्यर्थमेतत्स्यादिति तत्रार्थवद्ग्रहणेनानर्थक्येति अर्थवत् शब्दस्य ग्र
हणं न च उक्ते लिशब्दोर्थवानिति वाच्यम् उभयसंभवे सि परिभाषोपतिष्ठेन च निशब्दस्योभयसंभवः अन
र्थक्येव सर्वत्र दर्शनात् इति सामर्थ्यादनर्थक्ये च सर्वत्र ग्रहणात् अर्थत्वाच्च तत्परित्यक्त आह शब्दता ।

प्रकृतेव हादीनां संख्या संज्ञाकृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् नतलोकप्रसिद्धैकद्यादीना
मित्यत आह उभयगतिरिह भवति इहशास्त्रे संख्याया अतिशब्दतायाः इति निषेधोऽस्या
ज्ञापकः न हि कृत्रिमा संख्या त्वं तशब्दता वास्ति ॥ वास्तीति अर्थवद्ग्रहणेति ज्ञापक

व्यवस्थापरभाष्येति शब्दस्योच्चारणकालिकार्थवत्त्वमादाय व्यवस्थापनीयम् पूर्वोक्तप्रकरणेन नित्यादिना शङ्कनेय
दोष इत्युक्तान् दाहने त्रैवेकैयटः अभिशब्दताया उच्चारणकालपवार्थवानस्ति शब्दस्य ग्रहणे मिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वं
मेव प्रतिषेधस्येति अतिशब्दताया इत्यस्य द्वितीहि गर्भे तत्पुरुषत्वेन संख्यविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विषादणज्ञानस्य क
रणत्वात् तत्पदजन्योपस्थितिकाले अर्थवदनर्थकयोः संभावेन पूर्वमर्थवदेव ग्रहणे निर्णीते यस्यात्संख्यापदार्थान्वयवे
लायां जावमानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यते इति नेषदोष इति प्रतीकमुपादायोद्वादिनश्चैकैयटस्याशयो वि
वरणकारणा ॥ ॥ ॥

२३

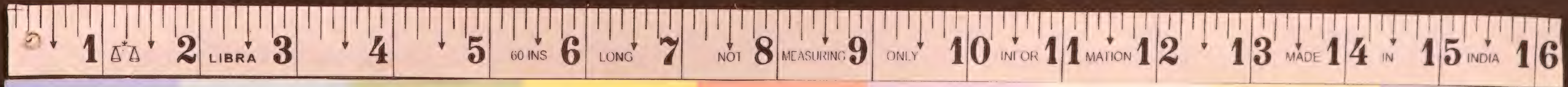

शदानीं तस्याः परिभाषायाः फलमाह तेनेति लौकिकेति तत्त्वं च शास्त्रीयसंकेतिकार्यभिन्नत्वेनेवेदितस्य ननु भय
गतिरिति प्रतिकर्ता कर्मत्यादौ फलकथमयुक्तं तत्रोभयग्रहणसंभवेन साख्यास्य लेपवत्कलस्य युक्तं युक्तत्वादि
त्यत आह तत्रेति केति नन्विह उभयगतिरित्यस्य कृत्रिमाकृत्रिमशोरेकत्रवगतिर्भवति तर्थाः अपितु विषयेभे ।
देन कृत्रिमाकृत्रिमयोर्वस्तुपोस्तमस्तयोश्च ग्रहणमिति तदर्थः तथा च कुत्रचित्कृत्रिमस्यैव ग्रहणं यथा वृद्धि

तेन कर्तरिकर्मव्यतिहारे कएवमेवेभ्यः करणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणोर्त्यादौ लो
कि कक्रितायाद्रव्यायवगतिः तत्रोभयगतिः कृत्रिमाकृत्रिमस्यैव कृत्रिमाकृत्रिमस्यैवेत्य ।
अत्र लक्ष्यानुसारि व्याख्यानमेव शरणम् अतएवाप्रेतितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं
नतस्यिष्टमात्रस्य

रादैजित्यादौ कुत्रचित्कृत्रिमस्यैव ग्रहणं यथा पूर्वोक्तोदाहरणे कर्तरिकर्मत्यादौ कुत्रचिदुभयग्रहणं यथा सं
ख्या व्यासत्रेत्यपि अत्र लक्ष्यानुसारि व्याख्यानस्यैव शरणं यकर्तव्योऽत्र पूर्वोक्तदोषावकाश इति अत्र मूलं तत्रे
ति निर्द्धारसमर्थः तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः अतएवोति तथा विधव्याख्यानस्य शरणत्वादेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

प. रि. शे.
दी.

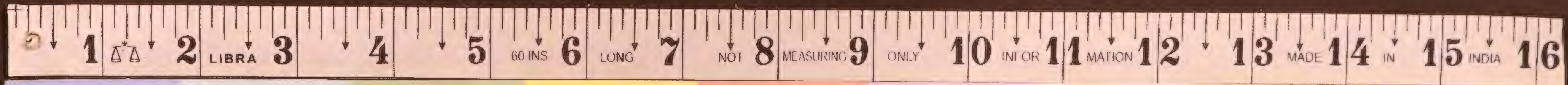
२४

वद्गणवतुति संख्ये सूत्रे संख्या संज्ञायां संख्या ग्रहणं संख्या ग्रहणं कर्तव्यं वद्गणवतु ननु तयः संख्या संख्या भवं
ति संख्या संख्या संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् संख्या संप्रत्ययार्थम् एकादिका संख्यायाः संख्या प्रदेशे सं
ख्ये त्वेव संप्रत्ययो यथा स्यादिति संख्या ग्रहणस्य कर्तव्यतां चोदितत्वात् तत्प्राप्त्या नाना पञ्चायकादिना उभयगतिं साधय
ता भगवता भाष्यकृता स्पष्टीकर्तुं मतम् इत्याह स्पष्टं वेदमिति अस्मिन्नेव सूत्रे प्राग्भेदकृत्विमाकृत्विमयोरिति प्रतीकम्
पादापन्यायोपम् तथा हि सर्वार्थाभिधानशक्ति युक्तः शब्दो यदा विशिष्टार्थसंयवहारपनिपप्यते तदा तत्रैव प्रती

स्पष्टं वेदं संख्या संज्ञा सूत्रे भाष्ये पत संज्ञा शास्त्राणां मच्छास्त्रेऽनेन शब्दे नैव एवे
ति निपमार्थत्वं कृत्विमाकृत्विमन्याय वीजमिति तन्न निषाम गृहीत शक्ति या
ह कत्वेन विधित्वे संभवति निपमत्वा योगात्

नीं जनयति नान्यत्रेति कैयटोक्तिमर्थतो युक्त इत्यादिना अनूलपत्वं उच्यते तत्रेत्यादिना सति निपाम कत्वे हि
सति निषा संज्ञा शास्त्राणां कैयटो तारीत्या कृत्विमाकृत् तमेति न्याय मूलं भवेत्नामा तदेव तन भवति अगृहीत शक्ति या
ह कत्वेनेतेषां विधित्वे संभवति स्वरूपसत् शक्तिग्रह कत्वेन निपाम कत्वे कल्पना योगात् ॥ ॥

२४

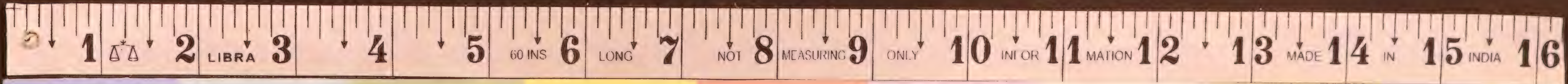

ननु सर्वसर्वार्थवाचका इति प्रकृतशस्त्रकृतिद्वान्तानुरोधेन सर्वार्थेषु सर्वशब्दानां शक्तेर्गृहीतत्वेन गृहीतशक्तिग्राहकत्वेन कथं न तेषां नियामकत्वं संभवेदित्याहुः सर्वसर्वार्थेति तादृशसिद्धान्तानुरोधेन सामान्यशक्तिग्रहेऽपि विशेषततदर्थज्ञानाभावेन विशेषतस्तदर्थशक्तेरगृहीतत्वादपि त्वमेव संभवति न निपामकत्वमिति भावः ननु सामान्यज्ञानमादाप्येव निपामकत्वं कृतो नेति चेदत्राहः सामान्यज्ञानं निति सामान्यशक्तिग्रहस्य विशेषश

सर्वसर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमोऽपि योगिट्ट्यानां स्मृष्ट्या विशेषतः सर्वशब्दानां
र्थज्ञानस्याशक्यत्वात् सामान्यज्ञानं तु न बोधोऽप्योगीति ॥

द्वबोधोऽप्योगित्वाभावात् न तकिंचिक्तिरंशत्वात् तादृशसिद्धान्तानुरोधेन तादृशशक्तिग्रहे विशेषतः सर्वार्थज्ञाने सर्वेषां सर्वज्ञत्वापत्तेः तस्माद्विशेषज्ञानस्यैव कार्यनिपामकत्वाद्विशेषतः शक्तेश्चागृहीतत्वात् तदर्थमगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन संभवत्येव संज्ञाशब्दानां निपामकत्वात् संभवति ॥ ॥ ॥

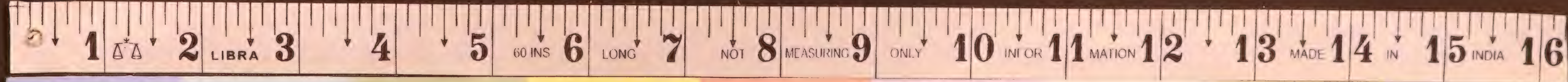
प. रि. प्रो.
टी.
२५

नन्वेतावतापि कृत्रिमा कृत्रिमयोरिति न्यायस्य मूलं न सिद्धं भवति नि निर्मूलत्वादप्रामाणिकः स्यात् किंचैवं
वहारापनिपमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचिदित्यादि हरिग्रंथा संगति स्यादि चेत्तर्हितसंज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणद्वया
र्याग्रहणं रूपनियमं कृत्रिमान्यापमूलतया संख्यासंज्ञासूत्रस्य भाष्योक्तं गृहाण रतिन कृत्रिमन्यायोऽप्रामाणिकः तत्र
तत्र संकेतो गृहीतेन तत्संकेतज्ञानरूपप्रकरणवशात्तस्यैवोपस्थितिर्नान्येति फलिनियमपरत्वेन हरिग्रंथापिना।
संगतिरित्याह अन्यत्र निरूपितमिति बृहिरादेरिति सूत्रेशोखरे मंजुषापांचेति शेषः तत्रादौ चांगुणसंज्ञा अदेज्जा

अन्यत्र निरूपितम्

बृहिसंज्ञा कुतो नेत्याशं कां मनसि निधाय तत्रैव संकेति ग्राहणा स्वकरणे स्पष्टं पैवे तेषां पट्टाशद्वयेन व्यवहारः
स्वेष्टपासंज्ञा क्रियते रतिच एतदुपदेशरूपसंकेतात्मा कृतत्रसंज्ञात्वाग्रहेता सामनित्यत्वव्यवहारविशेषवग्रंथः
तत्रातएव तत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणद्वयार्थाग्रहणं रूपनियमं कृत्रिमा कृत्रिमन्यापमूलमयोक्तसंख्यासं
ज्ञासूत्रे भाष्ये आर्थिकमेवा मुनिपममादाय संज्ञासूत्रे मुनिपमत्वव्यवहारे व्यवहारनिपमः संज्ञायाः संज्ञिनि च
विदिना कृतत्रसुपष्टंभकग्रंथनिरूपणेन निरूपितमिति बोध्यं ॥

२५

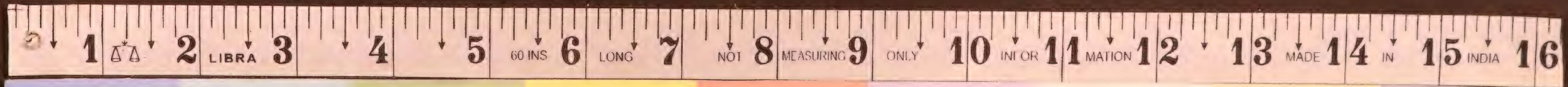

इदानीं सिंहावलोकनन्यायेनेत्संस्तिकविशेषोद्देशकविधौ विचारस्तच्चपन् नहिकार्यीति परिभाषामवतादपति
नन्वेयेत्यादिना शपितेत्यादावित्यत्रादिपदेन शपित इत्यादिसंग्रहः अत्र हि निष्ठाशीडि. ति निष्ठायाः कित्वा निषेधः
डि. त्वादगुणनिषेध इति द्वि. ति चेति सूत्रे सति सप्तम्याश्चाश्रयणादिनिभावः न च निष्ठाशीडि. ति शीडः कित्वा नि
षेधसामर्थ्यादेव सप्तमीनास्तीति कल्पने इति वाच्यम् तन्निषेधसार्थकापसतिसप्तम्यभावकल्पनापेक्ष

नन्वधेताशपितेत्यादौ ३ड. शीडोर्दि. त्वादगुणनिषेधः स्यादत आह कार्यमनुभ
वनहिकार्यीति मिततपानाश्रीयते ॥

पापरिभाषात्तापनस्यैवोचित्यात् सतिसप्तमीतिकल्पनायामपि द्वि. ति चेत्पस्याप्रवृत्तिमात्रकल्पनेनेव निष्ठाशी
डि. ति निषेधसार्थकातेन सप्तम्यभावत्वनस्यायुक्तत्वाच्च ॥ ॥ ॥ ॥

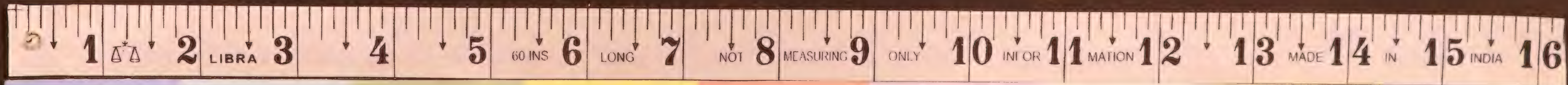

५० रि. शे परिभाषायां ज्ञापकमाहं स्यं निलाच्छपितरिति एतेन अस्यां परिभाषायां दिधीवेद्योर्गुणप्रतिषेधः कुटादौ कु
 १६ उ. पादोवाज्ञापकमिति सीरदेवायुक्तिरपासौ भाष्ये दिधीवेदीदमित्यस्य प्रत्याख्यानान् पाठस्याशोकवनिक्त्वा
 येन चरितार्थताच्च निर्देशश्चेति पादेन निर्देशश्चेत्यत्र च शब्देन निषेधस्य प्रकारान्तरेण दिधीवेद्योः प्रत्याख्यानप
 रभाष्यस्य समुच्चयः अन्यथाङ्कि. तिचेति निषेधेनैव सिद्धेव प्रकारान्तरानुशरणमयुक्तं स्यात् परिभाषास्य अनु

स्यं डिलाच्छपितरीति निर्देशश्चास्याज्ञापकः ऊर्णनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभ
 वनिति अत्र हि द्विवचने चीति नुशब्दस्य द्वित्वमन्यथा सन्यङोरित्यस्य षष्ठीत्वात्सत्रं
 तस्य कार्पित्वेनैव सोदित्वनिमित्ताभावात्तत्र ह्यतिर्न स्यात् ॥

परिभाषास्य अनुभवन् पदस्य कृत्यं दर्शयति ऊर्णनदिवतीत्यादि सिद्धये कार्यमनु तथा च अथ्येताशपितरित्यादि
 तो ऊर्णनविषतीत्यत्र वैलक्षण्यं दर्शयन् तदेव स्पष्टयति अत्र हीति एतेन परिभाषाद्वयमिदमिति सीरदेवायुक्त
 मया स्तम् ॥ ॥

२६

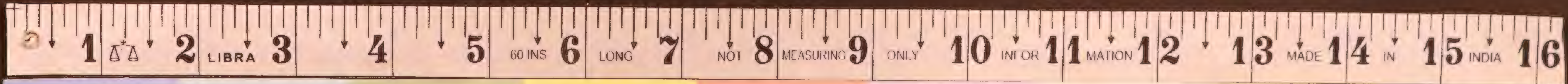

ननु कार्यनिमित्ततया नापीपतश्च समवायसंबंधेन कार्यमस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयेन न कार्याशङ्कः समवापिका
रणपरः निमित्तशब्दश्च समावापिकारणा समवापिकरणेपरः समवापिकारणत्वं च समवायसंबंधावच्छिन्नकार्यं।
तानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणकारणताश्रयत्वं समवापिकारणत्वं तु गुणत्वकर्म
त्वासांताभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाववत् धर्मावच्छिन्नसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण
ताश्रयत्वम् निमित्तत्वेनिरूप्यते भयधर्मानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वम् इति निविलोक्यै
पापिकादिशास्त्र प्रसिद्धिः एवं च समवापिकारणनिमित्तकारणयोः सकललोकतंत्रप्रसिद्धस्य भेदकत्वात्

वस्तुतः समवापिकारण

समवापिकारणस्य निमित्ततया आश्रयणम् निमित्तस्य वा तत्त्वेनाश्रयणं इदं बोध्यम् यस्मिन् कार्यस्य समवा
पिकारणत्वं तस्मिन्नेव तस्य निमित्तत्वेनानाश्रयणम् इतरत्र समवापिकारणतया आश्रितस्य परत्र निमित्त
त्वेनाश्रयणेऽपि बाधकम् यथा देहास्य स्वरूपं प्रति समवापिकारणतया आश्रितस्य चटं प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणं
भवत्येव अन्यथा कार्यमात्रं प्रति समवापिकारणतया आश्रितस्य द्रव्यस्य कुत्रानिमित्तत्वात्तापत्या सर्वोपपन्नवपवस्या
दिति तस्मात् समवापिकारणस्य निमित्तत्वेनाश्रयणभावेन परिभाषायी अर्थसिद्धत्वात् तत्र तत्रापकाश्रयणं किंचि
त्कारमिति चेदोमित्यंगीकुर्वन्नाह वस्तुतः इति तदेव स्पष्टयति समवापिकारणेति ॥ ॥ ॥

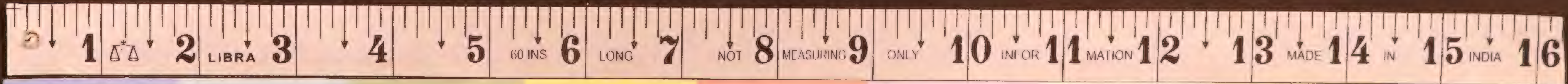

प. रि. शे. ननु समवायिकारणानिमित्तकारणयोः सकललोकतंत्रप्रसिद्धभेदस्य सत्वेऽपि हव्याकरणोत्तयोर्भेदो नाश्रीयते सि
टी. इप्रसिद्धस्मानुशासनेऽस्मिन् वस्तुतो सत्वेन सर्वस्य व्यवहारस्य तत्वादित्यत आह अतएवेति तापकसाध्यत्वाभा
२७ वादेवेत्यर्थः हिः प्रयुक्त इति परिभाषायामिति यावत् सहीति दिशद्वोहीत्यर्थः तत्वेनाश्रयण इति कार्पिणो निमि

निमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतंत्रप्रसिद्धतया तस्य तत्वेनाश्रयणाभावेन नै
षा तापकसाध्या अतएव हिः प्रयुक्तः सहितत्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं योतय
तीति तत्त्वम् धनिता चेयम्

तत्वेनानाश्रयणेऽति यावत् तथा सिद्धानुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे सर्वव्यवहारस्य कल्पितत्वेऽपि यथोत्तरमीमांसक
नये कल्पितव्यवहारमादौ यैव मौक्तवंथादिसर्वव्यवस्था तथात्रापि तमेवादाय सर्वव्यवस्थापालक्यसिद्धेर्त्यत्वेन
भाष्यकारैरप्यंगीकृतत्वात्तन्निविल्लोकप्रसिद्धस्य अन्यत्र तंच सिद्धस्य वा तस्याश्रयणे किंचिदाधिकमिति भाव

२७

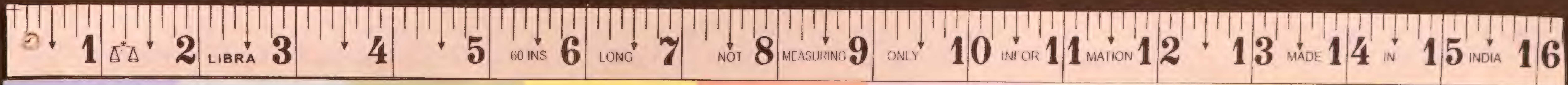

नन्वेतस्याः परिभाषायाः भाष्यानुक्तत्वादप्रामाणिकत्वमित्यत आह द्विर्वचनेचीत्यत्रेति तत्र हि अनेन कार्य
मतिदिश्यते इति मनसि निधाय आदेशः स्यानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनमिति चक्रतुरित्यत्र यणादेशोक्तैपका
चोविधीयमानं द्विर्वचनमनम् कत्वादप्रामाण्यमिति स्यानिवत्वात् पराविशिष्टस्यैव स्यादित्याशङ्काच्च ग्रहणं तु सा
यकं रूपस्यानिवद्भावस्य यदयमचू ग्रहणं करोति तत् साययसाचार्यः रूपस्यानिवद्भवतीति कथं कृता साय

द्विर्वचनेऽनीतिरिति सूत्रे भाष्ये ॥

कं अन् ग्रहणेऽस्येतत् प्रयोजनं रहमासूलजे द्वीयते देधीयते यदि च रूपस्यानिवद्भवति ततोऽन् ग्रहणमर्थवद्भव
तीतीत्यन् ग्रहणं सायकाश्रयणेन रूपानिदेशपक्षावलंबनात् तत्परिहृतम् अत्र यदि च रूपस्यानिवद्भवति ततोऽन्
न् ग्रहणमर्थवदित्यंतोक्ता अन् ग्रहणे न सर्वेष्टसिध्यर्थं रूपानिदेशं साययसाचार्येण न हि कार्यं परिभाषाध्वनिताभग
वता यदि चेप्यनस्यात्सत्यर्थं अन् ग्रहणे अरि रिव ॥ ॥ ॥

प. रि. शे.
टी.

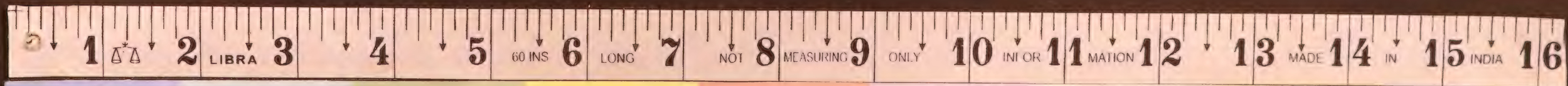
नीत्यत्रगुणस्य रस निमित्तस्यास्यानिवद्भावेन रस शब्दस्य रसत्वेन सिध्येतेतेति अच ग्रहणेन स्थापितरूपानिदेशस्य
सर्वेष्टसिध्यर्थत्वं प्रतिपादनपरं भाष्यमयुक्तं स्यात् ध्वनितायां तु परिभाषायां कार्पिणो निमित्तत्वानाश्रयणेने सो
द्वित्वनिमित्तत्वानाश्रयणेभावेन द्विर्वचनोचितिसूत्रेण स्यानिवद्भावेन रूपानिदेशाप्रसक्तैर्ने स शब्दस्य द्वित्वमि
निसर्वेष्टसिद्धौ भाष्यां समंजसं भवति पतुर्द्विर्वचनेऽचीतिसूत्रे अचीत्यस्य जेप्रीयते देधीयते इति निवृत्तकारैः
प्रत्युदाहरणमुक्तं यच्च भाष्यकारैः रूपानिदेशो ज्ञापकत्वमुक्तं तदुभयमपि चिंत्यम् नटभार्यावद्वंजनानि भवं
तीति षष्ठाभाष्यारीत्या श्रीम् दीपेति द्वितीयाजवधिकस्यैव कार्पितयापडो निमित्तत्वाभावादिति तदेव चिंत्यम्
सत्युत्तरस्मिन्नचित्तसंबंधेन तरंगत्वस्यैव वंजनस्य सर्वप्रसिद्धत्वात् प्रकारविशिष्टस्य षष्ठाभाष्यानुरोधेन का
र्पित्वापादानस्यायुक्तत्वात् न च विनिगमनाविरहः धातोरेकाच् इति सूत्रेण विहितः पडः असत्यज्जंतरे अका
रोत्तरपकारस्योच्चारणे तदंगत्वकल्पनस्यैव न्यायत्वात् रूपानिदेशात् स्थापकापरभाष्यप्रामाण्यादुत्तराजसंब
धेन उत्तरांगत्वस्यैव स्थापयितुं युक्तत्वाच्च ॥ ॥

इदानीं संज्ञाप्रसंगे देवसंज्ञाकर्मकसंज्ञिविशेषोद्देश्यके विधौ विचारः इति सूचयन् पदागमपरिभाषामवतारुपितु
माह नन्विस्मारिना इदानीं परिभाषास्य पदानां आदिभूतपदागमः इति समस्तपदे समासचटकीभूतश्वपदाव्य
वहितोत्तरवर्तिषष्ठ्यर्थः नसंबन्धसामान्यमपि तु उद्देश्यविधेयभावपवग्रन्थया प्रतिद्वारयतीत्यादौ सोऽद्देश्यचटितस
मुदापत्तिसंबन्धेनेरेकस्य दासंबन्धित्वेन तद्गुहणेन ग्रहणात् एतन्मापयेत् पूर्वोक्तानुसारेणेति सूचयितुं विधेयता

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमानायुसंज्ञादापेनं स्यादत आह यदा
गमास्तद्गुणीभूतास्तद्गुहणेन गृह्यते यमुद्दिष्टागमो विहितः शास्त्रेण तदव ।
यवत्वेन बोधितोः तद्गुहणेन तद्ग्राहकेण तद्दोषकेन शास्त्रेण गृह्यते बोध्यत इत्य
र्थः

नितपित उद्देश्यतासंबन्धेनेरेकस्य आकारसंबन्धित्वेऽपि तत्सत्त्वाभावाद्दोषः तद्गुणीभूतश्च गुणशब्दोऽवयवपरः
आवृत्तिप्रत्ययेन वास्तवतत्त्वाभावेन शास्त्रीयत्वात्पितृत्वमित्यस्य चितं अत्र तद्गुणेनेति तद्गुहणशब्दः तद्ग्राहकः ।
परः महिलत्रस्तज्ञानार्थक इति पदागमादिपदार्थनिरूपिणद्वारा परिभाषार्थव्याचष्टे यमुद्देश्येत्यादिना यत्
तदोर्नित्यसंबन्धादाह स इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

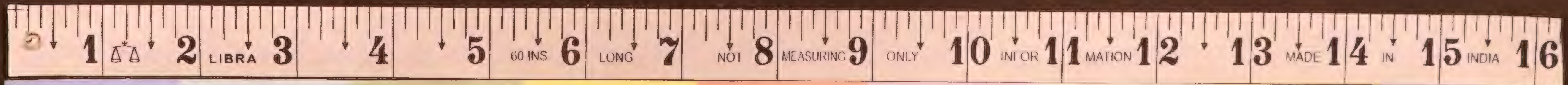

प.रि.शे. ननुपदागमपरिभाषायां उपात्तस्य तद्गुणीभूते तस्य कस्यचिदप्रवृत्त्यर्थसासाधकत्वेन च वैफल्यं स्यादित्यंशं कांतस्य
टी. तस्य साधकत्वेऽपि लोकायसिद्धेयमिति प्रतिपादने सफलत्वाच्च वैफल्यमिच्छाशयेन परिहरति तत्रेति परिभाषा
२६ यामित्यर्थः तद्गुणीभूत इति पाठे तु तत्रत्यस्यैवाख्यानस्यार्थः तद्वत्त्वेन लोकन्यायसिद्धत्वं मेव प्रतिपादयति लोके

तत्र तद्गुणीभूतस्य शोबीजकथनं लोकेऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्त
ग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते यमुदिश्य आगमो विहित इत्युक्तेः प्रनिदारपतीत्यादौ न दारि
त्यस्य पुत्रम् ॥

पीत्यानिना अत्रापि शब्दः शास्त्रसमुच्चायकः यदागमस्य त्रउद्देश्यविधेयभावपक्षार्थः ननु यथा कथंचित्संबन्ध
मात्रमित्याभ्युपगम्य फलमाह यमुदिश्येति ॥ ॥ ॥ ॥

२६

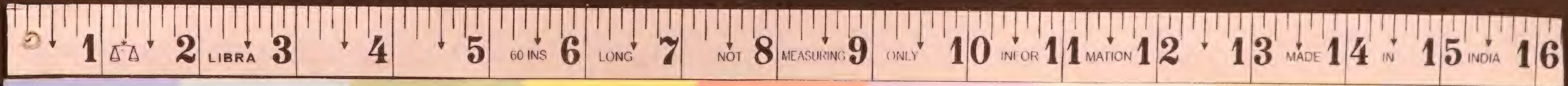

ननुदिदीपेऽसादौ अनपापरिभाषायाऽष्टविशिष्टस्यैकारग्रहणोनग्रहणान् यथास्यात् जहारेत्सादौ चान् औण
लशमौकारोदेशापत्तिः तथाचलोकस्यापसिद्धस्यैतद्वचनस्य अतिव्याप्तिनस्तत्वेन शास्त्रे एतदाश्रयणमपुक्तस्या
दित्यत आह आनेमुगिति मुष्मिधानसामर्थ्यादेनस्यानित्यत्वकत्वकल्पनेनानिष्टातिरिक्तस्य लेसंकोचकल्प
नेननापुक्तत्वम् अतएवकल्पेजतस्ति सूत्रेभाष्येपान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजननानित्यमेषाकर्तव्याप्र
तिविधेयंदोषेषुऽपुक्तं सन्निपातपरिभाषादोषपरिगणनानंतरपरिभाषाव्यवस्थापनावसरे ननु आनेमुगि

आनेमुगितिमुष्मिधानसामर्थ्यादेवानित्या अन्यथापचमानश्चादावकारस्य
मुत्सनपापरिभाषयाविशिष्टसवर्णदीर्घोतद्वैयर्थ्यस्यैव ॥ ॥

ति सूत्रेणामग्विधानं हि अवगार्यम् यदिचयदागमपरिभाषायाः सवर्णदीर्घः स्यात्तदातदनुययत्रं स्यादतथा ।
त्सोपपत्त्यर्थे तत्रपचमानेत्सादौ परिभाषायाऽप्रवृत्तिकस्यैत्यपत्तीति नानित्यत्वज्ञापकत्वं तस्य संभवतीति चेन्न सा
मर्थ्येन तत्परिभाषायाऽप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया तस्यापरिभाषायाऽनित्यत्वज्ञापकस्य लघुत्ववद्गुणफलसाधकत्वाभा
सुचितत्वात् अनित्यत्वकल्पनेन तस्याऽप्रवृत्तेरार्थिकत्वेनाप्यसिद्धत्वाच्च नन्वेवमप्यपि यच्च आनश्च वस्यायां प्रा
मस्याकः सवर्णदीर्घश्चिदीर्घस्य विशेषविहितेनातोऽतिरेक्यनेन बाधेतस्यापवादत्वा ॥ ॥ ॥

मुकावाधनायमन्विधानस्यवारितार्थेनपतत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञायनमयुक्तम् नचकविदपवादविषयेषुत्सर्गो
ऽभिनिविशतेइतिन्यायेनरमापामित्यादाविवपुनरुत्सर्गप्रवृत्तिस्वीकारेणसत्यपिमुक्तिर्यादेशप्रवृत्तिरव्याहृतैवेतिवाच्य
म् सर्वथानवकाशस्यलेतयासत्त्वेऽपियेननाप्राप्तिन्यायेनवाधकस्यलेतयानंगीकारात् नचअपवादशब्देनैवतत्रये
ननाप्राप्तिन्यायस्यग्रहणं भविष्यतीति वाच्यम् तत्रापवादशब्दस्यवाधकत्वोपलक्षणत्वात्स्पष्टीभविष्यतिचेतदुपरि।
ष्टात् नचैवंमुक्तिसतिरपादेशप्रवृत्तिंपरिभाषयाशङ्क्यवर्णग्रहणोपदागमश्चस्याप्रवृत्त्यानदोषइति आनेमुगि।
ति सूत्रस्यविवरणंविरुध्येतेतिवाच्यम् तस्यप्राचीनानुरोधित्वकल्पनेनविरोधाभावात् नचैतावतापिपेननाप्राप्ति
न्यायेनरपादेशवाधेनमुक्तिरस्यले अपवादिदविषयेउत्सर्गप्रवृत्त्यारपादेशाप्रवृत्तावपिसर्वर्णदीर्घेणकिं।
चिद्वधकमितिवाच्यम् आतोडि.तत्रत्यस्यानंतरंआनस्यनअग्रेमुगितिन्यासेनआतोडि.तत्रत्यंतआतत्रत्य।
स्येअनुवृत्त्याआनस्यातोइयादेशोनआनेआइतिन्यायेनवारपादेशाप्रवृत्तितौसवर्णदीर्घस्यैवमुग्विधानस्यवा
धकत्वानंतरंतदप्रवृत्तेरितिचेत्त्र॥ निरवकाशत्वेनमुकादीर्घस्यवाधेअपवादविषयेउत्सर्गशास्त्रस्यप्रवृत्तेरभ्युप
गमानउरंपदागमपरिभाषयासवर्णदीर्घमुग्विधानवैयर्थ्यस्याक्षतत्वेनपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञायकस्यायु
क्तत्वात् नन्वेवमपिपदागमपरिभाषयामगागमस्यावर्णत्वेनग्रहणंस्वतन्मोहत्वंच तथासुतिआनसंबं
धिअचिआदावाद्ग्रहणइतिइतिश्रीकाररूपनगणसं

11

BB

天

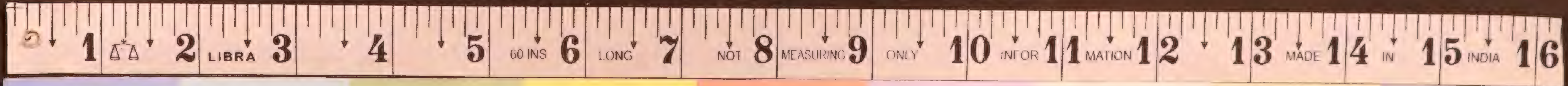
पादनेन तस्य चारितार्थान्नानित्यज्ञापकत्वमिति चेत् पदागमपरिभाषया तत्रावर्णितानि देशवर्तकं त्वस्याप्या
निदेशोऽस्वाश्रयश्रोतृत्वस्य प्रतिवधानं न च कं त्वानिदेशोऽमिति समुदायस्य तत्वेऽपि अकारे कं देशरेफापेक्षस्य
प्रपन्नमादाय अकारस्यैक्यस्य प्रपन्नवत् अमिति समुदाये कं देशमकारसादृश्यमादाय अकाररूपगुणस्या
पि दुर्वारत्वमिति वाच्यम् रोचोश्चोतरभूपस्तादिनिवत्पूर्वभागस्य बाहुल्येन तत्सादृश्यमादाय अकारस्याप्राप्तेः
गुणप्रतिसर्वर्णदीर्घस्यापवादत्वाच्चेति दिवः तथा च पदागमेति न्यायसिद्धस्य वचनस्य निपातकाभावाद्वा
लक्ष्यसाधारणेन व्याहृतप्रसक्तौ मुग्विधानमन्यथानपपत्तिमूलकं यत्रेतस्य मन्त्रो लक्ष्यविद्यातस्तत्रैव तेन
प्रवर्तते इति वचनांतरकल्पनेन अलक्ष्यातिरिक्तविषयत्वेनैतस्य संकोचे सिध्यत्येतस्यैव मनित्वम् लक्ष्यालक्ष्य
विवेकस्तु सूत्रभाष्यवार्तिकतो वधेयः एतेन मुग्विधानपरिभाषया अनित्यत्वेऽपि कं प्रवृत्तिरिति विनिगम
नाविरहेऽप्राप्तेः लक्ष्यानुरोधादमुकस्थले प्रवृत्तिरमुकस्थलेनेति मुग्विधानसामर्थ्याद्वा इति समाधानं मंतनोग
त्वाशरणीयं तदपेक्षया सर्वमेव तदनुरोधान्मुग्विधानसामर्थ्याद्वासवर्णे दीर्घकर्तव्येऽयं न प्रवर्तत इति कुतो
न ज्ञायतामित्यपास्तम् अलक्ष्यमात्रातिरिक्तविषययत्वेन संकोचे संभवति सति अलक्ष्यविशेषविषयत्वेन संको
चकल्पनस्यापुक्तत्वात् असति बाधके प्रमाणानां सामान्येऽप्यपत्तिरिति न्यायाच्च श्रीमत्प्रणवादिनामतीर्थपक्ष

॥

-- इन्द्राय नमः ॥

॥

॥

प-रि-शे.

टी.

३१

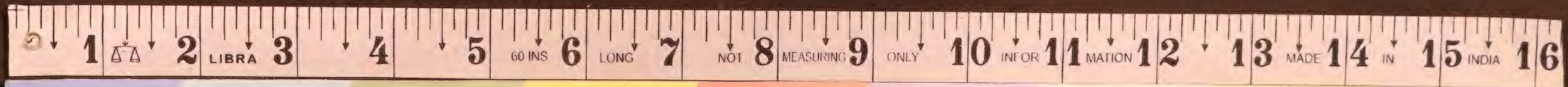
३१

परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेन तदप्रवृत्तियोग्यं स्पष्टं दर्शयति तेनेति दिदीयेरिति अनित्यत्वेनेत्यर्थः न क्वहेन
बुद्धिपरामर्शकतया अनित्यत्वपरामर्शीत् न चात्रापि बुद्धिधानसामर्थ्येनैवारणो नानित्यत्वफलममुक्ते ।
वक्तुमिति वाच्यम् इह पश्य संपादनेन बुद्धिधानस्य चारिता र्थात् न च पणो मप इति वार्तिकेन असत्यपि पुदि ।
तस्मिद्धिरिति वाच्यम् अंतर्भूतनिमित्तकत्वेनांतरेण पणो मप इति द्वित्वेव हि निर्मितकत्वेन वहिरंगस्य पणोऽसि
द्वत्वात् द्वित्वाप्रवृत्तेः न चैतदुक्तं कर्मते विपायां वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेरभ्युपगमात् वहिरंगपरिभाषा ।

तेन दिदीयेत्यादौ पणादिन जहारेत्यादौ चातग्नौ रालिनिन न चैकादेर्वर्णस्य वर्णं
तरावपवः कथमिति वाच्यं वचनेनावयत्वबोधनात् तस्य चावपवसादृश्येपर्यव
सानं बोध्यम्

यासमाधानममुक्तमिति वाच्यं एवमपि प्रकारत्रयप्रवणार्थत्वेन तस्यावश्यकत्वात् न चैवमपि हलोपमांयमानि
लोपेन हावेवावशिष्येतेति वाच्यम् तस्यैकलीतत्वात् स्पष्टं चेदं हपवरडिनि सूत्रे भाष्ये न त्वेवमप्यत्र बुगुटाविनि
वार्तिकांभसामर्थ्येनैव परिभाषाया अप्रवृत्तौ कल्पमानायां नानित्यत्वज्ञापनस्य फलं मुक्तमित्यरुचेराह जहारे
त्यादौ चेति च शब्दोऽत्र वार्थे पूर्वोक्तं रुचिस्तत्त्वकपव ॥ ॥ ॥

३१

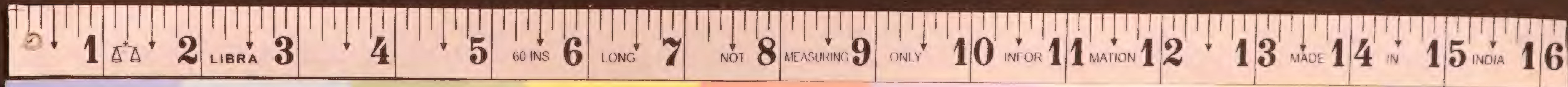

नचयथाग्रानेमुगितिमुग्विधानसामर्प्यात् परिभाषानित्यत्वं ज्ञाप्यते तथादिनिगमनाविरहाद्वर्णग्रह
 णोऽयं न प्रवर्तत इति ज्ञापनेऽपि भवदसिद्धौ अनित्यत्वज्ञापनमपुक्तमित्याशङ्कते नचेति किं विशेषणतया यत्र व
 र्णग्रहणं तत्रेपेन प्रवर्तत इति ज्ञाप्यते उक्तविशेषतश्च ग्रहणं तत्रेति इति विकल्पं मनसि निपाधाय तत्र ग्रानेमु
 गितिसूत्रस्य भाष्यासंगत्या अर्चनिराचष्टे ग्रानेमुगिति उ. मुट् सूत्रस्य भाष्यासंगत्या अर्चनिराचष्टे किंचेति त
 थाचपदि विशेषणतया वर्णग्रहणं परिभाषानप्रवर्तत नदाग्रं गावपवीभूतस्य अकारस्य मुगित्यानेमुगिति

नचोक्तज्ञापकाद्वर्णग्रहणेऽस्याग्रं इति रस्त्विति वाच्यम् ग्रानेमुगितिसूत्रे भाष्ये
 ऽकारस्यागावपवस्य मुगित्यर्थे पचमान इत्यत्र तास्य नुदातेदिति स्वरो न स्यादित्या।
 शङ्कादुपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते इत्युक्ते रसंगत्यापतेः किंच उ. मन्तपदावप
 वस्य हस्वात्परस्य उ. मोउ. मुडि. त्वर्थे कुर्वन्नास्तेत्यादौ उ. मुडागमेणत्वप्राप्तिमाशङ्क्य
 यदागमा इति न्यायेनाद्यनस्यापि पदांतग्रहणेन ग्रहणात् पदांतस्येति निषेध इत्यान
 यापरिभाषया आगमानामागमियमवशिष्यमपि बोध्यते अस्याशयक उ. मुट् सूत्रस्य भाष्यासंगतेष्व ॥ ॥
 सत्रार्थे पचमान इत्यत्र तास्य नुदातेडि. दट्पदेशालसार्वधातकमनुदातम—डेनः तासि अनुदातेत् अट्पदेश इत्येतस्मा
 त्परं लस्यानिकं पसार्वधातकं न दनुदातं स्यादुड्. उडोपरीभूतं ननु ननुदातमिति शपिपच इत्युपदेशात्परस्य लस्या

निकस्यग्रानेमुगिति सार्वधातकं स्यादिति ननुदातं ननुभवतीत्यनिर्णयः

प. रि. शे
- टी.

३२

गामेकते अदुपदेशात्परत्वाभावात् तत्तस्यादित्याशंकितेपदागमपरिभाषया अदुपदेशभक्तस्तद्गुणो न गत
इति तदाशंका निराकरणपरं आने मुगिति सूत्रसंभाष्यमयुक्तं स्यात् अदुपदेशे अदस्य स अदुपदेश इति विशेषेण
नयावर्गस्याप्रयणादिनिभावः अदुपदेशश्च शपनादिरेव प्रकृते च शपित असहायस्याद्यपदेशिवभावेनादुप
देशत्वमिति तत्त्वम् यदि विशेष्यतया वर्णास्याप्रयणो रपं परिभाषा भवति तत्तदा उ. मो. उ. मु. डि. त्पर्थे कुर्वन्ना
स्तेत्यादावुत्तरपदानकारस्य पदान्तत्वेपि पूर्व नकारस्य पदान्तत्वाभावात् पदान्तस्येति निषेधा प्रवृत्ता वटकु
प्ताडि. तिगात्वं स्यादित्याशंकितेपदागमा इति न्यायेन पदान्तग्रहणेन ग्रहणमादाय पदान्तस्येति निषेधेन त
दाशंकानिराकरणपरं उ. मो. ह. स्वा. द. ची. ति सूत्रसंभाष्यमयुक्तं स्यात् रदाभ्यामिति सूत्रादनुवर्त्यमानस्य न
त्यस्य पदान्तस्येत्यस्य विशेष्यत्वेनाप्रयणादिनिहितिपपक्षे निराकरणपरग्रंथस्याशयः ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

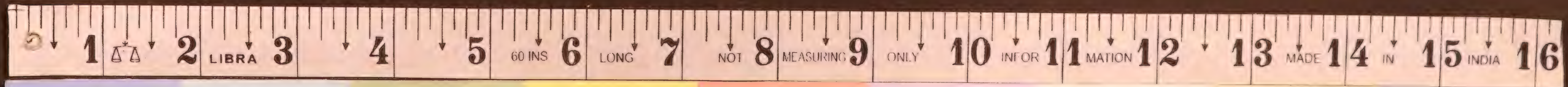
॥

॥

॥

॥

३२

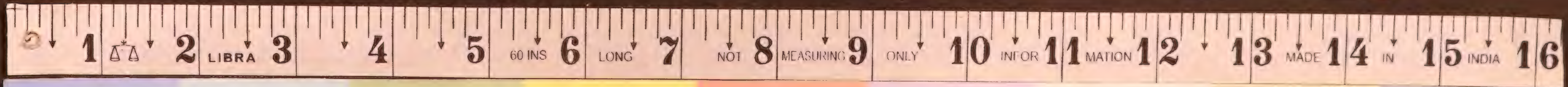

ननु उ. मोहसादवीतिसूत्रस्य भाष्यस्य उ. मंतपदावपवस्य ह्रस्वात्परस्य उ. मोहसादिः तस्यार्थकरणोपपत्त्याद्याश्च ।
यणेन पकेदेशपुक्तितात् मिदचोतात्पर्येति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन परिभाषाया अर्थांतरस्य कल्पितमपु-नकुर्व ।
नास्तीत्यादौ एतत्स्य उ. वीरसाच्चन उ. मोहसादावीतिसूत्रस्य भाष्यसंगत्या यत्र विधीतया वर्णस्याश्रयणं तत्रेयं न प्र-
वर्तत इति द्वितीयपक्षस्य निराकरणं संभवति निमनसायुद्धावपितुं मिदचोतात्पर्येति सूत्रे भाष्ये हि पदिपरादिरि-
ति प्रकृते अनुस्वारश्चनसिध्यति द्विषंतपः परंतपः मोनस्यारोहलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोतीत्युक्तम् परादिपक्षे मकारस्य त-
द्भक्तत्वात् नद्गुणेन ग्रहणे पिह्योक्तकारमकारयोः पदान्तत्वस्य विरुद्धत्वेन पदान्तत्वमिति भाष्याशयः परिभाषायां

किंच गुणादेरपरत्वेरेकविशिष्टे गुणात्वा-ष्टवम् अन्यथा ऋकारस्य गुणात्वाद्द्वीश्ररा-
वेवेति नियमो न स्यात् तच्च वर्णग्रहणे पतदप्रवृत्तौ न संगच्छेत ॥ ॥

मूलोक्तार्थांतरसत्वे तु पतदभाष्यविरोधः स्पष्टपदोत्पत्त्येव गृह्य किंचति एतेन पूर्वोक्तपरिभाषार्थमनूयाद्विषयतय इति
भाष्यविरोधो भ्रावनं कैश्चि कैयटानुयायिभिः कृतं तत्समाहितमिति विभावनीयम् वस्तुतस्तु द्विषंतपश्चतुस्तकार-
स्य संयोगांजलोपपत्तादेशेति विवृण्वन्त्यायेन मकारस्य पदान्तत्वे त्वसौलापादनुस्वारः सिध्यति चेति मिदचोतादिति सू-
त्रस्य द्विषंतपश्चतुस्वराहरणं परभाष्यमेकदेशपुक्तिरिति नेतव्यं भाष्यविरोधान्मूलोक्तार्थासंगतिः अतएव द्विषंतपश्च-
प्रतीकमुपादाय परादिपक्षे तकारस्य मकारोभक्तः तकारश्च पदान्तश्च निमकारोपितद्भक्तत्वात्पदान्तश्चिति सिद्धो नुस्वारः

प. रि. शे.

टी.

३३

त्पादुः शनिकेयदौक्तिरपि संगच्छतेऽत्पादुः किंच वर्णो ग्रहणो प्रकृतपरिभाषा प्रवृत्तौ रदाभ्यामिति सूत्रस्य भा।
षमप्यनुकलम् तत्र हि वृद्धिनिमित्तात्पतिषेधस्तु के किं प्रयोजनमिति प्रश्ने कार्तिः तैतिः परोक्षवः इत्यत्र वृद्धौ
कृतायां रदाभ्यामिति न त्वस्य त्विपो दीर्घादिति न त्वस्य च उदुपधत्वसन्नियोगेनोच्यमानत्वं त्वस्याशान्नेष्वप्रतिषे
धः प्रयोजनमुपयाय अथोच्यमानेपि प्रतिषेधे वृद्धिनिमित्तादितिकथमिदं विज्ञाते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमि
तादिति तपतिः संगृहीतः कार्तिरसंगृहीतः अथ विज्ञाप्यते वृद्धिनिमित्तं पश्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तः व्यद्धिनिमित्ता।
दितिकार्तिः संगृहीतः तैतिरसंगृहीतः उभयथापि कोलिरसंगृहीतस्तु भयथापि दृष्टोऽप्यादितेयथेच्छे
सितथास्तिसुक्ता अस्तु तावद्वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादित्यंगीकृतेन न चोक्तं त
यतिः संगृहीतः कार्तिरसंगृहीत इति पूर्वोक्तदृष्टांस्तत्वाकार्तिश्च संगृहीतः कथं वृद्धिर्भवति गुणो भवती
तिरेफशिरागुणवृद्धि संज्ञकोभिनिवर्ततः इत्युक्तम् तत्र रेफशिरा इति प्रतीकमुपादाय न चोक्तपरिमाण
स्य वृद्धिसंज्ञाविधानात् कथमादित्यस्य वृद्धिसंज्ञा अथ पूर्वोक्तत्वात् रेफस्य वृद्धिर्ग्रहणेन ग्रहणमित्युच्यते
तदा किमनेनोक्तेन रेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञक इति पयपि प्रसज्यमानोऽप्यपरोक्षमभवेदपि तत्तारकालं
रपरत्वं विधीयते तथापि न भूतत्वात् कार्तिः संगृहीत एव एवं तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात् पूर्वोक्तदोषाभा

वश्नितत्रत्यकैपटः

॥

॥

॥

॥

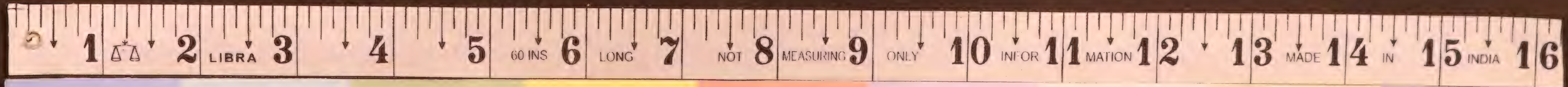
३३

वर्णग्रहणोपतत्परिभाषाप्रवृत्तौ न एतदुभयमप्यसंगतं स्यादित्याह अनपेक्षेति वर्णग्रहणोपतत्प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः अन
पेक्षेति लोकन्यायसिद्धपरिभाषांगीकारादेवेत्यर्थः अन्यथा अपटीकारपितव्यमित्यादाविदाववधानेन वृद्धिर्गालोपा
योरप्राप्तौ निषेधस्यैवैव्यर्थं स्यादिति भावः एतेन नेदीति ज्ञापकमात्रसिद्धेयं परिभाषेतिकेषां चित्यवा दोः पास्तः ननु हाथा

अतएव रदाभ्यां मिति सूत्रे भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिगगुणा वृद्धिसंज्ञि
कोभिनिवर्तत इति अतएव नेदिगोरनिदीत्याचरितार्थम् अनागमकानां सागमका
आदेशात्पस्यत्वयमर्थः आर्द्धधातु कस्मैऽगमस्येत्तातेनित्येषु शब्देष्वागमविधा
नानुपपत्त्यर्थं यतिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेनेद्विहितवृद्धिप्रसंगे सेदु द्विःकार्त्तयेति ।
एवं वादेशोऽपि वाचापि वृद्धि विपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः स्यान्निवत्सूत्रे च नेदृशा
देशग्रहणं साक्षादष्टाध्यायीवोधितस्यान्यादेशभावे चारितार्थात् ॥ ॥

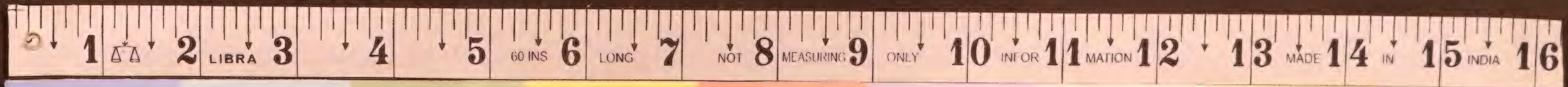
अदाविनि सूत्रे प्रनिदार्पयति प्रनिधारयतीत्यत्र समानशब्दान्तरं नुसंज्ञाप्रवृत्तिमाशङ्क्य समानशब्दप्रतिषेध इति वार्तिककृ
ता समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रतिषेधवक्तव्यत्वात् न पूर्वके निराकृता भाष्यकृता च समानशब्दाप्रतिषेधोः
यैव ब्रह्मणादिति अर्थवत्परिभाषामाश्रित्य तद्वार्तिके प्रत्याख्यानैरहापितर्हितप्राप्तौति प्रणिदाय यतिप्रणिधापयति स्या
शङ्कानवार्थवतोऽसागमस्तुङ्गणीम् ॥

प. रि. शे
टी.
३६

तस्तद्गुहणेन गृह्यते यथा मन्त्रवाप्यदोषः किं कारणं अथ वन आगमस्तद्गुणी भूतस्तद्गुणेन गृह्यते इति समाहि
तम् अनेतरं युक्तं पुनर्पे नित्येषु नामशब्देष्वागमशासनं स्यात्तानि नित्येषु नामशब्देषु कृदस्यैव विचालिभिर्वर्णैर्भवि
तव्यमनपापाय जनविकारिभिः आगमस्य नामाश्वः शब्दोपजन इति नित्येष्वगमविरोधात्तद्वारेणादेशविधानाद्वा
पशद्वयं वाप्यवान्नदाशब्द इत्याशयेन पुनर्दोषतादवस्थाशकायां तत्रापि स्थानिनमपनीय आदेशः क्रियते इत्यनि।
त्यत्र प्रसंगसामान्यताशयेन अथ युक्तं पन्नित्येषु शब्देष्वादेशः स्युरित्यादेशपक्षेऽपि समानदोषत्वमभ्यास्यमानश
ब्दस्य प्रसंगवाचित्वाभ्युपगमेन वाटं युक्तं पन्नित्येषु शब्देष्वन्तरैरिह भवितव्यं तत्र शब्दांतरं शब्दांतरस्य प्रतिपत्तिर्युक्तेति
समानदोषोभ्यावने निराकृते आदेशास्तद्गुणी भवितव्यं तत्र शब्दांतरं शब्दांतरस्य प्रतिपत्तिर्युक्तेति
त्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वेनोपपद्यते इति आगमानामप्यदेशत्वं स्वीकृतं भगवता तथा सति पत।
भ्याप्यानुरोधेन आगमानामप्यदेशत्वं स्वीकृतं भगवता तथा सति पत भ्याप्यानुरोधेन आगमानामप्यदेशत्वे स्या।
निवत्सूत्रेणैव सर्वेष्टसिद्धौ नेटीत्यादि जायकेन लोकन्यायेन वापदागमपरिभाषा अपरां निरर्थकमित्यत आ
ह अनागमकानामिति तथा चात्र स्थानिवत्सूत्रेभाष्ये अनुपपन्नं स्यात्प्रादेशत्वं नित्यत्वादिति स्यात्प्रादेशत्वे
हानामनित्यत्वाशंकायां तत्र प्रकारं तरेण जाटगाशका समाधापकार्यविपरिणामादसिद्धमिति यत्तान्तरे।
रासमाहितम् कार्यविपरिणामादित्यस्य त्वयमर्थः कार्यो बुद्धिसंप्रत्ययः तस्य विपरिणामकार्यविपरिणामः त
स्मादिति तत्र यथा कश्चित्कस्मिन् विदुषदिशति प्राचीनां ग्रामादा आश्रितं तस्य सर्वत्राश्रयबुद्धिप्रसक्ता जतः पश्चादा
हयोक्षिरिणो अवरोहवतः पृथयणीः ॥ ॥ ॥ ॥

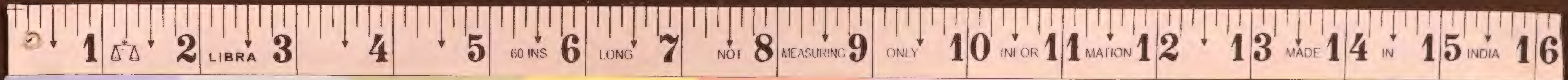

नेत्यशोधाऽतिसतत्राश्रयव्याम्यशोधवृद्धिप्रतिपद्यते सततः पश्यति बुद्ध्या आश्रयापकृष्यमाणान्म्यशोधांशोपा
 धीमानानित्याप्येवं च स्वाभिनिषेधे आश्रयः नित्याश्रयः शोधाः बुद्धिस्तस्य विपरिणायते इति दृष्टान्तेन पवमिहापि च
 स्तिरस्माय विशेषेण परिप्लुप्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिप्रसक्ता सास्तेर्भूरित्यनेन अस्तिबुद्ध्या भवति बुद्धिं प्रतिपद्यते सत
 तः पश्यति अस्ति चापकृष्यमाणं भवति चापापीयमानं नित्यपयतिः परिहृताप्येवं च स्वाभिनिषेधेऽस्ति नित्यो भ
 वति आबुद्धिस्तस्य विपरिणाम्यत इति आदेशानां बुद्धि विपरिणाममात्रत्वमभ्युपेतत्वात्तपयतिः परिहृताप्यतथा
 आसमेष्टपिनित्यत्वानुपपत्त्याशंकापरिहाराद्येत्वेनानागमकानां सागमका इति बुद्धिपविपरिणाममात्राशसा
 म्ययादायादेशत्वमंगीकृतमभगवतानैता चतानेपामादेशत्वं सत्यपितस्मिन्निवत्सूत्रे तद्गुणेन तेषां ग्रहणं चेति
 भावः तदुक्तं चेकदेशविकारे हीति प्रतीकमुपादाय तत्रैव कैपटेन पयपि सर्वविकारेण नित्यत्वं यथायादरस्य पयसः
 पाकादिषु तथापि विकाराभावमिति यादनपरमेतत् बुद्धि विपरिणाममात्रम् स्यात् आदेशागमागमिभावद्वारे
 ण क्रियते रत्यर्थः यथेवं दाशहस्यदापशह्य आदेशः क्रियते इति दाशहस्यनर्थकप्रसंगः नैषदौषः नित्यता समर्थ
 नायादेशयत्त आश्रितः प्रक्रियायां तत्कल्पितायामागमिभाव एव अन्यथा आगमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यादि

॥ ॥ निदिनि ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

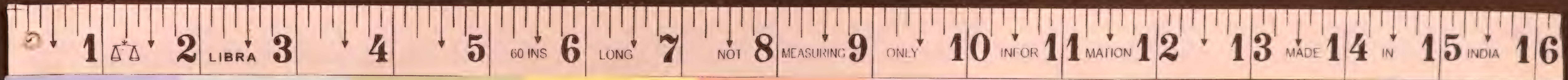

प. रि. शे.
टी.
३५

नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रस्य साक्षादष्टाध्यायीपरितस्यान्वादेशभावे चरितार्थत्वेऽपि यथानस्मिन्नेव सूत्रे आदेशग्रहणेनानुमानिकादेशग्रहणं भवति तथा नित्यत्वानुपपत्तिपरिहारार्थं बुद्धि विपरिणामत्वमात्रांशसाम्यमादाय आगमानां आदेशात्वांगीकारेऽपि नास्मिन् सूत्रे आदेशग्रहणेन तेषां ग्रहणेन तत्वाविशेषात् न किंचिद्वाधकमकेपदेन कृत्वा मामादेशयोर्भिदव्यावहारानुपपत्तिस्तु टिक्किदादिनापि परिहरणीयेत्यरुचेराह किंचैवमिति तथा च

किंचैवं सति स्थानिवृत्त्येव कार्यप्रवृत्त्या निर्देश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अत्र
गमसहितस्यपि वायादेशापत्यालावस्यापामडिनिभाष्योक्तेः सिद्धांतासंगतिः ॥

नुमानिकादेशवदस्यापि स्थानिवत्सूत्रे आदेशग्रहणेन ग्रहणे पाश्चात् आदेशार्थतो लडि. लावस्यायामेव न तत्रागमेऽनु
हितस्य पाश्चात् आदेशः अट्सहीनयाश्चाद्यादेशे स्थानिवद्भावेन पात्यादिवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अ ॥ ३५

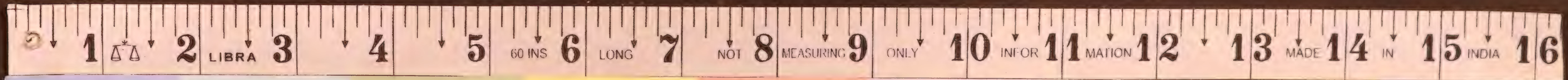

प्राप्ताग्रडागमसहितस्पिवाधादेशोऽपि वदित्वा असिद्धावस्थायां मडिति असिद्धवदत्राभादिनि सूत्रस्य भाष्योऽ
 क्तसिद्धांतो वाक्येन पतस्यादेशग्रहणो नाग्रहणो न लावस्यायां कृते षडागमे यदागमपरिभाषया अदस्तदवयव
 त्वेपि निर्दिष्टमानस्येति परिभाषया इत्यादेरेव पिवाद्यादेशोऽपि वदित्वा असिद्धावस्थायां मडिति असिद्धांतो वाक्योऽपि निभावः
 तत्र हि असिद्धवदत्राभादित्यस्य प्रयोजनपरिगणनावसरे अडाजिथो प्रयोजनं अकारिरोहीति तलोपे कृते लडि. त्य।
 दोनं प्राप्तः असिद्धत्वा भवतः अलिलोपश्चात्प्रयणादेशः प्रयोजनम आसन्नापनश्चात्प्रयणादेशो लोपयोक्तयोरन
 जादित्वादापनप्राप्तेति असिद्धत्वा भवतीति प्रयोजनमप्याय असिलोपरुपं प्रयोजनं शुसोरदोपश्चितपरकरणेन
 एष्यणादेशप्रयोजनं च यणश्चोततः परेवेकाचलनोऽसंयोगपूर्वस्येति योगविभागेन निराकृत्य सर्वयामवपरिहारः।
 उपदेशश्चिर्वर्तने तत्रोपदेशावस्थायामेवाडादौ भवतः अथवा आर्द्धधातुकश्चिर्वर्तने अथवा लः लड. लड. ल
 ड. लडिति हिलकारको निर्देशः लडादिषु लकारादिषु तानि उपदेशश्चिनुवत्या आर्द्धधातुके चिनुवत्या हिलकार
 निर्देशेन वेत्येतत्तत्रः येण प्रयोजनं निराकुर्वता भाष्यकृता लावस्थायामडिति सिद्धांतो भूप्रगतः ४॥ १॥

॥

॥

॥

प. रि. टी.

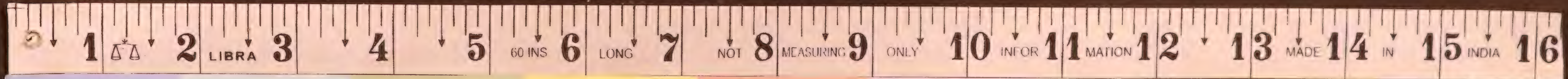
ननु स्थानिवत्त्वेण समुदायस्य तत्त्वबुद्धावपि न तस्य सह्यसन्निर्दिश्यमानत्वम् तथा सति निर्दिश्यमानस्येति
परिभाषया पादिमात्रस्यैव पिवायादेशावत्पलायस्यायामिति भाष्योक्तसिद्धांतसंगतिरित्यत्राह स्थानि।
वद्भावेति तथा च स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धावपि स्वरूपसन्निर्दिश्यमानत्वाभावमादाय निर्दिश्यमानपरिभाषायाः

२६

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा प्रवृत्तौ निरुणामित्यत्र परत्वातिस्वी
देशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशंक्य सकृद्वृत्तित्यायेन समाधानपरभाष्या संगतिः।

प्रवृत्तौ निरुणामित्यत्र त्रयादेशांशकैवनोदेति अज्ञानवस्तुदासंकायामपि निर्दिश्यमानस्येति परिभाषयैव।
समाधाने सिद्धे सकृद्वृत्तित्यायेन समाधानांतरं भाष्योक्तमपुनस्त्यादिति भावः ॥ ७ ॥

२६

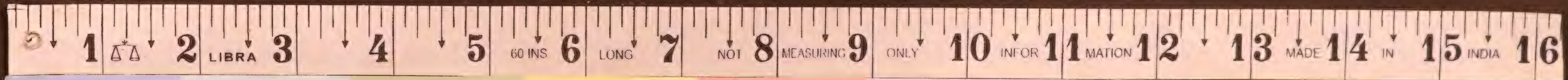

ननु साक्षादृष्टाध्यायीपठितस्यान्यादेशभावेस्यानिवत्सूत्रस्य चारितार्थेनान्यादेशग्रहणेननुमानिकादेशस्यना
त्राग्रहणोभवत्वित्यादौअल्विधित्वात्स्यानिवद्भावाभावेननुस्यस्यनित्याभावात्तु३. तन्नाभावेनपदत्वानापत्त्याअप
दंनप्रमुंजीनेतिनत्ययोगासाधुत्वसादित्यनान्याहपरित्यादाविति तथाचरारुरित्यादावर्थवत्येवस्यान्यादेशमाव
विश्रान्तेःशब्दःस्वरूपविशेषमादायअनित्यत्वानुपपत्तिमूलकतदंतपरत्वेनपठितेनशकारांतस्यतिशब्दस्वरूप।

परुरित्यादौस्यानघटीनिर्देशात्तदंतपरतयापत्तितवाकास्येवसमुदायादेशपर।
त्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्यस्यानिवत्सूत्रेग्रहणेनदोषः ॥ ॥

स्यउकारांतनुशब्दरूपआदेशइत्यादिवाक्येनवोधितानुमानिकसमुदायादेशस्यस्यानिवत्सूत्रेआदशग्रहणसा
मर्थ्यादादेशग्रहणेनग्राहणेपिनकिंचिद्वायकमितिभावः ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

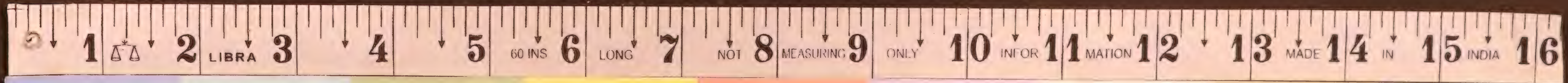

प. रि. शे. ननुपवमपिप्रवःपरिस्मिन्निति सूत्रविषयेसर्वत्रशानुमानिकसमुदादेशस्यातन्वेनानतिधित्वास्यानिवत्स
टी. त्रेणैवनिर्वाहेअस्त्वित्याचःपरिस्मिन्नित्यादेरसंगतिरित्येतद्वाह शानुमानिकेतिःतथाचदाधाधिति सूत्रेभाष्ये
३७ कृताआगमानाआदेशात्वाभ्युपगमेपिपूर्वोक्तयुक्तास्यानिवत्सूत्रेआदेशग्रहेनग्रहणंनेतिसिद्धमतफलंमाह

अनुमानिकस्याप्यादेशभावकल्पनेऽपिप्रोक्तस्याप्यादेशभावस्यनत्यागश्चःपर
स्मिन्नित्यादेर्नासंगतिः एतेनपदागमाइतिपरिभाषास्यानिवत्सूत्रेणगतार्थं
त्यपास्तम् एतत्सर्वदाधाधितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् ॥

एतेनेति एतत्सर्वमिति भाष्यंतुशानागमकानामितिग्रंथावतरणे पूर्वमेवेदर्शितं ॥ ॥ ३७

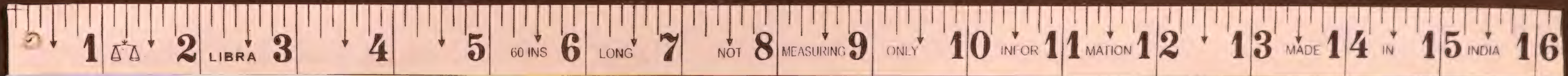

यदागमपरिभाषयायवादसंगतिं सूचयन निर्दिश्यमानस्येति परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना ननु
पूर्वयदागमपरिभाषयायमुदिश्येत्यर्थस्य व्याख्यातत्वेन अजागमविधायके अंगस्योद्देश्यत्वेन तथा अंगत्वस्याति
देशेपि स्यात्त्वस्यानतिदेशादुदः स्यादित्यत्र पूर्वसवर्णात्पादानममुक्तमिति चेन्न उद्देश्यतावच्छेदकीभूतधर्मसमा

नन्वेवमुदस्यादित्यादावुदः स्यात्संभोरिति पूर्वसर्वर्णायतिरत आह निर्दिश्यमा
नस्यादेशा भवन्ति षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रमृतवर्तने ॥

नाधिकरणयावद्दमीर्णं कार्यप्रयोजकानां कार्यार्थतया अनयातिदेशेन स्यात्त्वस्याप्यविदेशेन दामनेद्वरित्वात्
अन्वयाप्यधिष्ठीष्टेत्यादौ नकारार्थकारोद्देशेन सवर्णित्वेति विधीयमाने सवर्णित्वादेरतिदेशेपि आर्द्धात्तु कस्यान
निदेशादि जागमानापतिः सुतरां प्रसज्येत पूर्वोक्तपरिभाषावत्त्वं तापकलोकमापसिद्धा किंतु सूत्रार्थभूतेत्याह ष
ष्ठीतिः ॥

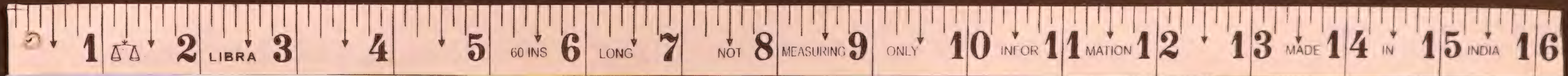

प. रि. शे.
टी.
३८

आवर्ततश्चि नन्विदं षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धम् तत्र हि पूर्वमिदं नियमार्थमिति प्रसाधिते यदि नियमः क्रिया
नेपत्रे का षष्ठी अनेकं च विशेषतः तत्र न सिध्यति अंगस्य हलः यणः संप्रसारणस्येति हलपि विशेष्यः पणपि विशेष्यः संप्रसा
रणमपि विशेष्यः असति पुनर्नियममेकामचारः एकया षष्ठीया अनेकं विशेष्यमितम् तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः पाणीः कंबलः
ति तस्मात्त्रापीनियमेनेति नियमार्थं निराकृत्य ननु चोक्तं एकशतं षष्ठीर्थीः पावंतो वाते सर्वेषामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीत्याशं
किते नैष दोषः यद्यपि लोके बहुवचनसंबन्धः अर्थयौनामौखास्तोपाश्च शब्दस्य च शब्देन कान्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति
अन्यदतः स्थानादिति तदाशंका निराकृता यां शब्दस्यापि शब्देन नानंतरादयोऽभिसंबन्धाः अस्तेर्भू भवति संदेशः स्थाने अनंतरं
रे समीपे इतीति युक्तानराशब्देन नानंतरादयोऽभिसंबन्धाः अस्तेर्भू भवति संदेशः स्थाने अनंतरं रे समीपे इतीति पुनराशं किते
संदेशमात्रमेव भवति सर्वसंदेशेषु चेदमुपनिष्ठने व्याख्यानतो विशेष प्रतिपातिर्न हि संदेशादलक्षणमिति स्थाने
नि व्याख्यास्याम इति तदाशंका निराकृत्य न तर्हीदानीमययोगो वक्तव्य इत्युक्ता वक्तव्यश्च किं प्रयोजनं षष्ठीतः स्थानेन
पुन्यतेपतः षष्ठीश्चारिता किं कृतं भवति निर्दिश्यमानस्येति परिभाषानकर्तव्या भवतीत्युक्तं नैतस्माद्भाव्यात्
त्रा ह्यप्यपमर्थो लभ्यते इति प्रतिपत्ते अपि तु प्रसिद्धार्थकं विनैवांतरंगत्वारिना अस्मिन् शास्त्रे तत्तत्पले सर्वस्या
न संबन्धलाभात् एतस्यानर्थमात्रिर्दिश्यमानस्येत्येतदर्थकमेवेदं सूत्रमिति चेत् हि महवुद्धिबोधनाय सूत्रम्
यता बलवनेने आवर्ततश्चि तर्त्युक्तेरदोषात् ॥ ॥

३८

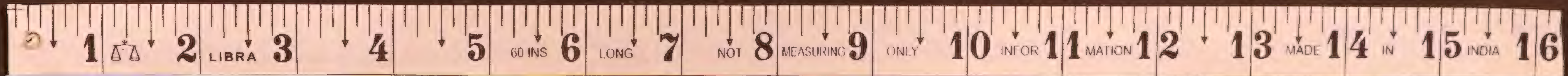

प्रथमार्थस्य प्रसिद्धत्वादावर्त्यमानस्य द्वितीयस्यार्थमाह तत्रेति षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया षष्ठीशब्देन षष्ठ्यन्तं ग्रह्यते इत्याशयेनाह षष्ठ्यन्तमिति निर्दिश्यमानपदाध्यादौरेणाह निर्दिश्यमानमिति ननु निश्चयो नैरन्तर्यपरः दिशि रुच्चारणक्रियाः तथा सति नैरन्तर्येणोच्चार्यमाणमिति तस्यार्थो लभ्यते सूत्रे उच्चार्यमाणस्य न तत्संबन्धः न तस्य सूत्रे उच्चार्यमाणत्वमित्यत आह उच्चार्यमाणस्य जातीयमेवेति सूत्रोच्चार्यमाणस्य जातीयत्वस्य मित्यर्थः न नन्वेवमपि सुपद उदः स्यादित्यादि सिद्धावपि अतिस्पष्टत्वादौ तदौः सस्मादित्यादौ तदादीनामित्यस्य संबन्धे अंगस्येत्यस्य च

तत्र द्वितीयस्यापमर्थः षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणस्य जातियमेव निर्दिश्यमाना वयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंबन्धे प्रयुज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थस्तेनेदं सिद्धम्

तदन्ताविधौ तदाद्यन्तानामङ्गानां तकारदकारयोः सः स्यादित्यर्थेन अतितकास्त्वसत्त्वादेशापत्तिः तदादीनामित्यस्य निर्दिश्यमानत्वेऽपि तदवयवस्य कार्यविधानाच्च निर्दिश्यमानपरिभाषया वारणा संभवादित्यत आह निर्दिश्यमानावप्येति उच्चार्यमाणस्य जातियावयवरूपमेव वेत्यर्थं स्थान इत्यस्यार्थमाह स्थानेनेति योगा इत्यस्यार्थमाह पुज्यते इति अत्र च कर्मणि वृत्त्यर्थे वावर्त्यमाह नेति तेनेदं सिद्धमिति पूर्वोक्तस्य त्रार्थेन निर्दिश्यमानस्येति वचनं सित्यर्थः ॥ ॥

प. रि. शे.
दी.

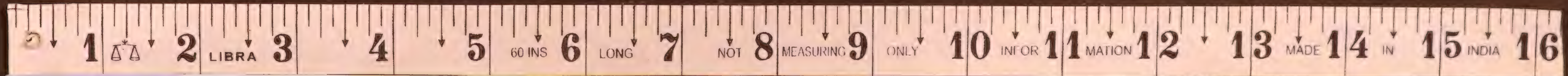
३६

ननुअस्यच्चावित्यादौमुक्तीभवतीत्यादावीत्वेपिमालीभवतीत्यादावीत्वंनस्यार्दीश्यमानत्वाभावात् रतिव्यक्तिपक्षमादायांशंकनेन
चेतिव्यक्तिपक्षेतथासत्त्वेपिजानिपक्षेअत्वादित्यायाकांतानां सर्वेषांनिर्दिष्टमानत्वात्रदोषरतिजानिपक्षेमादायोतरयतिजानिप
क्षेतिस्त्रकारमिमनव्यक्तिपक्षाभिप्रायेणोतरमाह किंचेति नचव्यक्तिपक्षेपिसर्वत्रनिर्दिष्टमानपरिभाषायाः प्रवृत्तौअलोत्प
रिभाषायाभिरवकाशत्वात्तथाअस्यावायेनास्यच्चावित्यादौमहणकशास्त्रेणसर्वेषांस्थानित्वलाभेनेष्टसिद्धौदोषाभावात्प्रसूधियो
रितिज्ञापकाअयणंनत्यक्षेनमुक्तमितिवाच्यम् आदेःपरस्येतिपरिभाषावात्प्राप्तोत्पस्येतिपरिभाषयानिर्दिष्टमानपरिभाषायाः
वायेःभूपेयमानेआदेः परस्येत्यनेनाप्यवश्यंनिर्दिष्टमानपरिभाषायाः बाधस्याभूपेयत्वेनोदःस्यादित्यादौदोषस्यदुरुहरत्वात्

नचास्यच्चावित्यादौदीर्घाणामादेशानापरिभाषायानिस्तेषांनिर्दिष्टमानत्वाभावा
दितिवाच्यं जानिपक्षेदोषाभावात्

नचउदःस्यादित्यादौपदागमारतिपरिभाषायाप्रामंयद्विशिष्टस्यस्थानित्वंनस्यनिर्दिष्टमानपरिभाषयावायेनस्यास्त्वस्येवरस्यानित्व।
सिथ्यातस्यच्चादेरितिपरिभाषयावायेपिनदोषरति वाच्यम् निष्प्रमाणिकयदागमेतिपरिभाषायवादकनिर्दिष्टमानपरिभाषावा
यययतानुधावनायेतयापूर्वप्रामयदागमेतिपरिभाषाप्रामस्थानित्वस्येवआदेरित्यनेनबाधकस्यनस्यमुक्तत्वात् आदेःपरस्येतिपरि
भाषावात्प्राप्तोत्पपरिभाषयानिर्दिष्टमानपरिभाषावात्प्राप्तोत्पवागमिर्दिष्टमानपरिभाषावात्प्राप्तोत्पयदागमेतिपरिभाषाः आदेपरस्येत्यने।
नवात्पत्तस्यापिवक्तृशक्तत्वात् एतेननिर्दिष्टमानपरिभाषायानिरवकाशत्वेनबाधकत्वमभूपेत्तौत्ययतुनभसूधियोरितिनिषे
यस्यग्रहणकशास्त्रगृहीतानांनिर्दिष्टमानकार्यवोयनेज्ञापकत्वमुक्ततदभाषादित्यापान्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

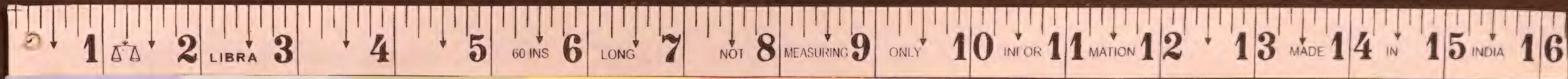
३६

ननु अविश्रुयानि निस्तरेषु वडोर्दि. त्वं अन्त्यादेशार्थमिति वाच्यम् नच्चापुक्तिं निर्दिश्यमानपरिभाषया चोरिति ३
कारोकारयोर्निर्दिश्यमानत्वेन स्वर्णवर्णान्तात्स्यले प्रत्येवर्णवर्णयोरेव सिद्धत्वात् तस्माद्विदिश्यमानपरिभाषानित्य
त्वं तापनार्थत्वेन डि. त्वस्याभ्युपेयत्वेन व्यक्तिपक्षेऽपि अस्मिन्नावितादावदोषा न्नभूत्सु धियोरिति तापका अयुगलनमुक्तमित्यत
आह ३५३. वडोर्दि. त्वं त्विति ३ स्वर्णवर्णान्तात्स्यत्वात् अथुवामित्यत्र सर्वमूलत्वेन अभ्यहितत्वादात्तत्वं तस्य श्रवणनिपातः ३ स्वर्ण
वर्णगत अथुवामिति पाठः अतएव वाधात्वादीनामित्युक्तः संगच्छते सूत्रेण सोऽत्र त्वान्तदविवक्षया अत्याचरत्वे
न तथा प्रयोगात् निवोधम् नन्वेवमपि रीड. रिडोर्दि. त्वं व्यर्थं न त्रापने वैवर्णिकारित्यत आह रीड. रिडोर्दि. त्वं त्विति ।
किंच नभूत्सु धियोरिति निषेधेन ग्रहणकणासु महीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनात्तदोषः ३ यड. वडोर्दि.
त्वं तु स्वर्णवर्णान्तात्स्यत्वात् अथुवामित्यर्थेन धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वात् दन्त्यादेशत्वापरीड. रिडोर्दि. त्वं त्वस्य
र्थमेव एतेनेदं डि. त्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तितापकमित्यपालं ह्यवरटसूत्रस्य
नायोगवाहानामुपदेशे अलोत्पत्तिविधिः प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धमिति भाष्येण सह विशेषात्
न च यथाभ्युपेयं निर्दिश्यमानपरिभाषाया यथा अनिस ३ त्यादौ न ३ त्वस्यापि निर्दिश्यमानत्वेन प्राससत्त्वे वारणाय अर्थी
तरस्वीकृत्य अनुवृत्तत्वादीनामित्यस्यापि निर्दिश्यमानत्वस्वीकारः तथा रीडादिविधावपि अनुवृत्तांगस्येत्यस्यापि ।
निर्दिश्यमानत्वं डि. निवार्थं तथा सति प्रासरीडादिसमुदायस्यापि त्वत्वात् त्वत्वं चरितार्थमिति वाच्यम् सत्त्ववि
धौ सदादेरनुवृत्त्यात्तदन्विधौ विशिष्टस्य स्यात्पुनरेव पिकेवलत्वादेरपि स्यात्पुनरेव पितृत्वात्तत्वात् निर्दिश्यमान
परिभाषाया विशिष्टस्य सत्त्वात्तदन्विधौ अपि रीडादिविधा अनुवृत्तांगदित्यस्य केवलस्य अविप्रसंगेन स्यान्नित्यासंभवात्तदं

नविधिना हवश्यं नदंतांगस्येव स्यान्नित्यस्य वाच्यत्वात्तद्विधि
समानपरिभाषा

प. रि. शे.
टी.

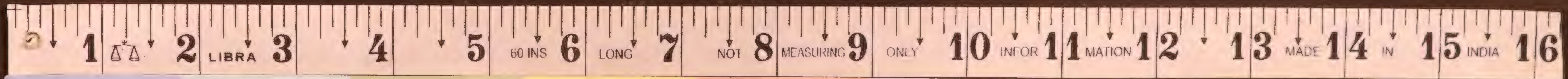
४०

अस्य निदिश्यमानस्यैवोदेशसिद्धौति. तस्यैवैपर्यात् तथाच निदिश्यमानस्य साक्षादनुवृत्त्यावानिदिश्यमानस्यैवो
अः पाठः पदिनिसूत्रस्य परिभाषाविषयकप्रतिपत्त्युदाहरणपरभाषादयमर्थः वधेयः स्यात्कृत्वाप्रलान्तरव्यवच्छेददर्शय
ति हयवरदसूत्रस्येनेति पूर्वपक्षस्य टीका नन्वेतत्परिभाषातत्परिभाषांतरणोपदागमन्यायमात्रालक्ष्यविशिष्टस्य स्थानीत्वं हिल
भ्यते तथाचैस्यपदशब्दासिद्धिप्रसंगः तस्मादेनविधिरिति प्राप्ततदंशस्य स्थानित्ववाधकत्वाभावात् नच सामान्यतः सर्ववाधक
त्वमेव कुतोनेति वाच्यम् तथा सति नचास्यच्चवित्यायुनरग्रयविरोधात् अन्यथा जानिपक्षे प्रासदीर्घादीनां स्थानित्वस्य वाधा

अनयापरिभाषायायेनविधिरितिसूत्रवोधिततदंतस्यस्थानित्वाभावावोधनंपदा
गमाश्चनिलव्यस्यचतेनसुपदउदस्यादित्यादिसिद्धिः अनयाचस्वस्वनिमित्तसन्निधा
पितानामलोन्त्यस्यत्यादीनाम् ॥ ॥

त जानिपक्षे दोषाभावादितिसमाधानासंगत्यापेक्षेरित्यतः पर्यवसितार्थमाह अनपेक्षी तथाचोपस्थितत्वात्तथोक्तावपि
तत्तस्यायुपलक्षणमितिभावः अनेनैवक्रमेणेतयोरुदाहरणे आहनेनेति अलोन्त्यस्यत्यादीनां निदिश्यमानपरिभाषा
यावाधकत्वंकेषां विरभिमतं खंडयितुं स सिद्धांतमाह अनयाचेति ॥ ॥ ॥

४०

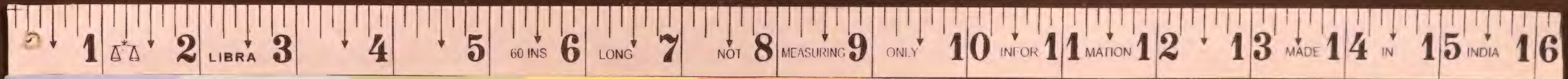

समावेश इति तथाहि मादादीनामश्यादौ प्रगाधिकरेपाटेन तदं वविधो निर्दिश्यमानस्य दायं तस्याकार इति
सूत्रार्थेन बाधकाभावान् निर्दिश्यमानस्य लोत्पत्त्येन नयोः समावेशः संभवति एवं ब्रह्मत्वनिमित्तकस्य त्रियोगेन वि
धीयमानराः शक्येति कादेशेपि निर्दिश्यमानां तस्य कादेशस्यार्थेन नयोः समावेशो वाच्यः तथैव ब्रह्मरूपसर्गेभ्योऽपि

समावेश एव न बाधकभावः विरोधाभावात् ॥ ॥

इति हरादिभ्यः परस्य निर्दिश्यमानस्य प्रादेरीदादेशस्यार्थेन निर्दिश्यमानस्य प्रादेः परस्येत्यानयोरपि समावेश
एव न बाधकभावः एवमेव पादः यदि तस्य निर्दिश्यमानस्य सर्वस्य पाद इत्यनेन कालादेशस्यार्थेन निर्दिश्य
मानस्यानेकालित्यनयोरपि समावेश एव न बाधकभाव इति तत्रेहेन माह विरोधाभावादिनि ॥ ॥

प. रि. शे.
टी.

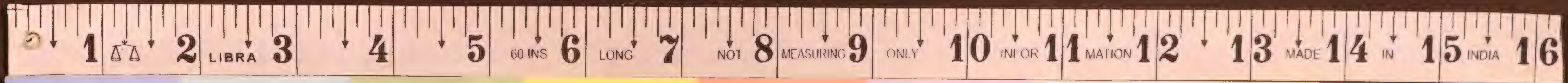
४१

ननुअलोत्पपरिभाषायांन्यस्यास्थानित्वं आदेःपरस्येत्यनयाचयदागमाश्रित्यापलब्धस्यआगमविशिष्टस्यआदेःस्थानित्वंअनेका
लित्यनयाचतदंतविधिलब्धाविशिष्टस्यस्थानित्वंनिर्दिश्यमानेत्यनयानुविपरितमिनिविरोधान्नविरोधाभावश्चित्तेत्र तच्छेषा
पक्षेऽजृह्वद्विरित्यादौपकवाक्यतयापरिभाषाद्वयेणान्यविरोधवदत्रत भावश्चाशयात् ननुविरोधाभावाद्वायथायथाकभा
वेष्वांगाभावाःकतोनेत्यतआह नापीति गुणानांपरार्थत्वादसम्बन्धःस्यात्समत्वादिति न्यायात् ननुपवमपियेनविधिर्यदा
गमश्चभयवोधितस्थानिनः अनेकालश्चत्रसर्वपदेनग्रहणान्निर्दिश्यमानपरिभाषयासहविरोधसंभवेनतस्याउदस्या

नाप्यंगागीभावःउभयोरपिपरार्थत्वेनतदयोगाम् अनेकालशिदिनिसूत्रेसर्वश्वे
तत्परिभाषावोधितपवटसने पत्वादेःपरस्यालोत्पस्येत्येतावेतदायकावितित
त्र ॥

दित्यादेःउदःस्थालंभोरित्यस्यप्रवृत्तिव्यावर्तकत्वेनचरितार्थत्वादत्रपरदनेकालित्यस्यप्रवृत्त्यानुपदोनिर्जरसाविन्यायसिद्धिःस्या
दित्यातआह अनेकालिति नन्वेवमपिजरायाजरसम्यतरस्यामित्यासांगाधिकारस्येतदंतविधौजराशब्दान्ते अनेकालितिवायेन
निर्दिश्यमानस्येत्यस्याश्चारितार्थेनअलोत्पस्यादेःपरस्येतिपरिभाषाद्वयमनवकाशत्वादस्यावायकस्यात इतिकस्यचिदाशका
मनुवदति अवायकत्वेनैवोपययौवायकत्वकल्पनायाअनुचिन्तनात् इत्याशयेनपरि तत्रेति ॥ ॥

४१

नत्रैवप्रमाणमाह उदस्यादिति भाष्यइति तत्रहियतपरिभाषाप्रयोजनपरिगणनावसरे उदःस्यास्तंभोः पूर्वयोर्गोप्रयोजनं
न उदस्या उदस्यातो ग्राहिकेने सद कस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोति उदःस्यास्तंभोरिति निर्दिष्टमानस्यदिशा भवेति दोषानभ
वतीत्युक्तं ननुतयोरेतस्यावायकत्वंमास्तु श्येतयोर्वाधिकाऊतोनेन्यतश्चाह नायेतयोरिति तत्रहेतुमाह यतयोरि
ति स्त्रोक्तविषयेति विंशतिसूत्रस्यकैयटसंमतिमाह निविंशतीति तत्रहितिग्रहणोकिमर्थं तद्विशतेतिदितिलोपइत्येवो
च्ये तेनैवंप्रत्यक्षविंशतिरिति लोपइतीत्युक्तमानेन न्यस्यप्रसज्येत सिद्धोतस्ययस्येति लोपेनैवतत्रारंभसामर्थ्यातिशयस्य
भविष्यतीति शब्दस्यैवार्थप्रतिपाद्यं चाक्रियमाणेपिनिग्रहणंन्यस्य कस्मान्नभवतीत्याशंक्यतिर्दिष्टमानस्यादेशाभवेती
तिसमाहितेभाष्ये तत्रनिर्दिष्टमानस्या देशाभवेतीतिप्रतीकमुदादायतातेनपरिभाषाव्यापारः कथ्यतेनहितिर्दिष्ट

उदस्यादिति सूत्रविषये स्याः पादः यदि तिसूत्रे भाष्ये संस्कारिततान् नायेतयोरियेवाधिका यत
योनिर्विषयतत्प्रसंगादिति निविंशतीति सूत्रे कैयटः अकञ्चिषयेतायेन्यायः स्यानिबद्धान्वेने
वनमथ्ययतितन्यायेनतनुयैवकार्यजनान् ॥

मात्रपरिभाषादालोच्यस्यादेः परस्मैतयोर्वाधिका यतयोनिर्विषयतत्प्रसंगात् तत्राविग्रहणसामर्थ्यादलोच्यस्यानुपस्था
ने सर्वस्यनेलोपोभवतीत्ययमस्यभाष्यार्थइति कैयटः यतेनतिविंशतीतिसूत्रस्यभाष्यानुरोधेनतयोरियेवाधिका
भविष्यतीत्याशंकाकस्यचिद्भावेत्यायियग्रहणा ननुकिमः करतिसूत्रेणविधीयमानः कादेशः निर्दिष्टमानपरिभा
षयाशोकत्रिषिष्टस्यनस्यादित्यतश्चाह अकञ्चिषयेतायेन्यायइति सूत्रप्रमाणवत्तन्मन्त्रेववक्तव्येकादेशविधानमे
वकादेशविधानं त्यकञ्चिषिष्टस्यादेशार्थं अकञ्चिषयेतिर्दिष्टमानपरिभाषाप्रवृत्तौतत्तद्वर्णस्यत् नचमन्त्रुक्तेत्यदा
दिनामित्यस्यानुवृत्तावपिलोच्यस्यादितिवाच्यम् किंशब्देस्यदेःआकषद्विष्यमाणत्वेतत्तदादीनामित्येवसिद्धे यतद्विधा

यतकैयद्यानुयायिनेत्यादिनापूर्वोक्तमेवार्थमनूयतिवदेतः ग्राह्यासाककस्यादेशइतिसमूलप्रयत्नगृह्ये
 तस्योपस्थाः अत्रन्यासेऽमाविन्यादावतिव्यासेऽन्यत्वेकैश्चिन्त्यदुक्तम् ग्राह्याविधानेप्रमाणाभावात् ग्राह्येति
 सामर्थ्यादेवनिर्दिश्यमानयदिभाषायावापनदशहृत्तौतापकत्वासंभावाच्चऽमाविन्यादौकिमः कइतिस्त्रेवि
 भक्तावित्यनुहृत्तौतस्मिन्नितिपरिभाषाप्रवृत्त्यापदादीनामऽतीजायमानस्याकारस्यव्यवधायकत्वेनप्रवृत्तिरिति
 विभक्तिरित्यादिमअइत्यस्याः प्रवृत्तौप्रतिव्यासेस्त्वसंभवयव पूर्ववृत्तस्यदीका तस्यैवषष्ठीस्थानेइत्यर्थकत्वे
 निर्दिश्यमानपरिभाषायाः पूर्वप्रतियादितं तस्यास्त्वसतिद्वारितसंबंधविशेषयवप्रवृत्तिस्तदर्थकत्वेनैतस्याप्र
 पितत्रेवप्रवृत्त्यापन्यानिर्दिश्यमानावयवगितिहितीयार्थस्यापुक्तत्वादितिमऽत्यादिसिद्धिः प्रसंगः स्यादित्यतग्राह

इमेचावयवषष्ठीविषयेपि अनयतदोः समाविति सत्यमतिस्पष्टं त्रयोपसर्गनकारस्यत
 निर्दिश्यमानपुष्पदस्मदायवयवमययेतस्यैवयुयादयोतत्त्वनिश्चयमित्यादौसोयस
 गावयवमययेतस्येतिवोभेपादः पदितिस्त्रेवषष्ठीस्थानेतिस्त्रेवभाष्येस्पष्टेषा ॥

इमेवेति वशाद्वास्तवानर्थकोवाक्यालेकारेवाकिमत्रप्रमाणाभिमितिष्टेलक्ष्यानुरोधस्यैवान्नप्रमाणावभिमितिस्तू
 चयितेनतदर्थकत्वात्माह अतएवेति इदानीयदिभाषायापनस्याः सकथोलकल्पितार्थकत्वेनिरसयितमा
 ह यादःयदिति तत्रहिउपधायाहस्वस्याउपधाहस्वत्वेवक्तव्ये द्विपदयाप्य ग्रादेशोहिमर्वादेशात्प्रसंगः
 ग्रादेशोहि मर्वादेशः प्रसज्येतसर्वस्यद्विपाब्बहस्यत्रिपाब्बहस्यपदग्रादेशः प्रसज्येत येनविधिसूतेनरेनि
 निर्दिश्यतीतिसर्वदेशप्रसंगेनउपधाहस्वस्यवहव्यत्वमाशोकिनेतर्हि वक्तव्येननिर्दिश्यमानत्वेदेशात्तानवा
 वक्तव्येकिंकारणनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवेनीतिनिराकुर्वताभाष्यकृत्याषष्ठीकृतेयम् षष्ठीस्थानेयोगेतिस्तू
 त्रस्यभाष्येनग्रावर्तेनइतिप्रतीकमुपादायप्रकटितमथस्तान्तपवनदावधेयम् ॥ ॥

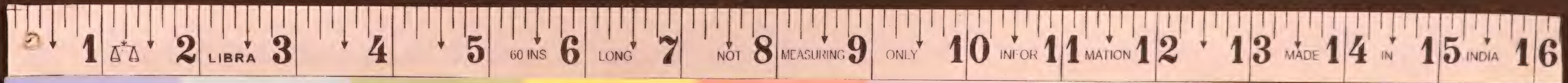
इदानीं स्थानादेशाभावप्रसंगेन प्रसंगसंगत्यातिर्दिश्यमानपरिभाषाभूलभूतसही स्थाने योगेति सूत्रव्यवहितोत्तरवृत्तिरनेक
विधेति परिभाषाभूलभूतस्थानेतररति सूत्रेयस्थित्यातदुपस्थाप्यो यस्यापकतसंगत्यावयवनेकविधेति परिभाषाभवतारय
ति ननु चेतेत्यादाविति सूत्रपरिभाषायां श्रोतव्यमित्यस्य सादृश्यमित्यर्थः सदृश्यवाचकादेतरशब्दाद्वेष्य न प्रत्ययाभ्युपगमा
त् तस्यैवानेकविधत्वे दर्शयति अनेकविधिमिति सूत्रकृतमित्यस्य देहानिष्ठयमानमिति न्यायेन वतर्षु संवेधात्स्थानकृत
मर्थकृते गुणकृतं प्रमानकृतमिति वतर्विधमोतव्यमितियोज्यम् नचात्र प्रमाणवचनसत्त्वादिरेव गृहीतव्यम् तस्य च गुणग्रह
णानेव ग्रहणात् एवमुक्तिर्निरर्थकेति वाच्यम् गोवलीवर्द्धत्यायेन एवमुक्तेः गुणशब्दश्चात्रोक्तवित्यातिरिक्त्यर्थमत्र परः तेन प्र
मानार्थमेवेतयोरोतयमित्यादिस्थानेतरतम इति सूत्रस्य भाष्येणानविरोधः ऋकाराकारयोर्गुणविधौ अंतरतमाभाववसादृ

ननु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणतश्चोतव्यं दकारोपि स्यादत आह यत्रानेकविधमोतव्यं तत्र स्थानतश्चो
तव्यं वलीयः अनेकविधेस्थानार्थगुणप्रमाणकृते सूत्रमानं सही स्थाने योगश्च तयकदेशानुवृत्त्यास्था
ने ग्रहणप्रवृत्तमाने पुनस्थानेतरतम इति सूत्रे स्थाने ग्रहणमेव न हिनृत्तीयया विपरिणाम्यवाक्यभेदे
न स्थानितः संति संभवे स्थानतयवोतरतम इत्यर्थकम् तमप्यग्रहणमेवानेकविधानर्थसत्तागमकम्

प्रथमिति नित्यर्थः न च वास्तानां विरादीनां साक्षात् स्थानतः स्थानेनेत्यर्थः ॥ हर्णावृत्तिस्वाभावेन गुणग्रहणानुवृत्तेन स्यादि
ति वाच्यम् तेषां साक्षात्तत्वाभावेपि श्रौतव्यविकृतमादाय गुणत्वात् स्पष्टं चेत्तदत्रत्यमनोरमायां शब्दरत्ने सूत्रपरिभाषायां प्र
माणं दर्शयति सूत्रमानमित्यादिना पूर्वोक्तवतर्विधानर्थं सत्तातियामकं स्थानेतरतम इति सूत्रे अंतरतम इत्यत्र तमप्यग्रहण
मेव यथेकविधेस्थानकृतमेवोतव्यं स्यात्तदा स्थानेतरतम इत्येवमिदं तमप्यग्रहणव्यर्थं स्यात् सति ततमप्यग्रहणाग्रयमर्थो
लभ्यते अयमेतरग्रयमेतरः येषां प्रतिशयेनोतररति अंतरतमाभवति प्रतिशयेन तमविष्टताविति प्रतिशयार्थेन द्विधाना
त् अतिशयस्य च प्रतियोगिसाधेयत्वात् अनेकविधानर्थसंज्ञापदमदयययने अन्वयानदर्थसंग्रहपत्रः स्यादिति भावः ननु प
रिभाषायां स्थानत इत्यस्य पंचम्यर्थकत्वेन न हिरुद्धे स्थाने इत्यस्य स्थानेनेति नृत्तीयोतार्थकत्वनमपुनरुक्तमित्यत आह स्थान

नरदि परिभाषायां स्थानत इत्यत्र आद्यादिज्ञाहतीति तस्मिन् हितेति विरोधः

य इति भावः ॥

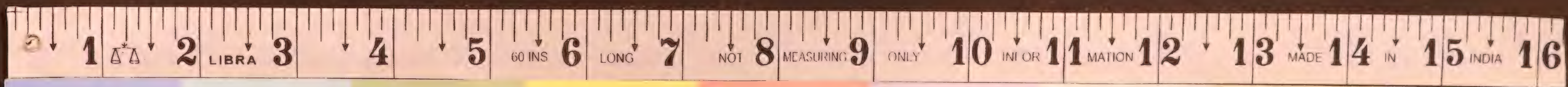

इदानींचतुर्विधोत्तर्यस्य क्रमेण स्थले दर्शयन्तु माह तत्रेत्यादि चतुर्णामध्येत्यर्थः अस्याः स्वकपोलकल्पितमिति
 13 राशाय प्रामाणिकत्वं दर्शयितुमाह स्यान्नैतरतमसूत्रेभाष्येति तत्रहि प्रकृतसूत्रस्य प्रयोजने उपपाद्यग्रथस्या
 नैग्रहलोकिमर्थं यच्चानेकमात्रं तत्र स्यात्तत्पवांतर्यं वलीयोयथा स्यात् किमुतस्तत् चेतासोना प्रमाणनः प्रका
 रोगुणः प्रामोति स्यात्तत्पकारोकारौ पुनस्यान्तग्रहणादेकारोकारौ भवत इत्युक्तम् १२ अंतनुस्यान्तग्रानर्थस्य
 मावत्यप्रतिपादनेपि प्रोट् इत्यत्र वत्प्रौढवानित्यत्रापि प्राहृहो षोऽप्येति वृद्धिः स्यादित्यादेयेण ग्रथवत्यभिभाषा

तत्रस्यान्तग्रानर्थमिकोयणचीत्यादौ सिद्धिमेव ग्रथतः पद्वित्यादि स्यात्तर्थाभिधानसमर्थस्येवा
 देशनेति सिद्धोताच्च दर्थाभिधानसमर्थयः सन्तस्यादेश इति तत्समातार्थं तत्समानवर्णपादादीनां
 ते नृज्वलोऽप्येति च गुणतो वाच्यविरित्यादौ प्रमाणतोऽदसोसेरित्यादौ स्यान्नैतरतमेति सूत्रेभा
 ष्यस्यैषा ओ१२ ॥ ननु प्रौढवानित्यत्र प्राहृहोऽप्येति वृद्धिः स्यादत आह ग्रथवद्गुहो नानर्थकस्य ॥

मन्यापयति नन्विति अस्यामाने च स्वरूपमिति सूत्रमेव तद्विग्रयेर्दगित्यादौ लौकिकव्युत्पाद उपस्थितार्थस्य प्रत्य
 येन योर्वाप्यो संभवात्प्रातिपदिकादित्यनेनान्वया संभवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणे प्राप्ते ग्रथः शब्दस्वरूपमेतद
 भयविशिष्टमेव संति यथा स्यादिति नियमार्थं तत्र स्वशब्दस्यात्मीयत्वे नार्थपरत्वाद्प्राहृहस्य च शब्दस्वरूपपरत्वा
 त् तस्याच सति तदर्थनश्ये सिद्धाग्रथवद्गुहो नानर्थकस्य ग्रहणमिति शब्दस्वरूपमात्रग्रहणे ग्रथानुपपत्त्ये

वतस्य सिद्धत्वात् ग्रथमेव स्यात्
 ५३

ननु सूत्रमतेतदर्थतः परिभाषायाः सिद्धयेऽपि भाष्यमतेन सप्रत्याख्यानात्सामर्थ्येनेत्यतो भाष्यमतेनाह विशिष्ट-
रूपोपादानेति लौकिकव्युत्पत्त्याविशेषतया उपस्थितार्थकार्यस्य वादान्तरादनुपपत्त्याशङ्क्य रूपस्य विशेषत-
या उपस्थितौ कार्यवाधाभावात्तत्र तत्र प्रकृत्यधिकतन्त्रात्प्रत्ययरूपकार्यविधानस्य यत्र भवतीति उपस्थितार्थस्य विशेष-
णतया न्ययसंभवेत्यागेमानाभावः अयमेवास्यामूलमतेनाभाष्यः सप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इति भावः तन्मेवम

विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य विशेषणतया न्ययसंभवेत्यागेमानाभावोऽस्यामूलम् अत्रार्थः
कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपि न ह्यत इति ॥

अत्र प्रसिद्धत्वालौकिकार्थस्यैव ग्रहणेन यदुज्जातीयेत्यादौ ननु नया परिभाषया प्रतिप्रसंगवारणतसि धेदितान्
ग्राह्य अर्थ इति कल्पीतेति तत्र तत्र प्रकृतिप्रत्ययप्रयोगेन तदर्थमानेन तदभावेन तदभावः इति तत्र तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थाः
भिधानेन कल्पितौ यावन्वयव्यतिरेको नाभ्यो कल्पितौ यः प्रकृतिप्रत्ययादिवो धेयार्थः शास्त्रीयः अपिशब्दा लौकि-
कापि गृह्यत इत्यर्थः अपिशब्दस्य लौकिकार्थसमुच्चायकत्वात् ओं ॥

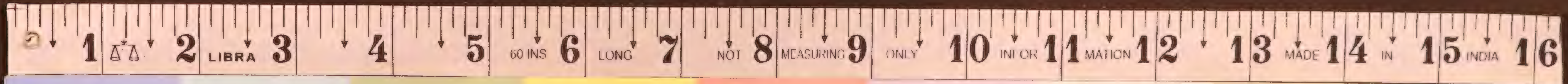

अत्रभाष्यप्रमाणायति संख्यायाग्रतीतिसूत्रेभाष्येइतिनत्रहि उतश्रेतिवक्तव्यमिहा यस्यात्कतिभिः क्रीतेकति
किंपुनःकारणानसिध्यतित्येताद्यानेतिप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्याशंक्य अर्थवद्गुह्यात्तिडमिति समाधायनेषापरिभा
षाहिषाक्यावित्तातेनहि केवलेनप्रत्ययेनार्थगम्यतेकेनतर्हि सप्रकृत्येकेन कृतार्थेषापरिभाषाभवति यान्येनानि
षादृसेवातग्रहणानि इतिवार्तिककृतापरिभाषाप्रवृत्तिवारणानवार्तिकेव्यवस्थायितेतन्नहिंवक्तव्येनवक्तव्यमर्थवद्गु
ह्यात्तिडमिति तत्रिराकृत्यपुनः ननुचोक्तमितिपूर्वोक्ताशंकायाकेवलेनापिप्रत्ययेनार्थगम्यतेकथमक्रमत्वय

संख्यायाग्रतीतिसूत्रेभाष्यस्यष्टम् इयंचवर्णग्रहणेषुनेत्यलस्येत्यत्रभाष्यस्यष्टम् अत्रपदैवावि
शिष्टरूपोपादानविषयेतिवृद्धाः

व्यतिरेकाभ्यामित्युक्तम् वर्ण ग्रहणेषुनेयंप्रवर्ततइत्याह इयमिति तत्रलस्येति सूत्रस्येभाष्यप्रमाणायति लस्येती
ति तत्रहिलादेशो सार्वदेशप्रसंगः लादेशोसर्वस्यप्रसंगः सर्वस्यलकारस्यादेशः प्राप्नोतीत्याशंक्यार्थवद्गुह्यात्तिड
मिति समाहिते अर्थवद्गुह्यात्तिडमिति चेन्नवर्णग्रहणेषुवर्णग्रहणमिदम् तदेतद्वर्णग्रहणेषुभवत्यर्थवद्गुह्यात्ता
नर्थक्येति तस्माद्विशिष्टस्यलकारस्यग्रहणकर्तव्यम् अत्रपदैतिवर्णग्रहणेनत्वदप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ॥

धध

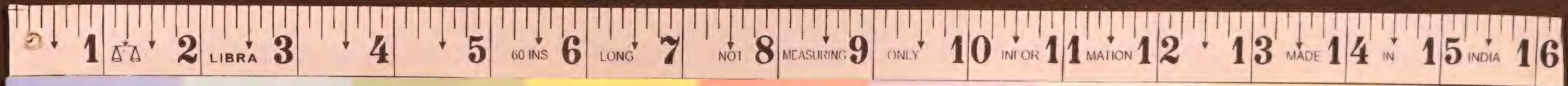

वर्णग्रहणयनदशवृत्तौ प्रमाणांतरमपि धनयनमाह पतन्मूलकमिति येन विधिस्तदंतस्येति सूत्रे भाष्ये च लैवानर्थ
 केन नान्येनार्थम् केन वक्तव्यम् किं योजनं मन्यग्रहो श्रीहृन्ग्रहणं माभूत् नहुग्रहो गर्भग्रहणं माभूत् स्त्रीग्रह
 णे संश्लेषाय संकरोतीति माभूदित्युक्तम् हन्ग्रहो रन्हमिति सूत्रे इत्यर्थः तेन श्रीहाना इत्यत्र दीर्घनिषेधो न भ
 वति उहुग्रहो उदः स्यात्तंभोरित्यत्रेत्यर्थः तेन गर्भोत्पत्त्या स्पृतीत्यत्र पूर्वसवर्णभावः स्त्रीग्रहो स्त्रिया इति सूत्रे तेन

पतन्मूलकमेव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये यद्यनेऽलैवानर्थकेन तदंतविधिरिति किंच संरूपमिति ।
 शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थो गृह्यते रूपशब्देन संरूपं यदेव तदुभये शब्दस्य सतीति तदर्थः
 न चार्थो न विशेषः न च शास्त्रीयकार्यसंभवान् किंच शब्दविशेषणं यदेवार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञेति
 फलितं तेनैषा परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् ॥

शास्त्रादित्यत्रेयदुर्नसंश्लेषो संयतिभ्यामिति सूत्रे तेन याय
 संकरोतीत्यत्र सटननशाचपदाग्रनर्थकेन तदंतविधितदालैवान्येनानलोऽन्तर्यकेन भयित्तर्यवता इति बोध्य
 ता भाष्यकृता यथैवदुर्गण इति परिभाषा न वर्णग्रहणे प्रवर्तत अयित्ततद्भिन्नविशिष्टारूपायादाते इति बोधिनमि
 ति भावः इदानीं सूत्रकारमतेन परिभाषा साधयति किंचेति उभयादितं चैतत्सर्वमथस्तान् ॥

५५
 स्वरकारमते स्वशब्देनोपास्थितो योऽर्थः भाष्यमते विशेषणतया उपस्थितो योऽर्थः स चावसरः प्राप्तः सति संभवेन
 व्यपवदस्यते न तु गौण इत्यवसरसंगत्या गौणमुच्येति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति परिभाषा
 गौणपदादेतावन्निरूपयति गुणादागत इति स्वशब्दार्थनिष्ठगुणसंज्ञातीयगुणहेतुकारोपविषयधर्मनि
 मित्रकप्रवृत्त्याश्रयशब्दनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकावाच्छिन्नबोधीविषयितानिरूपितविषयता
 अथ इत्यर्थः यतमेवार्थं दृष्टोतयति यथेति गोशब्दनिष्ठशक्ततानिरूपितशक्त्याश्रयनिष्ठजात्यादिगुणस

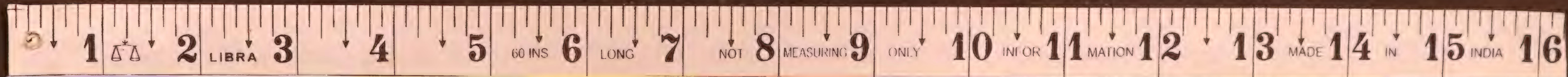
नन्वेवमपि महद्भूतश्रद्धमा इत्यात्रान्नहन इत्याद्यापन्निरत्राह ओं गौणमुच्य
 योर्मल्लेकार्यसंप्रत्यय गुणादागतो गौणः यथा गोशब्दस्य जात्यादि गुणानि
 मित्रोऽर्थो वाहीकः अप्रसिद्धसंज्ञादिरपि न तु गौणरोपादेव बुध्यते ॥ ॥

ज्ञातीयजात्यादिगुणहेतुकारोपविषयगोत्वादिति मित्रकप्रवृत्त्याश्रयजन्यबोधीयारोपितगोत्वादिति प्रका
 रतानिरूपितविषयव्यताश्रयवाहीकरूपोऽर्थः अप्रसिद्धसंज्ञादिरपि न तु गौणरोपाद्गौणपदार्थसमित्या
 ह अप्रसिद्धेति संज्ञादीत्यात्रादिशब्दग्राह्यस्य शब्दसंबन्धरूपलक्षणगम्योर्थः न तु गौणरोपादिति यद्वा
 चकशब्दप्रयोगस्तदीयगुणारोपादित्यर्थः यतनामिव्यक्तपदार्थोपेक्षितित्यायः संग्रहीतः अतएव प्रसि
 द्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणस्येन नृलकत्वादेवरत्नकृदुक्तं परिभाषांतरतमेतस्मिन्निरस्तमिति वा

=

=
 प्रस

५५

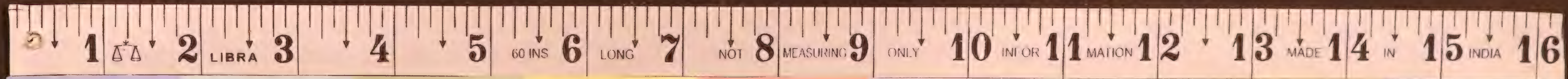

इदानीमवशिष्टान्मुख्यपदार्थमाह मुखमिवेति प्रधानत्वादिति सादृश्यहेतुरयं प्रथममिति प्राथमिकशक्तिजन्यवो
धविषयइत्यर्थः मुखमित्यत्रशाखादिभ्यो यइतियप्रत्ययेवोध्यः मुख्यार्थोपेण गौणार्थप्रयुज्यमाणत शब्देनमु
ख्यार्थस्यप्रथमो यस्यायनेन तादृशप्राथमिकोपस्थितविषयार्थमादायकृतार्थस्य शास्त्रस्यगौणार्थमादायप्रवृत्तिक
ल्पनेप्रमाणभावपवास्यावीजमुद्घाटयन्नाह गौणत्वर्थेति उपपादितं चेत्तद्वतीयाध्यायस्यद्वितीयपादेप्रथमा
धिकरणपूर्वमीमांसकैः तत्रह्रिर्वर्हिर्देवमदत्तं दामीत्याम्ना तल्लवनप्रकाशकं मंत्रविषयीकृत्यविचारः लवन
प्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेनलिंगेनलवनक्रियार्थोपपत्तस्यविनियोगस्य किं मुखवर्हिलवनक्रियायां उन्नगौणः

मुखमिवप्रधानत्वान्मुखः प्रथमइत्यर्थः गौणत्वर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थोपेण प्रवर्तते
॥

मुखसाधारणवर्हिलवनक्रियायामिति तत्रवर्हिर्द्विदिवियेगौणमुख्यं च मुख्यं ऋशकादिदश विदधर्मरूपम्
गौणतत्सदृशत्वेन तस्मिन्वर्हिः सदस्यमाणवर्कैर्मिश्रितवत्प्रणयोगेन प्रवृत्तत्वात् पसंमनि उभयोरपि
शब्दार्थत्वाविशेषेण दर्भस्येव तत्वेन तस्यापि लवने मंत्रस्य विनियोगेन किंचिद्व्यापकम् इति प्राप्ते मुखस्य प्राथ
मिकोपस्थिति विषयत्वेन तत्र मंत्रविनियुज्यवर्तितार्थस्य लिंगस्य विलविनोपस्थितिके गौणार्थे विनियोजकत्वकल्प
ने प्रमाणभावः मुखेनिराकाशस्य ग्रन्थकांक्षाविरहात् तस्मान्मुखस्यैव लवने मंत्रस्य विनियोग इति राक्षेतः ।

एवं चेति अप्रसिद्धसंज्ञादेर्गोणलाक्षिणिकस्य चोभयोरुपयोगादौलान्ते सतीत्यर्थः अत्रेति परिभाषायामित्यर्थः
 यत्नेनाप्यत्र नैवमिति सूचितम् अत्रोभयविधगोणगुहाणामप्यफलं निर्दिशति नेनेति उभयविधगोणास्माति
 विभक्तवृत्तावर्थान्नरोपसंज्ञातत्वरूपगोणत्वस्याशङ्कान्तरित्यर्थः ननु अत्रोभयविधगोणत्वमृत्तुतो मनेप्रिय
 त्रयाणामित्यत्रातिप्रसंगाभावेऽपि गुणपदगोणः गुणश्चेत्तरविशेषणीभूतः वृत्ताविनिउपसर्जनसाधारणे
 न गोणत्वमभ्युपेयतो न पूर्वोक्तातिप्रसंगस्तदवस्थामवेत्यत आह किंचेति नेनात्र विशिष्टार्थोपस्थापकविशिष्टरू
 पोपादानेन पदकार्यत्वाभावान्नप्रियत्रयाणामित्यत्र पूर्वोक्तातिप्रसंगात्तादवस्थामिति भावः ननु प्रातिपदिक

एवं चाप्रसिद्धसंज्ञादेर्गोणलाक्षिणिकत्वेनेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव न त्रयिषाद्वार्थस्यैव
 रविशेषणत्वेऽपि उक्तगोणत्वाभावात् किंचाप्येत्यायेन प्रातिपदिककार्ये किंतूयात्र विशिष्टार्थोप
 स्थापकं विशिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्यपदपरिनिष्ठतस्य यदंतरसंबन्धे हेमोर्वीहीक इत्या
 दौ गोणत्वप्रतीतिर्ननु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामिति संज्ञरं गाज्ञानसंस्कारवाथायोगः प्रा
 तिपदिककार्यप्रावृत्तिभावेऽपीजम् ॥

कार्यपरिभाषाप्रवृत्त्यभाव
 तानिप्रसंगात्तादवस्थानिवा रणं संभवतीत्यतः पूर्वोक्तगोणोपाप्रातिपदिककार्यपरिभाषाप्रवृत्त्यभावेऽपीज
 मृदाटयति परिनिष्ठितस्येति उपसर्जनभूतगोणोपासंज्ञारूपगोणोपाशे च न त्रप्रवृत्तभावेऽपीजं तु सन्नोप
 सर्जनीभूतानामिति वार्तिककृतसंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधकरणमेव उपपन्नमिदं तानंतरमाह किंचेति प्राति
 पदिककार्येन त्रप्रवृत्तिभावेऽपीजमाह परिनिष्ठितस्येति त्रयाणामित्याद्युपसर्जनस्य लेतृकविधगीयात्वा
 भावादेव न प्रवृत्त्यभावेऽपीजं नापेक्ष्यते अप्रसिद्धसंज्ञास्थालीनपदोत्तरसंबन्धादेव गोणत्वाप्रतीत्यान

अत्र प्रवृत्त्यभावेऽपीजं मुक्तं सेवेति न दोषः

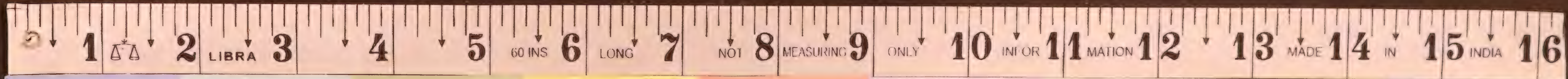
५६

ननु यत्र विशिष्टरूपेणादृक्पदकार्ये यवेयं परिभाषा प्रवर्तते इत्येव वक्तव्ये उपात्तेत्यायधिकविशेषणोपादानेन
अमित्यत उपात्तेत्यादिविशेषणद्वयस्य कृत्यं दर्शयति अत्र स्रष्टृशस्येति उपात्तमित्यात्रादिशब्दे द्वितीयविशे
षणस्यापीदमेव कृत्यं यत्तदेव प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तरीत्या शङ्कते न चेति तस्यापान्तत्वेऽपि शान्तिपदिकप

अत्र स्रष्टृशस्यायत्नमित्यर्थके स्रष्टुरित्यादावतदत्रः सिद्धये उपात्तमित्यादि न च प्राप्ति
पदिकपदेनादृशमिति वाच्यम् तेन हि शान्तिपदिकपदवत्त्वेनोपस्थितिरिति तत्र स्पष्टि
ष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् ॥

दवत्त्वेनोपस्थिता वपि विशिष्टार्थोपस्थापकत्वाभावेन तत्र पदकार्यत्वेऽपि तेनैव परिभाषा प्रवर्तते इति विशिष्टार्थोप
स्थापकमिति द्वितीयविशेषणस्य तदेव कृत्यं दर्शयन्ति सौतमाह ॥

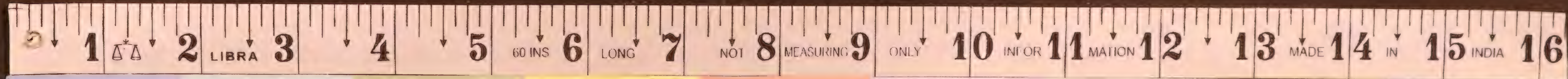

ननुपवमोदितिसूत्रेभाष्ये श्रोतं तो नियात इत्यत्र चेतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अतः अदः श्रमवत् अदो भवति रो भवत् ३
 ति श्रोतस्य प्रतिषेध इति वार्तिकं व्याख्यायनवक्तव्यः लक्षणप्रतिपदकयोः प्रतियदोक्तस्यैव भविष्यतीति तस्मात्
 त्याख्याना नंतरमेव मयि अगो गोः संयचने गो भवत् अत्र प्राप्तोतीति वार्तिककृतश्रोकामुत्थापयवेतर्हि
 गोमामाव्ययो मुख्ये कार्ये संप्रत्यय इति समाहितं भगवता भाष्यकृतान्न च विरुध्यते पदकार्ये तेषाम् अत्र तिनिवदिशि
 व्याख्येयस्यायकविशिष्टरूपोपादानाभावात्परिभाषाप्रवृत्तेरसंभवादित्यत आह नेपातपदंति नित्यान्न आदिति

नियातपदं चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापक मितितुद्देशककार्यवि
 धायके श्रोदित्यादौ चेत्तद्व्यागोः भवदित्यादौ दोषो न अग्रीसोमोमा
 नवकावित्यत्र तत्प्रसिद्धदेवता द्वेदवाच्यग्रीषोमयदस्य तत्तद्व्यापारत्वेन
 गवारीतुषोभभवत्तयव ॥

सूत्रेऽनुवृत्तस्य नियातपदस्य चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकत्वात्तुद्देशककार्यविधानेन तद्व्यागो वाचकाभा
 वेन विरोधाभाव इति भावः नत्वेवं गोमामाव्ययोरिति परिभाषाप्रवृत्तौ अग्रीषोमोमाणावकावित्यत्रापीतव
 त्वेन स्याताम् तयोः पदकार्यमादित्यत आह अग्रीति द्वेदवेलायामग्रीषोमयदस्य माव्यत्वात्तत्रैवांतरंगत्वा
 दीतवत्तयोः कृतयोरनंतरंगत्वावकासं बंधेन तयोस्तत्तद्व्यापारत्वात्तद्व्यापारकत्वेपिन दोष इति भावः ॥ ॥

५७

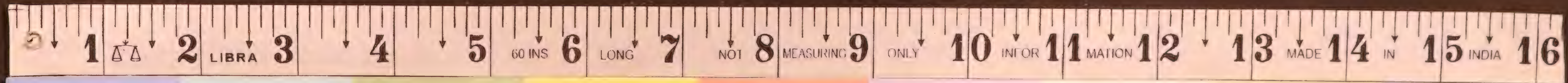

द्वेदवेलायामेवतयोस्तत्सदृशपरवेतनामिकत्वेवानेव षत्वेभवनइत्याह सदृशलाक्षणिकादिति यत्तस्मिन्नेवार्थे
अग्नेष्टुक्तामषोमाइतिसूत्रस्यभाष्यमुपहंभयति अतपेवेति सदृशलाक्षणिकयोस्तत्रासिकयोर्वा द्वेद्वे इत्येष
त्वाभावादेवेत्यर्थः अग्निःस्तदिति सूत्रस्यभाष्येहि अग्नेदीर्घान्तामस्येति वक्तव्यम् अग्निषोमोऽनरथाहि

सदृशलाक्षणिकाग्रिमोमपदयोर्द्वेदनामकावित्यर्थकेचनेन षत्वे आग्नेगोणलाक्षणिक
त्वादन्ते अग्निद्वत्वात् अतपवाग्नीषोमोमाणावकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन षत्ववाराणपर
मग्नेःस्तत्सोमसोमइतिसूत्रस्यभाष्यसंगच्छते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अग्निष्टुप्रसंगः इतरथाहिनिष्टुप्रसंगेन अग्निषोमोमाणावकाविति तत्रहि वक्तव्येन वक्तव्यम् गौण
मुख्ययोर्मध्ये संप्रतिपत्तिरिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुपदकार्यपरिभाषाप्रवृत्तौ वापरितिष्ठितस्यपदोत्तरसंबंधासंभवेगोणत्वाप्रतीत्यापरितिष्ठितस्येवपदोत्तरसं
 वंधे अग्निर्माणवकेत्यादौगोणत्वप्रतीतिरेवनिमित्तमिकेत्यंगीकृतंनद्यगोपादयेत्यादौमुख्यगोपदार्थस्य
 पाठनकर्मत्वासंभवेनद्वितीया नन्यन्या नइत्यत्रैः प्रागपिगोणार्थप्रतीतिरवश्याभ्युपेयतेनवाभिचारात्तत्पुनरपि
~~ननुपदकार्यप्रयोगेनानुत्तरात्तत्रतुद्वयत्रैः प्राक्त्वैरुक्तमर्थत्वप्रतीतिरवशिष्टं~~ ननुपदस्याप्रयोगेनानुत्तरात्तत्रतुद्वयत्रैः प्राक्त्वैरुक्तमर्थत्वप्रतीतिरवशिष्टं

गोपादयेत्यादौमुख्यगोपदार्थस्यपाठनकर्मत्वासंभवेनविभक्त्युपनिवेनायांप्रयोक्तृभिर्गो
 णार्थत्वप्रतीतिरवश्यपदस्याप्रयोगेनवोच्यमितिः सर्वत्रयदस्यैवगोणार्थकत्वग्रहणात्तत्तंसंयय
 ने अमहान्महान्भूतस्तद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगेताद्यादेशादीर्वादीनां करणेनचास्यन्याय
 स्यपदकार्यविषयत्वमेवोचितं अन्यथावाक्यसंस्कारयत्नेनैतदुत्तरात्तत्रैः

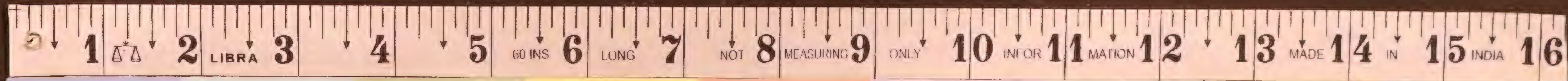
वगोणार्थत्वप्रतीतिरत्रैतत्तत्तत्संययते अमहान्महान्भूतस्यादिभाष्यप्रयोगाप्रपञ्चययते अन्यथा
 वाक्यसंस्कारयत्नेगोणमुख्येतिपरिभाषयात्वाद्यादेशानापरितिरित्याह गोपादयेत्यादावित्यादिना इदंचप्रयो
 क्ताणांनदागोणार्थकत्वप्रतीतिरवोच्यमितिभित्त्यभिप्रेत्याक्रम ॥ ॥ ॥ ॥

वस्तुनो न तदपि संभवति अर्थवत्तादाक्यप्रतिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यस्तुक्तेः नेतरेन वैयदर्था इत्यस्यार्थ
 स्थापनविर्भवति वाक्ये इत्याशंक्यते पदार्थाभिसेवयस्यापलविर्भवति वाक्येऽस्तुक्ता इहे देवदत्तस्तुक्ते कर्त्ताति
 हिष्टः कर्मक्रियागुणोच्चा निहिष्टे गामित्युक्ते कर्मनिहिष्टे कर्त्ताक्रियागुणोच्चा निहिष्टे अभ्याज्यस्तुक्ते क्रियानिहिष्टे
 हाकर्त्त कर्मणीगुणश्चानिहिष्टास्तुक्तामित्युक्ते गुणो निहिष्टे कर्त्त कर्मणी क्रियाचानिहिष्टा इहे दानी देवदत्तगामा
 भ्याजस्तुक्तामित्युक्ते सर्वनिहिष्टे देवदत्तपव कर्त्तानान्यः गोमेवनान्यः कर्मः भ्याजेनान्यः क्रियास्तुक्ते मेवनकुस्मामि

किं च तुक्तामित्युक्ते कर्मनिहिष्टे कर्त्ताक्रियेचानिहिष्टेत्याद्युक्ते हे दानी गामभ्याजकुस्मां देवदत्तेत्या
 दौ सर्वनिहिष्टे गामेव कर्मदेवदत्तपव कर्त्ताभ्याजे वा क्रियेत्यर्थके नार्थवत्तत्रस्य भाष्येण कारका
 दिमात्रप्रयोगे योगिसर्वक्रियायाहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इत्ये
 वं तान्यर्थकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधत्वात् ।
 त्वानमित्यर्थलाभेन पाठस्तत्र क्रियान्वयकालीयदस्यैव गौणार्थतत्वातीति प्रयोक्तारयि॥

नियमोपदाना
 सामान्यवर्तमानानां यद्विशेषवस्थाने सवाक्यार्थ इति क्रियाकारकमेवैयं रूपवाक्यार्थव्यवस्थापयता भगवता अर्थव
 त्त्वत्रस्य भाष्यकृता कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियायाहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इति तुक्ता
 मित्युक्ते इत्यादियेनान्यर्थस्य सूचितत्वात् सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधु
 त्वान्वात्त्वानमित्यर्थलाभेन गामितिकारकमात्रप्रयोगे नेतरेव विशेषाकाक्षायमाहयेति क्रियाविशेषवाचकपदा

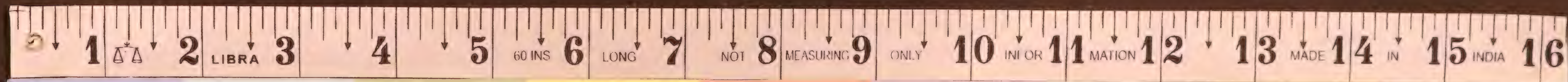

अभिव्यक्तपदार्थायेत्यस्यपरिभाषांतरमितिभ्रमंतिरुसितंनत्राप्येवमेवेत्याह पदमिति पदंमिदंःप्रमा-
 णंनरमाह धनितंवेदमिति अत्रवशाद्वेदार्थः ननुश्रीदिसूत्रेभाष्यकथंनहिवाहीकेवृत्तानेभवतः गोस्तिष्ठ
 तिगामानयेत्याशंक्यप्रार्थीप्रयेपतदेवंभवति यद्विदुषाहृश्रयंशहृमात्रेनज्ञवति शहृश्रयेचवृत्तानेति
 माहिते एतद्भाष्यविरोधाद्विशिष्टार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपोपादाने यत्रास्तिनत्रपरिभाषायाः प्रवृत्तिरस्त्या

यवमेतन्मूलकोभिव्यक्तपदार्थायेतिश्लोकोपिपदकार्यविषयकः धनितंवेदंसर्वादिसूत्रेसंज्ञा
 भूतानांप्रतिषेधसारंभमाणेन वार्तिककृतापूर्वपरेति सूत्रेअसंज्ञायामितिबदतासूत्रकृता
 अनर्थसंज्ञयान्तरन्याख्यानेऊर्वताभाकृताच ॥ ॥ ॥ ॥

यत्राहृकपदकार्यं पदेतितायेनियमः संभवतिअन्यथापदकार्येपदेयं परिभाषाप्रवर्तनेनप्रातिपदिकका-
 र्येतिभाष्यकारः समादध्यात् नैवंसमादधति तस्मान्परिभाषायाः पदकार्यविषयकत्वं कल्पनेतिप्र-
 माणिकं नचअत्रैवंसंययनेत्यादिभाष्यप्रयोगानुपपन्निरेवप्रमाणमितिवाच्यम् भाष्यप्रयोगाणामपि
 रिभाषयाग्रनित्यत्वेनायुपपत्ते नचानित्यत्वेप्रमाणभावः तत्प्रयोगाणामेवप्रमाणत्वान्

धर

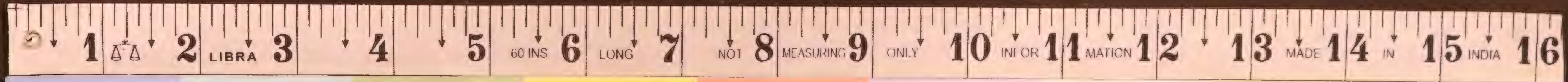

अथीअयइति अथाअयइति भाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रयेत्यर्थकल्पनेन न द्विरोध इति भवः अतएव
वशादाश्रयेति प्रतीकमुदायस्वार्थे ह्यनान्यातिपदिकादिभक्तावत्त्वतायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानात्

अथीअयेपतदेवं भवति शब्दाश्रये च ह्युदात्ते इति श्रोतृत्रस्य भाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्य
पदाश्रयेपवन्तायः तद्वहिन शब्दाश्रये च तेत्यर्थः गीत इति ॥

गीतान्ते प्रतीयत इत्यादिकैयटोक्तस्य संगच्छते न तु शब्दाश्रये चेत्तस्य अर्थरहितवर्णमात्राश्रये इति प्र-
तीयमानार्थः कथं वाप्येत इत्यत आह गीत इति ॥ ॥ ॥

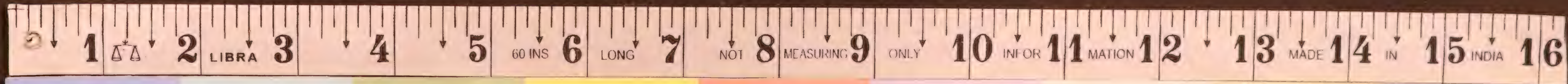

अर्थवद्गुहोपरिभाषायां अर्थस्य प्रथानन्यायेन मूल्यस्यैव ग्रहणमिति गौणमुत्पन्न्यायस्य सिद्धेनैतदनतिरिक्तत्वा
 देनापूर्वमक्ता अर्थवद्गुहोपरिभाषायवाद्भूता अनित्यमिति परिभाषामवतारयति अर्थवदिति पतेन अनित्य
 स्यादर्थवत्परिभाषायवादेनैतदुक्तगौणमख्येन वक्तुं चितमित्ययास्तम् अर्थवत्वेत्यादि नृणी यानि विशेषणानि
 नार्थकस्य सौत्रस्येनेत्यस्य विशेषणानि ननु नयन्तारं येनेति पतेन अर्थवत्त्वस्या अस्तीति न ज्ञायकमन्वेष्टव्यम् ।

अर्थवद्गुहोपरिभाषायां अर्थस्य प्रथानन्यायेन मूल्यस्यैव ग्रहणमिति गौणमुत्पन्न्यायस्य सिद्धेनैतदनतिरिक्तत्वा
 नित्येन विधिरित्यत्र भाष्ये वचनस्येण पदितेयम् तेन रात्ता साम्ना इत्यादावलोपः देदीवा
 ग्मी इत्यादौ न ह्यनित्यमिति नियमः सप्तमः ॥ ॥ ॥

मिति सूचितम् अस्याक्रमेणोदाहरणान्याह तेनेति साम्नेत्यादाविति नन्वत्र अलोपो न इति सूत्रे वर्णग्रह
 णे अर्थवत्परिभाषायां अर्थवत्त्वेनैव सिद्धावस्थायादानेन निरर्थकमिति चेन्न वर्णग्रहोऽन्यस्य वर्णमात्रग्रहो
 उत्पत्तेरनार्थक्यभावात् अत्र पदव्योदिति सूत्रे अर्थवत्परिभाषामूलकगौणमुत्पन्न्यायपरिभाषाया गोभवदित्या
 दौ प्रगल्भसंज्ञाप्रवृत्तिमाशङ्क्यनियतपक्षानुवृत्त्या विशिष्टस्या देशपक्षात्समाहितम् ॥ ॥ ॥

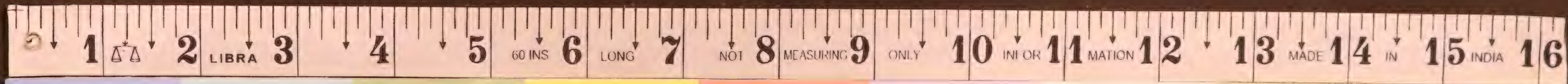
ससोनाइति अत्रसरीभ्योत्वेनिसूत्रेणान्नप्रत्ययेनुदागमेचरूपसिद्धिः नन्वत्रासप्रत्ययस्यप्रत्ययत्वेना
र्थवत्त्वादानर्थक्याभावात्कथमिदमुदाहरणं संगतं स्यादिति चेदत्राह कैयटः अनागमकानां सागमका
आदेशा इत्यर्थाश्रयणादत्र अमशानर्थक्यम् अर्थवत्त्वात्सागमइति न्यायाश्रयणेन अर्थवानेवासंशयः न
देवमुदाहरणं चिन्त्यम् आगमसन्निधौ तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वान्यायत्वेन यत्तौतरेयसंशयस्यानर्थक्य
संभवानेदमुदाहरणं चिन्त्यमिति यरेस्पष्टं वेदमत्रैवोच्यते प्राचीनमतं वेदमित्यमाह अन्येति तिति प्रांचइत्य

ससोनाइत्यादावनसंतस्येति दीर्घः सशर्मासप्रथिसेत्यादौ मनइति नीयतिषेधस्य सिद्धः अन्ये
नपरिवेविषीधमित्यत्र तद्व्याहृत्रयेक्रियमाणारिणः षीधमित्यत्रोगग्रहणादर्थवत्परिभाषाप्र
नित्यातन्मूलकमिदमित्याहुः ॥ ॥ ॥

र्थः परिउपसर्गपूर्वकान् विषदथातोविधिलिङि शयि
सोद्विखेणोत्तत्रयाणामित्यभ्यासस्य उणे च वेविषीधमित्यत्र वेदीतीणः परत्वात् षीधमिति अंगग्रहणा
भावेदत्वं स्यात्तद्वाराणां यास्मिन् सूत्रे अंगादिति सन्निधौ तस्मिन् उणादेगादित्यर्थे देवीत्युशस्य उणां तां गत्वाभा
वात्तद्वत्त्वम् अर्थवत्परिभाषायाः सार्वत्रिकत्वेन अगयेवप्रकृते तद्वत्त्वात्तां सभवादगादित्यनर्थक्यं भवे
त्तदपदमथानुपपत्त्या अर्थवत्परिभाषायाः असार्वत्रिकत्वेन तन्मूलकमेवेदं वचनमिति तस्मिन्निति नापूर्व

सिद्धिप्राप्तामाश्रयः

५१

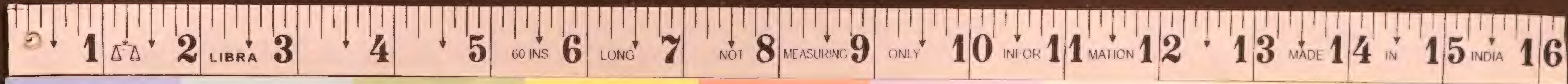

तापनविद्युद्वदनद्वाराग्राह्यवित्यनेनसूचितामरुचिंप्रकटयति विभाषेदइत्यत्रेति आगमसन्निधौविशिष्टस्यैवार्थवत्तेने
दिसति विभाषेदइत्यत्रसूत्रेअनर्थकस्यैवषीधमः संभवादर्थीधिकारानुरोधादिणाः षीधमितिपूर्वसूत्रेयितस्यैव
ग्रहणंस्यादितिभावः ॥ ५ ॥ नन्वर्थवत्परिभाषानुरोधेनविभाषीदइत्यत्रषीधमोऽसंबन्धपदेति प्राचीनोक्तोग्राह
णस्य तापकत्वमसंबन्धतः एकयोगानिर्दिष्टेतिन्यायेनतत्संबन्धस्यावश्यकत्वबोधनद्वारासमन्ततरोक्तपरिभाषाया

विभाषेदइत्यत्रानर्थकस्यैवषीधमः संभवादत्रापितस्यैवग्रहणमितिभ्रमवारणायोगादिनी
तिपरे १ ननुउभेत्यत्रलिङ्गसिचावात्मनेपदेशित्यतः आत्मनेपदेशित्येवसंबन्धेतानेत
त्वादतग्राह एकयोगानिर्दिष्टानांसहवाप्रवृत्तिःसहवानिवृत्तिः वाशब्दपदार्थे परस्परान्वि
तार्थक्यपदानांसहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः ॥ ॥

अपूर्वत्वमेवेतिबोध्यमित्समन्ततरोक्तपरिभाषाव्यवहितोत्रमेकयोगानिर्दिष्टेतिपरिभाषामवतारयति ननुउभे
त्यत्रेति परिभाषास्यवाशब्दार्थमाह वाशब्दपदार्थेति नचपरिभाषास्यवाशब्दद्वयसत्त्वेनैकवचनेवाशब्दइत्यनु
पपन्नमितिवाच्यम् जानावेकवचनमित्याशयात् अर्थस्तवाशब्दावित्येव वास्याद्विकल्पेयमप्येवार्थेपिसम
व्येतिक्लेशादितिभावः एकयोगेत्यस्यशाब्दमर्थसूचयनपरिभाषार्थमाह परस्परेति ॥ ॥ ॥

प्रस्यलोकन्यायसिद्धेर्दशयत्नाह एककार्येति नेडवशीति सूत्रात् इति ननु वर्तमाने पुनराहं धातुकस्येति सूत्र
 स्य इडग्रहणसामर्थ्यसिद्धेयं न्याय इति कस्यचिन्निमित्तं तदीधीवेदीहामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन विदयति य
 नित्यादिना तत्रैकयोगेति न्यायेन इणमात्रस्याननुवृत्तौ कार्येदीधीवेदीहामिति सूत्रस्य इडग्रहणप्रत्याख्या
 नेयुक्तिमदित्यत आह न नोतिवृत्तिस्त्विति इत्यनुरोधेन यत आयास्यत्यायातरेण वाय इति भावः ननु प्री
 कृतीति सूत्रे भाष्ये किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधमुच्यते नाविभुत्तरकालः प्रतिषेधक्रियते पुरस्तात्प्रतिषेधे प्राति
 एककार्येति युक्तानां बहुनो लोकेनैव दर्शनादिति भावः यतत्र तापकेनेडुशीत्यतः
 इत्यनुवर्तमाने प्राहं धातुकस्येति सूत्रे पुनरिडग्रहणं तद्विनेत्यस्यासंबंधार्थे तत्र दीधी
 वेदीतीति सूत्रे भाष्ये तत्र न्येडग्रहणप्रत्याख्यानाय इडग्रहणः नुवर्तमाने पुनरिडग्रहणस्य
 टोगुणस्य विकाराभावात् तस्योक्तत्वेन द्विरोधात् न नोतिवृत्तिस्तत्राचिदेकदेशाप्य
 नुवर्तन इति न्यायतमिहो वस्तुतस्तदीधीवेदीहामिति सूत्रस्य भाष्ये मकदेशपुनः प्रा
 हं धातुकस्येति सूत्रस्य इडग्रहणस्य नेडवशीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्कारणेन गुरुत्वं
 स्येन तत्राप्यमर्थः द्विरिडग्रहणं तत्कर्तव्यं भवतीति विभुत्तरकालप्रतिषेधे प्रयोक्तुं मुपयाय अन्त्यत्किंचिद्विकारो
 तरे च कृत्वा प्रयोगत्वा पुरस्तात्प्रतिषेधेः सति तत्र करिष्यते कथमिदमस्ति नेडुशीकृतीति ततो वत्प्राप्तिसिद्धे
 धातुकस्य वलादेरिति इडित्यनुवर्तनेनेति नित्यमिति सूत्रात् प्राहं धातुकस्य वलादेरिति सूत्रस्य इडग्रहणं प्रत्याख्या
 ने यतल्लभुत्तरप्रत्याख्यानापेक्षया दीधीवेदीहामिति सूत्रस्य इडग्रहणप्रत्याख्यानस्य गुरुभूतत्वादकोदेशपुनः
 त्वम सति नैव प्राहं धातुकस्य वलादेरीति सूत्रस्य इडग्रहणसामर्थ्यसिद्धेयं न्याय इत्यभिमतं सर्वथाप्यसंगतमि

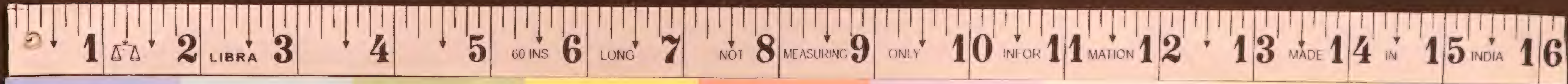
निधनपत्र सिद्धान्तमाह वस्तुतस्त्विति ॥

इदानीं पूर्वोक्तपरिभाषा समनेतरं अथवा दसंगत्या एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्तते इति परिभाषा मवतार

तत्त्वेवमलुगधिकारः प्रगतदुःउत्तरपदाधिकारः प्रागंगादिकारादित्यनुपपन्नमेक
योगनिर्दिष्टत्वात् तथा दामहायनोता द्वेत्यादौ संख्याव्यपादे रित्यतः संख्यादेरिति व
र्तते अथवा देरिति तिवृत्तमिति अनुपपन्नमतग्राह एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशो
ऽनुवर्तते एकत्रार्थयोगः संवेयस्तेतनिर्दिष्टयो समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयो
रित्यर्थ इति पक्षात्रिरिति सूत्रे केयटः ॥

यति तत्त्वेवमिति सदैव प्रवृत्तिनिवृत्तीत्येगीक्रियमाणोऽर्थः अत्रानुपपन्नमिति पुनरुक्तिर्मेधबुधिवोधनार्थः

53

पदातिरिति सूत्रे कैयट इति नत्रहिमूल इति वक्तव्यं पदसमूहोपपत्तिः नत्रहि वक्तव्येन वक्तव्यं मूल इति वक्तव्ये
 कृषकृते नस्यपाकमूले पीत्वादिकर्मादिभ्यः उपजाहचवितुकाग्रनेतरे यदि नदनुवर्तते याकेपि प्राप्तीतीत्याशक्ति
 ते मूल इति वक्तव्ये याकेति निहृष्टे इति सिद्धौ नितोक्तं अनेतरेथे पुनरेकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानुवर्तते एक
 देशो वतिवर्तन इति पूर्वपक्षभाष्यमादायनेनोक्तं पतेन कैयट इत्यनेनारुचिः सूचिता तदीजमनश्रौतोम् श
 सारितिसूत्रस्य भाष्यमेव गतिः नत्रहि वास्तव्यापीन्यतः सूत्रोनुवृत्तिवाशदाननुवृत्तिरुक्तन्यायेनैत्याशोक्य अ
 नुउत्तरपदे इति हृष्टानेन अनेन न्यायेन सार्धितमिति प्रागुक्तार्थपवपुक्तो नायमित्यपास्तम् पूर्वपक्षोक्तभा
 ष्याशयेन तत्रोक्तत्वेपि सिद्धौ न भाष्यस्य नशानाशयेन श्रौतेम् शासारितिसूत्रस्य भाष्यविरोधाभावात् अर्था
 धिकारयत्तद्वैदस्य तदर्थस्यैकत्वेन विच्छेदाभावात् न स्यादेकदेशानुवृत्तिरित्याशयेन पूर्वपरिभाषया कथेषु
 नरिति पूर्वपक्षभाष्यं शास्त्राधिकारयत्तत्तयस्मैव शास्त्रस्य सरितत्वे प्रतिज्ञानेन नक्तदृश शास्त्रांतरसंनिधानं योगात्
 रेप्रतीयत इति दोषाभावादित्येहि एकयोगनिर्दिष्टानामित्येकदेशानुवृत्तिर्भवति इति सिद्धौ न भाष्यश
 यः अत्रापि शास्त्रे प्रयुजानेन भाष्यकृतायकसमासेपिनशानुवृत्तौ किमुवाच्यम् समासेनेत्याशयसूचनाज्ञो
 तोम् शासारितिसूत्रस्य भाष्यविरोध इत्याशयः ॥ ॥ ॥ ॥

५३

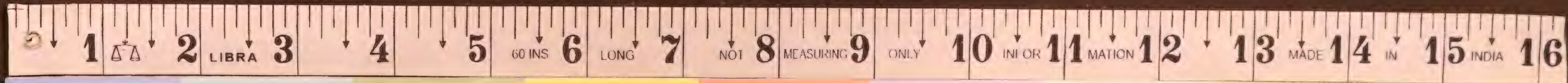

एकयोगेन्यत्रभाष्याभिप्रेतमेवेदानीं वीजमाह तावन्मात्र इति इदानीं सुभयोरपि परिभाषयोः भाष्यमूलकं
माह स्पष्टाचेयमिति दामहायनोतादिनिसूत्रे हि तत्र हि संख्यादेरिति वक्तव्यं न वक्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व
प्रकृतं संख्याव्ययादेर्हीविति यदितदनुवर्तते अत्र व्यापादेरपि प्राप्नोति नैष दोषः संख्यादेरित्यनुवर्तते अत्र व्यापादेरिति
च तिसूत्रे कथं पुनरेकयोगातिर्हिष्टयोरेकदेशानुवर्तते एकदेशान एकयोगातिर्हिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भ

तावन्मात्रांशोऽखरितत्प्रतितावललव्यमिदम् स्पष्टाचेयं दामहायनोतादि
निसूत्रे श्रौतोम् शसोरिति भाष्ये च पूर्वाच ॥ ॥ ॥

वर्तनीति स्पष्टमेवोक्तम् श्रौतोम् शसोरितिसूत्रेनुजोतस्तिष्ठति प्रतिषेध इति वार्तिकप्रयोजनान्यथा सिद्धये सुव-
धिकारान्तिष्ठम् सवीति प्रकृतं वर्तने क्व प्रकृतं वा स्यापि शालेरिति यद्यनुवर्तते इहापि विभाषाप्राप्नोति सव-
ग्रहणमनुवर्तने वा ग्रहणं तिसूत्रे कथं पुनरेकयोगातिर्हिष्टयोरेकदेशानुवर्तते एकदेशान एकयोगे चैकदेशा-
नुवृत्तिरव्यभिचारावश्यमिहैव एकयोगातिर्हिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवतीति उक्तम् एवं चात्रापि स्पष्टमेवोक्तम् ॥

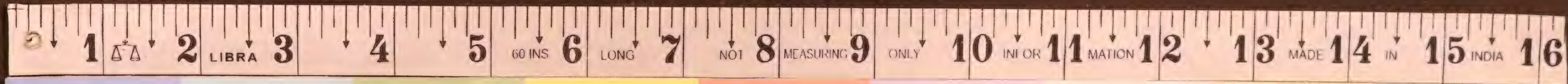
54

ननु ग्राह्यभाजकस्येति सूत्रस्य ग्रहणगुणग्रहणरूपविकाराभावाद्यत्ववन्तर्वाग्रहणप्राप्तदीर्घाभावाद्यत्वम

ननु त्वदादीनामइत्यादिनामइममित्यादौ अनुनासिकः स्यादत आह भावमानेन सदा
र्णानां ग्रहणानुग्राहादित्त्वेऽप्रत्ययइत्यनेन सामर्थ्यात् सूत्रप्राप्तेऽगुणभेदकत्वेन वप्राप्तेने
त्यर्थः अत एवानुदित्त्वेऽप्रत्ययादेशागमेषु सदा ग्रहणाभावे प्रकाशेनैवोक्ता यवेत
र्हि सिद्धे यदप्रत्ययइति प्रतिषेधं शास्त्रित्वा यपन्निग्राह्येभवेत्येषा भावमानेन सदा
र्णानां ग्रहणेनेति ॥

यि स्यान्नासति दीर्घावेदीठामिति सूत्रस्य ग्रन्थाख्या
तपश्भाष्यमसंगतं स्यादित्यतोऽवसरप्राप्तेऽभावमानेन सदा र्णानां ग्रहणेनेति परिभाषामवतारयति ॥॥

५५

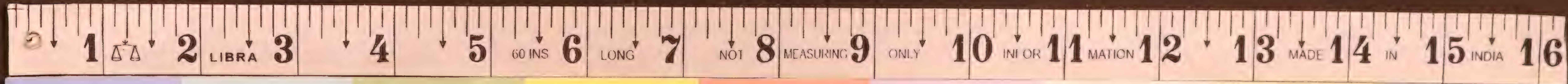

ननु प्रत्यय इत्यस्य एकदेशानुमतिद्वारेण तद्विभाषा तावन्तममुक्तम् योगेन प्रत्यय इत्यस्य भावमानार्थकत्वे
 नाप्रत्यय इत्येतदर्थसिद्ध्यादित्यरुचेराह किंचेति तथा च ज्ञादादीयस इति सूत्रे भाष्येन येनोक्ते प्रनापितयेवेति भावः
 वस्तुतस्तज्यादादीयस इति सूत्रस्य भाष्यस्यापि कृत्रिमा कृत्रिमेति न्यायवायेन प्रत्यय इत्यस्य योगिकार्थवोधनद्वारा
 परिभाषा तावन्तमेव न चैवमादितावर्णस्य चाप्रत्यय इति सूत्रस्य प्रत्ययमादेशादिकिन्मिन इति वक्तव्यमि-
 ति वार्तिकस्य एवं न हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्त्रिन ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भावमानेन

किंच ज्ञादादीयस इत्येवं तर्कतो दीर्घे सिद्धे ज्ञादादिति दीर्घोच्चारणमस्या
 तावकम् अणदित् सूत्रे ज्ञादादिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टेष्टा ॥

सर्वानां ग्रहणं नेतीति भाष्यस्य चानुपयन्निरिति वाच्यम् यतस्त्वास्त्रसंकेतितप्रत्ययपदेन प्रत्ययमादाय वार्तिकाकारस्य
 योगिकप्रत्ययपदमादाय भाष्यकारस्य च प्रवृत्तौ अनुपपन्नैरभावात् उपायस्यायाता राहकत्वेन विरोधाभावाच्च त
 स्माज्जाव्यमानेनेति प्रतीकमुपादाय प्रतीयने विधीयते इति योगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति कैयटोक्तिः सम्यगेव
 यतेन पूर्वयत्तसिद्धौ तभाष्येन निर्दलता प्रत्याप्रतीयन इत्यस्य विधीयत इत्यर्थस्तन्मुक्त इत्यायास्तम् ॥ ॥

ननुचोः ऊरित्यत्रापि ऊरित्यस्य विधीयमानत्वेन सर्वानां ग्रहणं न स्यादित्यत्राह चोः ऊरित्यादाविति उदिङ्छार
ण सामर्थ्यात्त्रयपरिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः पतदभिप्रायेणोवकेषांचित्यपरिभाषायामिति निपाटइत्याह पतदेवेति १५
ननु भाव्यमानानां सर्वान् ग्रहणनिषेधेऽप्यसौ सिद्धोऽसौ न तत्रापि उकारस्य भाव्यतया विशेषात्सर्वान् ग्रहणभावेना
मृइत्यादौ दीर्घविधानानुपपत्त्यादित्याक्षेपेणापवादसंगत्या भाव्यमानानां पुकारसर्वान् ग्रहणानीति परिभाषा

चोः ऊरित्यादौ भाव्यमानेनापि सर्वान् ग्रहणम् उभेये उदित्युच्चारणसामर्थ्यात् पतदेवा
भिप्रेत्य भाव्यमानोऽहं सर्वान् ग्रहणानीति न व्यापदति १५ तत्रेवमदसौ सेरित्यादिना
ऽमृइत्यादौ दीर्घविधानेन स्यादत आह भाव्यमानानां पुकारः सर्वान् ग्रहणानीति दिङ्
कृत उदित्यतः परकरणमस्यान्तायकम् ॥ ॥ ॥ ॥

प्रवृत्तारयति तत्रेवमिति तत्र उदित्यत्र समाहारद्वंद्वेनैव निर्वहान्तरपरिभाषा कल्पानुमयुक्तमिति चेन्न उस्
ऊस् इति द्वंद्वेनोपेक्ष्य तत्राह स्वस्य पूर्वनिमित्तं न तु सकृदस् सर्वान् दीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्त्या
नित्यत्वेन नित्यत्वादपरिनिमित्तादपरिनिमित्तकत्वेनांतरंगमाच्च हस्वेततः सर्वान् दीर्घ उ इति रूपसिद्धेरित्या
न्यत्र षष्ठम् परिभाषायान्तायकमाह दिव उरिति ॥ ॥ ॥ ॥

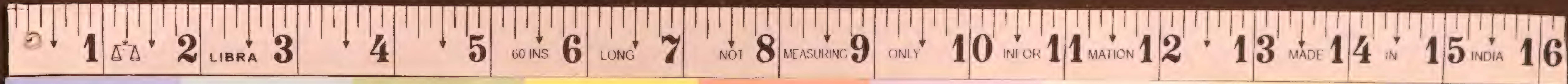

पतस्याः प्रामाणिकत्वं सूचनाय तित्त्वरितमिति सूत्रस्य भाषा रूढत्वं दर्शयति तित्त्वरितमितीति तत्र हि तित्तिप्रत्यय
ग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् ऋत उद्घातोः किरति गिरतीति वार्तिकेनैष तत्करः कस्तर्हि दकार इति प्रत्याख्यायतत्रय
दिदकारस्तर्हि तर्पतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोतीत्याशंक्यते भाव्यमानेन सवर्णीनां ग्रहणं नेत्येवं भविष्यतीति समाधाय पुनर्य
दि भाव्यमानेन सवर्णीनां ग्रहणं नेत्युच्यते अदसो मे दीर्घो मश्रुभ्यादित्यत्र न प्राप्नोतीत्याशंका यवतर्हि प्राचार्यप्रवृ
त्तिर्त्तीययति भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णीनां ग्रहणमिति पदयेदिव उदित्युकारेण परं करोतीत्युक्तम् वस्तुतस्त
अदसो मे दीर्घो मश्रुभ्यादित्यत्र समाहारद्वन्द्ववन्त्यायः सूत्रादरेणानिर्वाह्ये संभवति तापकसिद्धवचनस्याप्याप्यतात् फलो
नानुपलब्धेन नित्यत्वादेन रंगत्वाच्च द्रुस्रु इति स्यादिति त्वयुक्तम् उभयार्तित्वयोरेकत्र विशेषे प्राप्ते परत्वात्परस्यैव
ग्रहणेन्यायत्वात् सत्यपि द्रुस्रस्योत्तरं गत्वे धर्मिकल्पनायेत्याधर्मिकल्पनस्यैव न्यायत्वेन पक्षनिर्देशा सामर्थ्यादसिद्धे

नित्त्वरितमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥

१. वहिरेगमिति परिभाषाया अतित्यत्र कल्पनेनैवादेशात् शास्त्रोत्तरप्राप्ता अतित्यत्र कल्पनेन सर्वत्रैव तित्यस्य व्या
२. ज्ञातापत्याकाविकं सति गमके तित्त्वरितमिति सूत्रस्य भाष्ये तदि भाव्यमानेन सवर्णीनां ग्रहणं नेत्युच्यते अदसो
३. मे दीर्घो मश्रुभ्यादित्यत्र न प्राप्नोतीत्याशंका समाधानाया योत्तरपरतया न विशेषमावहति उपायस्यापायो ते राट्टकत्वात्
- नैवेदिव उदिति तपरकरणं विफलमिति वाच्ये संप्रसारणं सत्ता सूत्रे पक्षद्वयेन ज्ञातिनो ज्ञातिनश्च अदज्ञातिनपक्षे
- दं समाधाने वाच्यम् संप्रसारणत्वात् तिसूत्रस्य कैयटोक्तं हल इति भाव्यदीर्घत्वव्याप्तिरूपफलस्य सत्वात् पतेन तित्त्वा
- रितमित्यत्र यत् ज्ञापकोक्तिपरभाष्यविशेषात् परकरणसामर्थ्यादेव शुभ्यामित्यत्र भावि दीर्घत्वव्याप्तिरिति संप्रसा
- रणं सत्ता सूत्रस्य कैयटादयस्मिन्त्यापवेत्तपास्तम् ऋत उदित्यत्र तपरकरणं स्पष्टार्थमास्तु वेति लाचवमित्यवधे

यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

46
वर्णप्रसंगात् प्रसंगसंगत्यावर्णश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमिति परिभाषामवतारयति नत्विति वर्णस्य प्राधान्याप्राधान्यमा
धारणेन ग्रहणादभयत्रनिषेधसन्निष्पादित्यत्राह वर्णप्राधान्येति ननु सति विनिगमनाविरहे कथं प्राधान्यं पश्य
तथात इत्यतस्तनिरूपयन्नि तत्वेवेत्यादिना श्रयभावः वार्तिकमते विशेषणतया लाभ्यते अपि न त्विधाविति नि
षेधेन स्यातिवद्वा प्राप्तात्तत्र प्रवृत्त्यर्थं प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रम् तेनाहोडित्यादिसिद्धिः तत्र स्याति
वदित्यनुवृत्त्येव सिद्धे प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् प्रत्ययत्वं तद्व्याप्य धर्माश्रयेण यत्र प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं न
नु वर्णनिमित्तकमित्यर्थेनार्थतः यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनास्तीयेतेतज्ज्ञातिभावपि विध्यर्थे सिद्धमिति कलति तथासति

ननु गवेहितमित्यादौ प्रत्ययलोपेनावायादेशापरित्यक्तग्राह वर्णश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्ष
णम् वर्णप्राधान्यविषयकमेव तत् तत्तच्च प्रत्ययलोपसूत्रे स्यातिवदित्यनुवृत्त्येव।
सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणे प्रत्ययस्य तत्र विशेषणत्वरूपे यत्र प्राधान्येनैव प्रवृत्त्यर्थमि
त्येतावत्सिद्धम् ॥

प्राधान्येन वर्णश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमिति सिद्धं भवतीति केचित् प्रत्ययलोपेन लक्षणमित्येव सिद्धे द्वितीयप्रत्य
यग्रहणात् लब्धमिदम् उपायादिनैवेतदप्यस्माद्गवतेव तथाहि अथ द्वितीयप्रत्ययग्रहणम् किमर्थं प्र
त्ययग्रहणं यथा स्याद्वर्णलक्षणमाभूदिति गवेहितेनाहिते रायः ऊर्लरेऊलमिति तत्रैव वर्णलक्षणमिति प्र
तीयमुपादाय प्रत्ययलोपेन लक्षणमित्युच्यते प्रत्ययस्य यत्र कार्यनिमित्तभावः प्रत्ययत्वरूपाश्रयेण वर्णरू
पताश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात्सर्वनाम्ना वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् प्रत्ययग्रहणेन सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्यय

लोपे भवति वर्णरूपता निमित्तं केयट् स्यात् ॥

किं तद्वर्णनिष्ठप्रधानमित्यमित्यतस्तु निष्ठप्रधानमुपपादयति वर्णग्राह्यत्वेत्वेत्यादि उभयफलं दर्शयति तेनेत्यादिना
तत्र प्रथमफलं गोहितमित्यादौ द्वितीयस्य त्रिविधेत्यादाविति बोध्यम् ननु बार्तिकोक्तप्रयोजनान्यथा सिद्धिमुपपादाने
नरेन तर्हि इदानीमयं योगवक्तव्य इति तेन चेदिति वक्तव्यं अकिंप्रयोजने प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्रत्ययलक्षणो
तमथास्मात्तृषाहं गृहीत्वा यदुच्यते तत्रत्ययलक्षणो तमाभूदिति किंप्रयोजने शोभद्वयोः अस्मदद्वा लक्षण इति ।

वर्णप्राथम्यं वर्णस्येतरा विशेषणत्वरूपे प्रत्यनिरूपितविशेष्यत्वरूपे तेन गोहित
मित्यादाववादिता चित्रायां जाता चित्रेत्यादावणो योकारस्तदन्तीविति डीपचन
इयमालिथोस्यातिवद्वावाप्राप्तावपि प्राप्ताप्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेति स्पष्टं ।
भाष्ये ॥ ॥ ॥

सूत्रेष्वभाष्योक्तानियमार्थमिदमिति भाष्यमते स्थानिवत्सूत्रस्य अतस्त्विया विदितितिवेष्येन वर्णविषयेऽप्रवृत्त्या प्रत्य-
यलोप इति नियमशास्त्रस्यापि न चाप्रवृत्तेरियं व्यर्थं न्यतो गे ऊर्वनाहः ३ यमिति न चात्र विशाषणतया लाप्रयणो विध्य
र्थमिदमिति वार्तिकमतेनेयम् भाष्यमते तत्र तारूपेदेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अन्यप्रसंगादुणादिप्रत्ययान्तत्वेनाभिमतानि प्रातिपदिकानि च्युत्यत्रिकार्यभाववन्तीत्युक्त्यानिवेति विचारेणादौ प्रत्युक्त्या
नीत्यवतारयितुमाह नन्विनि प्रतः कृकमीत्यत्रेति विस्मयेदवपोश्चटेरद्वौ चनावप्रत्ययेति सूत्रस्य प्रत्ययग्रहणसाम
र्थादन्यत्रातग्रहणतदादिवितिरितिकमिग्रहणेन के सग्रहणसिद्धिरिति भावः तत्र तापकाकोदायामाह इदमेवेति
के सग्रहणमिवेत्यर्थः अर्थवत्त्वेन तत्राप्यकमात्रे वदपटवत्त्वार्थत्वेन तस्यावश्यकत्वात् एतेनार्थवत्त्वेन तापकमिति
सीरदेवायुक्रियापत्ता ननु कमिधातोरेव के सति प्रयोगो सतीदं भवेन्न के सति के सत्यस्य व्युत्पादयितुं शक्यता

नन्वतः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे के सग्रहणं व्यर्थमत आह उं उणादयोऽव्युत्पत्ताति
प्रातिपदिकानि इदमेवास्या तापकमिति कैयटायः के से स्तन के सो अत भिथानात् ॥ ॥

दित्यत आह के से स्तिति अत भिथाने प्रसागे च प्रत्ययस्य लुफ सुप इति सूत्रस्य भाष्यम् तत्र हि के सी य पराव्ययो
र्येन जौ लुफ चेति प्रवृत्तेरपि लुफ प्रात्योतीति तन्निवृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणमिष्यपदादिनेतत्प्रयोजन निराकरणाय के सी य
रशाव्ययोर्येन जौ भवतः लुफतोऽस्य लुग्भवतीति विशिष्टनिर्देशमगीकृत्य विपक्षे दोषो ज्ञावनद्वारा विशिष्टनिर्देशा
वश्यकता दर्शयिता स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः कियमातोपि वै प्रत्ययग्रहण उकारमशब्दयो र्मी भूदितिकमेः
स्तः के सः परान्त्वोतीति परस्परितुक्ते भाष्यकृता के सति तादृशप्रयोगसत्तात्तद्विषये दोषो ज्ञावनद्वारा यत

उक्त विशिष्टनिर्देशावश्यकत्वेन व्युत्पादयितुं शक्यता
स्यात् तस्या के से स्तत्ययोगस्यानभिधातसिद्धिके
त्वे ॥

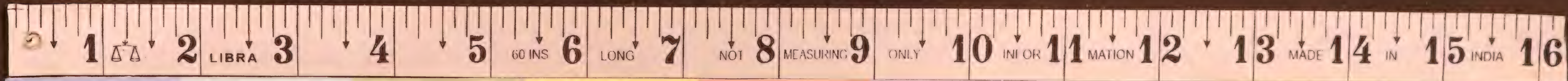

ऊत्रेत्याकोत्तायोपरिभाषायाः स्थलेदर्शयति प्रत्ययस्येति तत्रहि पूर्वोक्तभाष्यसमनेतरमेव नैष दोषः उणादयोः
 व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्युक्तम् अत्रादिशब्दग्राह्ये वायनेपियतिसूत्राबुलन्त्वाविति सूत्रेण चकारस्य स्वार्थ
 नेनिराकृत्या विशेषणार्थस्तर्हि कृ विशेषणार्थेनार्थग्रन्थेन निति न् इत्युच्यमाने मातरो मातरः अत्रापि प्राप्नोती
 ति वकारग्रहणस्य प्रयोजनमेगीकृत्यनिराकृतं भाष्यकृतं यद्यव्युत्पन्नानीति वसिष्ठानः स्मात्प्रत्ययप्रयोजनभावात्
 न् इत्युच्यमाने दोषा प्राप्नानियमार्थत्वमनुपपन्नेत्यात् नस्माद्व्युत्पन्नानीत्यप्यभ्युपगम्यमित्याह यदुलन्त्वावित्यादावि
 ति तथासति प्रत्ययस्य लगिति सूत्रस्य भाष्यस्य यदुलन्त्वाविति सूत्रस्य सचनपरस्परविरोध इति भावः वस्तुनस्तथायसि

प्रत्ययस्य लगित्यादौ भाष्ये स्पष्टा यदुलन्त्वावित्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि इदं शाकटा
 यनादिरीत्या प्राणिनेस्त्वन्त्रियत्तयवेति शब्दे दुशेखरेति रूपितम् ॥

भाष्यस्य तन्मातरेनापि योजनीयत्वात् अतएव परस्परभाष्यविरोधोपि नेत्याह इदमिति व्युत्पन्नानीत्युक्तमित्यर्थः कः पु
 नः प्राणिनेस्त्वन्त्रियत्तयवेति शब्दे दुशेखरेति उणादयो बह्वलमिति सूत्रेति शेषः तत्रहि उणादिश
 हेनव्याकरणेतरप्रसिद्धे च पायुक्ता राववनाष्टाद्यापि स्याः तथाहि सति कृत्यलट् इत्यत्रो गाल्यायामित्यत्र च बह्वल
 हणवेयर्थीयत्तेः एवं वावनिर्णीतत्वात्ताभ्यामन्यत्रेवत्रापि यं वा पायुक्तानामेव ग्रहणमित्युक्तम् तथा च व्याकरणेतराव्यु
 त्पादिनाः शाब्दोक्तो बह्वलमेतावन्तैव स्वशास्त्रे साधु बोधयन् कृतं प्राणिनेति न तत्र प्रकृत्यप्रत्ययादिकल्पनादरेति प्राणिनेस्तहि

ध्वेयव्युत्पन्नानि यत्तयवेति तद्वशम् ॥

सौक्तौ प्रायनेपीनोति सूत्रस्य भाष्यसंमतिमाह प्रायनेपीति न त्रिंशद्विंशः घट इत्यत्र उक्तादिप्रत्ययविषये प्रायनेपीति सूत्रे
 एवमप्रादेशवारणयतत्रोणादिप्रतिषेध इति वचनं पातोर्वैयटः वचनात् अथवा यदयं ऋते रोयड इति पातो रिमंडे प्रा।
 स्तिन आपयत्याचार्यो न पातप्रत्ययानामायनादयो भवन्तीति यदि हि सः कश्चाउ इत्येव चूयादिति शायकं चान्परीत्या
 श्रित्याग्रे प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धे प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धे उणादेयो व्युत्पा
 न्निप्रातिपदिकानीत्युक्त्वा उणादिविषयो पाणिनि संमतो अथ व्युत्पत्ते पक्षपदेति स्फुटमुक्ते भगवता भाष्यकृता प्रत्यय

प्रायने इतीति सूत्रभाष्ये स्फुटमेवेतन्न २१ ननु देवदत्तश्चिकिषो न्यादौ देवतादेः समंतता
 दिप्रमुक्तपातवाद्यायत्रिरत आह प्रत्ययग्रहणयस्मान्ताविहितस्तदोदेस्तदंतस्य ग्रहणं य
 स्मान्प्रत्ययविधिरिति सूत्रेयस्मान्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इति योगाविभेज्यते गृह्यमाने
 उपनिष्टे इति शेषः तेन नदायेतांशः सिद्धस्तदंतांशास्तयेन विधिरिति सूत्रेण सिद्धः स च प्रा
 ह्मस्य विशेषमादाय विशेषात्तरासत्वेयत्नप्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायादोपात्तदि

प्रसंगादेवेदानीं प्रत्ययग्रहणपरिभाषामवतारयति न त्वित्यादिना यस्मान्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेन तांशमिति योगाविभाग
 मूलकत्वेन तस्यासाधयति यस्मादित्यादितप्रत्ययस्वप्रकृत्यवयवविचारित्वेन प्रकृति संतराग्रनुपपन्नस्तामादियत्नसंप्र
 त्ययः एतदुभयावयवान्मकससमुदायमादियति अतएव अंगस्येति सूत्रेन तत्रान्यतरस्मिनुपादीयमानेन विधादितरस्या
 त्वेप इति कैयटः एवं च स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायादोपेतं समुदायविशेषमादाय प्रत्यय इत्यस्य विशेषणत्वेन तदंतवि

विशेषणत्वेन तदंतविधिरिति

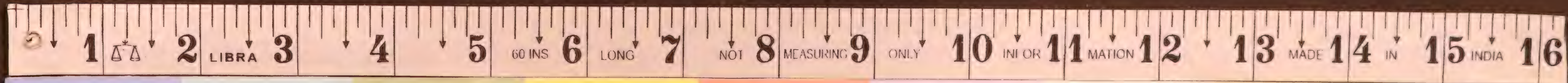
॥ भोतदंतांशस्य लाभ इति प्रावेताः ॥

तथावविशेषांतरासत्त्वेषाद्वस्वरूपविशेषमादाय न देत विधिकल्पनेपि स्वप्रकृतिवयवकसमुदायविशेषसत्त्वेन दा
 यतत्कल्पनमपुनरित्यतः प्राचीनोक्तिं यस्मिन्वाचनुवादपूर्वकैर्विदुष्यति यदि प्रत्ययस्वप्रकृत्यव्यभिचारिः स्यात्तदा
 मादियन् नत्समुदायमादियन् नैवं संभवति इयानित्यादौ स्वप्रकृत्यमेतत्पिकेवलंप्रत्ययस्य प्रयोगदर्शनात् तस्या
 विशेषांतरासत्ताच्छ्वस्वरूपविशेषादानमुपपन्नं भवतीति भावः दस्तुतस्तु प्रत्ययस्य स्वप्रकृत्यव्यभिचारित्वमस्य
 व नदीयानित्यादावपि प्रकृतिमेतत्तात्पर्यमः उत्पन्नेन स्मिंश्चासुवशातदिवातेपिनहितस्य तद्व्यभिचारित्वमि
 ति चारित्वमिति विदुषां बुद्धियथमारोहति नहि विहिसकाशादुत्पन्नो धूमः आकाशागतः सन् तद्व्यभिचारित्वमि
 वहारः अन्यथा तस्य तद्व्यभिचारित्वेन देतकानुमितिर्न स्यात् न चानवधि त्रमूलस्य तस्य तदनुमितिजनकत्वेना।

तत्र इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणादेया संभवान् ॥ ॥

काशस्य मात्रस्येति वाच्यम् विचारासरुत्वात् तथाहि सार्किं ज्ञातानवच्छिन्नमूलोऽनुमितिजनकः आत्मानवच्छि
 न्नमूलो वा नायः तद्वत्तानवच्छिन्नमूलत्वस्य तानत्वेन वद्वेऽपि तानत्वेन तस्मादनुमित्युपायनेः नदितीयः अतान
 विशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात्तदुत्पन्नेन तद्व्यभिचारित्वतानदेवानुमितिर्भवतीति वाच्य
 म् न च वद्वेऽपि तानत्वेपि तस्य अदस्थालादुपयंत्यनवच्छिन्नसंज्ञानमेवेति वाच्यम् तथा प्रकृत्येपि प्रकृतेरतानमु
 जातीयत्वेपि प्रत्ययस्य अन्नवच्छिन्नमूलसंज्ञाति यस्मिन् अतत्वात् तस्मादियानित्यादौ प्रकृतेरभोवपि प्रत्ययेन
 वभूतप्रवप्रकृतेरनुमानानव्यभिचार इति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥

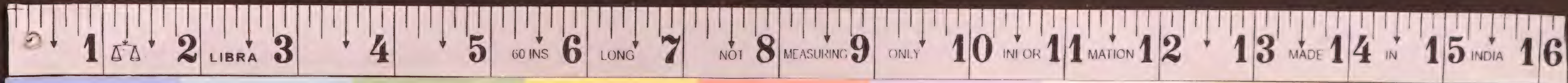

आशीयवा इति यथा कथंचित् न निमित्तत्वेन कार्यत्वेन वेत्यर्थः ननु कार्यत्वेन निमित्तत्वेन भयं या प्रयत्ने पित
 नदायं शास्त्रोपास्थितौ न विशेष इत्यतः किंचिद्विशेषमाह परंतु न त्रयं च संज्ञा निरिक्तस्थले यत्र प्र
 त्ययानि निमित्तत्वेन वाशीयते तत्र तदायं शास्त्रोपास्थितिः तत्रैव यत्र कार्यत्वेनाप्रियते तत्र तदेतद्ग्रहणम् यत्र
 त्रयं च संज्ञात्वरः प्रत्ययः यथा कथंचित् कार्यत्वेन निमित्तत्वेन वाशीयते तत्रापि तदादिरित्येव शास्त्रोपास्थितिः
 तस्मात् कार्यत्वेन निमित्तत्वेन भयं या प्रयत्ने पित नदायं शास्त्रोपास्थितौ त्रयं च संज्ञात्वरूपविशेषस्य संज्ञानविशेषाभा

आशीयते तेनापि तदादीत्येतां शास्त्रोपास्थितिः परंतु तत्रयं च संज्ञात्वरूपं प्रत्ययवपदं ह्रस्वादिति
 सूत्रे पदं तादित्यर्थलभः अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनोत्तरं येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये उ
 क्तम् ॥

वरति यतस्य पूर्वोक्तमेव फलं स्पष्टं यत्राह अतएवेति त्रयं च संज्ञा निरिक्तस्थले उत्तरउत्तमकृतद्वितेत्यादौ प्रत्ययः
 कार्यत्वेनाप्रियते तत्र तदादितेन तस्य संज्ञा तस्य ग्रहणमिति धनपितृमाह अस्याः उतिसंज्ञिताया इत्यर्थः भा
 ष्ये उक्तमिति येन विधिरित्यस्य प्रयोजनपरिगणनावसरे प्रत्ययग्रहणे वायं च स्याः प्रयोजनम् यन्निजायक
 भवति गार्ग्ययाः वा न्यायन इति तत्रोक्तमित्यर्थः प्रत्ययग्रहणे इति वार्तिकार्थस्तु त्रयं च संज्ञात्वरः प्रत्ययः य
 त्र कार्योत्तरविधानायान्नयते तद्विज्ञस्यले प्रत्ययग्रहणे तदेतद्विधेः प्रयोजनमिति ॥ ॥ ॥

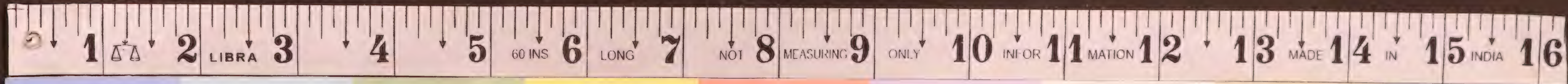

60 ननु समनेतरमेव भाष्यपरमगार्ग्याण्यतिनदेतवियेः प्रयोजनसकम् ननु परमगार्ग्यायः पत्यमिति विश्रहेयने
तस्य गार्ग्यशब्दस्य परमशब्दसाकाक्षित्वेन प्रत्ययार्थेन सामर्थ्या भावात्कथं संगच्छतेत्यत आह परमगार्ग्याय
ण्यति स्पष्टं चेदं भाष्यप्रदीपो यो योते अनुपसर्जनादिति सूत्रे लघुशब्देऽशोखरेचेत्याह इत्यस्येति ननु प्रत्य

परमगार्ग्यायण्यति परमगार्ग्यास्यापत्यमिति विश्रहेपि गार्ग्य
शब्दो देवप्रत्ययोनविशिष्टात् तिष्ठत्यन्तावन्मात्रेणैकाशी
भावाभावेपि ह्यत्रिभवेत्येवात्र चेदेभाष्यमेव मानमित्यन्यत्र
विस्तरः प्रत्ययमात्रग्रहणे यस्मान्प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे ॥

यग्रहणपरिभाषायातदादितदेतसमदायग्रहणतियमेकुरुचरीत्यत्र टित्वप्रयुक्तद्वीप्रत्ययानायत्रिः नयाचरी
त्यस्यदिदेतत्वेन समदायस्यनत्वाभावादित्यत आह प्रत्ययमात्रग्रहण्यति ॥ ॥ ॥

६.

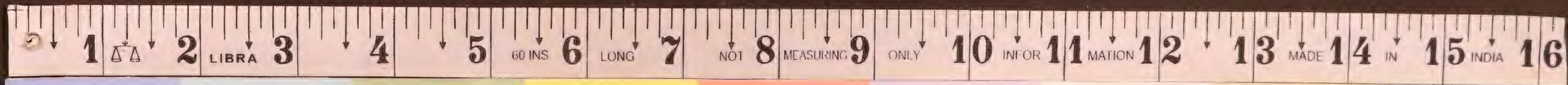

पतदर्थेऽनुग्राहकप्रमाणकोटायामाह इत्युगितश्वेतीति तत्रहि उगितः प्रातिदिकादित्यर्थः उन्नतगितेना
 प्रातिपदिकादिति विचारे प्रसक्ते तत्राद्येऽर्थः तिष्ठति मरुतीति हृषणमज्ञावितमनेन रेचनदंतविधिना हृष
 णभावमाशंक्य ग्रहणवनेति परिभाषया तदाशंकावारणेन न देवदृष्टीकृतम् द्वितीयमवती मरुतीत्यत्रासि
 यभावरूपे हृषणमज्ञावितम् अनेन रेच्यपदेशिवद्भावेन हृषणभावमाशंक्यपदेशीवद्भावोऽप्रातिपदि
 केनेति परिहृतं अनेन रेचप्रत्ययग्रहण इति परिभाषाया पतद्वयसाधारणेन निर्गोमतीति र्भवमतीत्यत्र हृषण
 मज्ञाव्ययस्य सितयास्ति लुके पूर्वोक्तपतद्वयोक्तहृषणमन्वयग्रहणवनेत्यत्र व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि

इत्युगितश्वेति सूत्रे भाष्ये इयमंगसेता सूत्रे भाष्ये स्पष्टं २२

केत्यत्र च प्रातिपदिकग्रहणेन प्रातिपदिकमात्रग्रहणमभ्युपेत्य तस्मिन्निराकृते पतद्वयसाधारणेन हृषणे
 निराकृतत्वात् उभयथा च निर्गोमतीति र्भवमतीति तस्मिन्निर्गोमकारणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे
 र्ग्रहणे भवतीति विमर्शस्तत्प्रत्ययग्रहणं प्रत्यययोरिति हृषणकथं वेणीऽप्युगितप्रत्ययोऽप्युगितप्रातिपदिक
 मप्युगितलुके भाष्यहृता ज्ञाया चैव हृता भगवता प्रत्ययमात्रग्रहणे यवानत प्रत्यया प्रत्ययसाधारणेति
 स्पष्टमेवोक्तम् ऊत्रत्येयं परिभाषायाश्चाक्याह इयमिति ॥ ॥ ॥ ॥

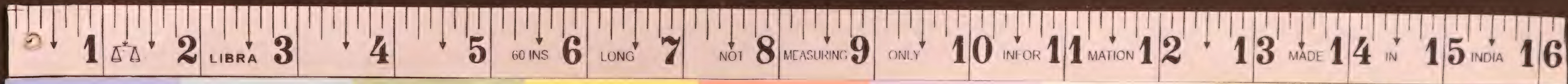

इदातीप्रसंगत्याप्रत्ययग्रहणोच्चापेचम्याइतिपरिभाषामवतारयति पतदटकेति अस्याच्चापवार्थः तमेवा
 नुवदति यत्रेती पदवउक्तार्थस्यफलितत्वेनतस्याप्रपिफलितत्वेनउक्तेरसंगत्यामितिभावः यद्यपि।
 प्रत्यासत्यापेचम्यतनिर्दिप्रत्ययाद्यत्रप्रत्ययविधिसूत्रेनेत्यर्थः संभवतिनचसमासप्रत्ययविधावित्यनेना
 स्पगतार्थतेतिवाच्यम् सौत्रस्यैवतेनलिषेधात् तस्याधिजितश्चतत्प्रत्ययादित्यस्यपेचम्यतनिर्दिष्टत्वेनप्र

येनविधिरिति सूत्रेभाष्येयतद्वटकनदंतोशस्यापवादः यत्पते प्रत्ययग्रहणोच्चापवार्थः
 यत्रपेचम्येतात्परप्रत्ययः कार्योतरविधानायपरिगृह्यतेनत्रनदंतविधिनेत्यर्थः यथार =
 दाभ्योनिष्ठातो नइत्यत्र तेनदृश्यतीर्णेत्यादौधाततकारस्यतत्त्वम् नदंतस्यानुपस्थितव
 पितदादीन्ये शस्यापस्थितौरेफदोनात्परस्य निष्ठातस्येत्यर्थः नदायंताशानुपस्थितौसा
 नाभावात् नदंतोशस्यापस्थितौतउभयोरैकविषयत्तमेवस्यादिति दृष्टतीर्णेत्यादौदोषः वि

त्यासन्निलभ्यार्थमूलकदंतविधिलिषेयेविकारावयवयन्नि यथेत्यादिनत्वमया नदंतोशाहितप्रत्ययादे
 वेत्यर्थादौष्टकशब्दादुजंतादु निब्रजयवोगसंज्ञायादृष्टापत्यानर्थः कल्पयितमयुक्तः यतन्पलेदेशे
 यति यथेत्यादिनत्वेनयतया नदंतोशानुपस्थितौतत्ताजियोगाशिष्ठत्वात् नदायं शस्यानुपस्थितिस्थादन
 ग्राह नदंतस्यानुपस्थितावयीति ननुवमपितदुपस्थितौनदंतो शस्या नदंतोशस्यापुपस्थितिः स्यादित्य

नदाह नदंतोशोपस्थिताविति

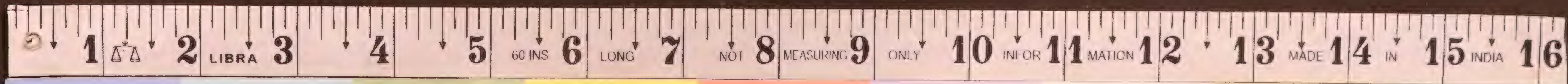

ननु स्यासील्लुटोरित्यादौ यंच स्येन विशेषणभावादस्याग्रप्राप्त्याल्लुटं तयो रित्या च र्थापत्तिः प्रनुवर्तमानधातो
रिति यंच स्येन स्यत स्यासीति विशेषणान्तमेव ताल्लुटोरित्यत आह स्यासीति तथा चात्रानुवर्तमानस्य धातो
रितियंच स्येन पदस्य प्रकृतत्वेन स्यासीति प्रत्ययविशेषणत्वेपि ल्लुटोः परयो रित्यर्थेन नियमेनावध्याकांताया
स्य स्थितत्वा धातोरित्यस्यैव यंच स्येन स्यावधित्वेनात्र यात् ल्लुटोरिपि यंच स्येन स्यविशेषणत्वसत्वात्प्रकृतिय
रिभाषाप्रवृत्तौ न तदंतविधिरिति भावः नन्वेवैश्वर्यवद्वावभ्यश्न्यदावपि अदध्याकांतायां प्रातिपदिकादित्य

स्यासील्लुटोरित्यादौ ल्लुटोः परयो रित्यर्थेन नियमेनावधिसाकांतत्वेनोपास्थितधातो
रित्यस्यैवाधित्वेनात्र यात् न तदंतविधिः द्यावभ्यश्न्यादौ न दोषः तत्र कस्मादिति नियताव
द्याकांतायाग्रभावेन यंच स्येन स्याप्रत्ययविशेषणत्वाभावात् अंगसंज्ञासूत्रेन तदा
देः प्रत्यये यरे यंच स्येन स्यविशेषणत्वे स्पष्टमेव अत एव उन्नमैकाभ्यामिन्यादिनि दृशाः
संमल्लते ॥ २३ ॥

स्य यंच स्येन स्य अवधित्वेनात्र यात्प्रकृतिपरिभाषाया तदंतविधिनिषेधे द्यंतादावेतादित्या यर्थापत्तिरित्यत आह द्या
वभ्यश्न्यादाविति तथा चात्र नियमेनावध्याकांतायाग्रभावेन प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणत्वाभा वेन न प्रकृत
परिभाषा या तदंतविधिनिषेध इति भावः सुतीसीत्यंशे तल्ल द्यावभ्यश्नियंच स्येन विशेषणस्य सत्वात् तदंतवि
धिनिषेधोऽस्मैव नन्वेव मगसेता सूत्रे प्रत्ययेऽत्यंशे यंच स्येन विशेषणभावात् तदंतविधेरिति ध्यात्तः स्यादित्यत
आह अंगसंज्ञासूत्रेति प्रत्यये यरेऽत्यर्थे तदादेरिति यंच स्येन विशेषणस्य स्पष्टत्वेन तदंतविधिरिति भावः न

ननु स्यासीति हे प्रमाणयति अत एवेति ॥

62
 ग्राह्यपक्षे गत्या उन्नयदाधिकारेति परिभाषा भवता रयति नन्वेवमिति तत्र ज्ञापकमाह हृदयस्येति तनुलेखिशद
 स्पष्टं न तस्यापि संभवेन न दंतविधावयगा ग्रहणानां ग्रहणात्कथं न दृष्टो ज्ञापकं भवेत् इत्यत आह नत्रे
 निग्रजान् मिथाने प्रमाणं च यत्तत्राप्यप्यभाष्यमेव न देवाह इमे चेति तत्र हि यदा ग्रहणमिदं प्रत्ययग्रह
 णं तत्र प्रत्ययग्रहणं रूपग्रहणं द्रष्टव्यं ऊतो लेखग्रहणान् यस्मात्तद्विहितसु दौर्ग्रहणं भवति पदं न तेषां
 नौदेन दंतनस्याभिमाशंक्य पदं ग्रहणं रूपग्रहणं लेखग्रहणान् यदा ग्रहणं रूपग्रहणं द्रष्टव्यं ऊतो लेख

नन्वेवं ऊमारी ब्राह्मणि रूपेत्यादौ च रूपेति हस्तापतिरत आह उन्नयदाधिकारे प्रत्यय
 ग्रहणेन न दंतग्रहणं हृदयस्य लेखग्रहणं लासेष्वित्यत्र लेखग्रहणान् नत्रे ले
 खितिन च जेतमतमिथानात् इमे च हृदयेति सूत्रे यवभाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥

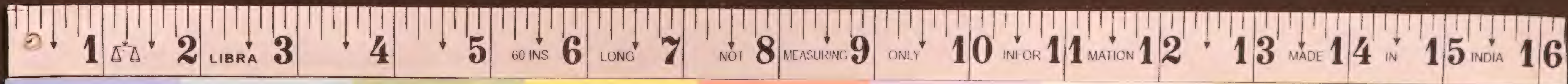
ग्रहणान् यदयं लेखग्रहणं करोति तत्राप्यप्यभाष्येन पदं न तेषां भवतीति न दंतनस्यापि परिहृत्य च अपर आह प्र
 त्ययमिदं ज्ञाप्यते सर्वत्रैव उन्नयदाधिकारे प्रत्ययग्रहणं रूपग्रहणं द्रष्टव्यं ऊतो लेखग्रहणान् देव किंप्रयो
 जने ऊमारी गौरी नरादाधिपुनश्चाह सो भवतीति हस्तं प्रसज्यते सुक्ते भगवता एव लेखग्रहणेन स्पष्ट
 नयेन तस्मान्नान्यद्वचने ज्ञापयता भगवता न दंतमिथानं सूचितमेवेति भावः ॥ २५ ॥

इदानीमपवादसंगमैवप्रत्ययग्रहण इति परिभाषया क्रान्ता दितियमापवादस्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेत्यवता
 रयति नत्वेवमिति अत्रैव शब्दाभिन्नक्रमः पुत्रपत्योरित्यस्यानेनरमत्वेनव्यः यथाजिकारीषगंध्यापुत्रइत्यत्रष
 डः संप्रसारणपुत्रइत्योरिवपरमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रापि स्यादिति वायनीयम् एवंषयत्रप्रत्यग्रहणतिय
 मेनषडः संप्रसारणपुत्रपत्योरिति नप्रवर्तनीतथापरमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रापिनस्यादितिनदाशयः
 पनेनप्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रतदाचितियमेनषडः संप्रसारणमित्यस्य

नत्वेवंपरमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रैवानिकारीषगंध्यापुत्रइत्यत्रापिषडः संप्रसारण
 पुत्रपत्योरित्यस्यादतग्राह स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेन विषयसप्रमी यः स्त्रीप्रत्य
 यःस्त्रियं प्राधान्येनाह तत्रतदादिसियमोनयस्सप्राधान्येनाह तत्रतदादितियमोः
 स्पेवेत्यर्थः प्रत्यासत्पायस्यसमुदायस्यस्त्रीप्रत्ययोनत्वमानेयेतदर्शप्रत्ययनुपसर्जन =
 त्वमेवेत्यपरिभाष्याप्रवृत्तौतिमित्रेनेनातिराजकुमारीरित्यादौराजकुमारीशाह्वार्थं ॥
 स्यातिशाह्वार्थप्रत्युपसर्जनत्वेपिनदर्शप्रत्यनुपसर्जनत्वातदादितियमाभावेनङ्कस्व ॥

प्रवृत्तेरेवासंभवातस्पृष्टांतत्वेनोपदानेनयुक्तमित्याशंकायरास्त्वा यथाश्रुतेशंकोदयेपिदृष्टातदार्ष्टिक
 यावेपरीत्यायादनेनतदनुदयात् ननुप्रत्ययग्रहण इति परिभाषातत्रापिग्रहणयदोनुदयाश्रुतसर्जनस्त्री
 प्रत्येयग्रहण इत्यर्थस्यात ननुप्रत्ययग्रहणेति नवैष्टः सपकत्रैवस्त्रिलक्षभेदेनपतत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योरिष्ट
 नतस्यानिष्टत्वादतग्राह विषयेइति तथाचयस्मिन्नदेष ॥ ॥

63

अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययः तद्विषयकेशास्त्रैव सानेत्येकत्रैवविषयसद्भावाभावाभ्यां तस्याप्रवृत्त्यप्रवृत्तिक
 तदितिभावः ननुप्रतिराजकुमारीत्यत्रप्रतिशब्दार्थप्रतिराजकुमारीतिस्त्रीप्रत्ययस्यउपसर्जनत्वात् अ
 नुपसर्जनेतिनिषेधेपरिभाषायाप्रवृत्तौप्रतिप्रसेवत्यायेनप्रत्ययग्रहणोऽस्तुत्सर्गप्रवृत्त्याराजकुमारी
 त्यस्यस्त्रीप्रत्ययगतत्वाभावात् गोस्त्रियोरितिहस्तानस्यादित्यत्रआह प्रत्यासत्तेति तदर्थप्रतीतिराजकु
 मारीत्यादिशब्दार्थप्रतीत्यर्थः अनुपसर्जनत्वादितिस्त्रीप्रत्ययस्येतिशेषः पूर्वप्रष्टुंस्वपेटीका ननुप
 वमपिराजकुमारीत्यस्यनियतविभक्तिरेनएकविविभक्तिवापूर्वनियान्तेनउपसर्जनत्वस्य
 इत्यतद्विषयकेशास्त्रः॥

अतएवात्रपरिभाषायांनशास्त्रीयेउपसर्जनत्वे असंभवादस्याः प्र
 त्ययग्रहणान्यथावादस्यात् तदेकवाक्यतायन्नवाद्यात्रापिग्रहण
 पदसंवेधेनस्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणविशेषग्रहणवाप्रवृत्तिः ॥

सत्त्वात्पूर्वोक्तदोषतादवस्थमित्यत्रआह अतएवेति प्रत्यासत्तेर्गीकारादेवेत्यर्थः असंभवादिति एकविभ
 क्तिवेतिशास्त्रोक्तविशिष्टातिष्ठोपसर्जनत्वस्यएकाधिकरणवृत्त्यत्वासंभवादित्यर्थः यतस्याःप्रवृत्तिस्तुल
 दशीयति अस्याइति अत्रापिग्रहणपदसंभवेनेति नन्वत्रविषयसंसर्गगीकृणाहृणपदसंवेधः पूर्वोक्त
 गीकृतः तस्यासतिपूर्वोक्त्याविरोधइति चेन्न सत्यपिग्रहणोपदसंवेधेगृह्यमाणस्त्रीप्रत्यय अनुपसर्जनस्त्री
 प्रत्ययविषयेनदादिनियमो न अन्यत्रन तत्रैवमिदमेतरेणदोषात् विषयसंसर्गीत् अनुपसर्जनेत्येवतस्त्री

अतएवात्रपरिभाषायां
 ६३

तनुस्त्रीत्ययाप्रत्ययग्रहणोद्धतितेवेदमर्थवत्तूत्रेभाष्ये ॥

विधानार्थत्वेन समासग्रहणस्योपयत्नौ नित्यमर्थतत्त्वमुपपन्नं स्यात् तथा चेतदर्थवत्सूत्रे अप्रत्ययशून्यत्रतिषेध
समर्थकप्रत्ययपदस्य स्त्रीप्रत्ययसाधारणत्वेन पतत्यभिभाषाया अप्रवृत्तौ तदादिनियमेन तत्र प्रत्ययान्ताभा
वादप्रत्ययशून्यत्रतिषेधा संभवेन अर्थवत्सूत्रेणैव प्राप्तिर्यादिकसंज्ञायाः प्राप्तिरसमासग्रहणस्य नित्यमर्थत्वे उपपन्नं
भवति अंतरंगान्विधीनबहिरंगोत्पत्त्यर्थे इति परिभाषात् अकृतव्युह परिभाषायाः प्रपञ्चभूतज्ञानात्पेवे
ति तदाशयः गोमयप्रियादीनां सिद्धिस्तु अंतरंगपरिभाषाग्रन्थित्वेन बोध्या तदनित्यत्वे तापकं तपतस्य
विभाषाज्ञापकमेवेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

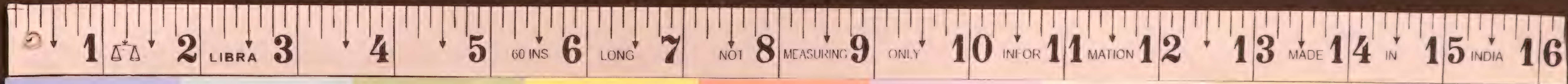

१५
 अस्यात्तापकसिद्धत्वेनास्तीत्यत आह ३येवेति तर्हि वचनरूपेण कृपयति तेन त आह ३येवेति ख्येति सूत्रेति
 तत्र हि को मुदगंध्याः परमपुत्रः को मुदगंध्या परमपतिरित्यत्र न दंते संप्रसारणमाशंक्य सिद्धं न तत्र वचनादिति
 समाहितेन तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबंधि सहावेनौ सति पूर्वपदे पूर्वपदमुत्तरपदं भव
 तिसति चोत्तरपदे सित्यनेन तस्मिन् अर्थे प्राप्तेति कारीषगंधीयतिरिति किं कारणं पूर्वपदमित्य

३येववाचनिकेव घट्टइति सूत्रेभाष्ये स्पष्टा २५ ॥ ॥

अनेन सत्र घट्ट पूर्वपदमस्ति ख्येतेन मेतत् पूर्वपदं कथं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सतदादेर्ग्रहणं भवतीति पदप्रत्य
 यग्रहणे यस्यात्सतदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते परमकारीषगंधीपुत्रः परमकारीषगंधीयतिरिति न सिध्यति प्र
 त्ययग्रहणे यस्यात्सतदादेर्ग्रहणं भवति स्त्रीप्रत्ययेति ययस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते अतिकांता कारीषगंधीयति कारी
 षगंध्याः तस्मिन् पुत्रः अतिकारीषगंधीयपुत्रः अतिकारीषगंधीयतिरित्यत्रापि प्राप्तेति अस्त्रीप्रत्ययेनानुयमसर्जनेनेत्युक्ते २५

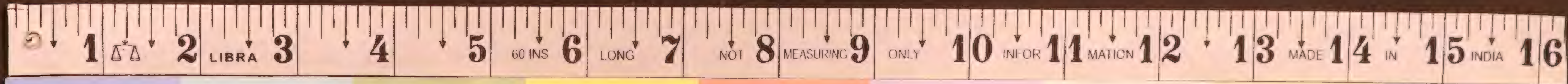

ननेवंतरप्रमयोचइत्यादौप्रत्ययग्रहणोऽन्यनेतराक्रपरिभाषयातदंतविधौनरवेतादीर्घादिसंज्ञायांरूपेति
सूत्रादीनांतरवाच्येतेउत्तरपदेइत्याचर्थेगोरीवासौब्राह्मणितरेतिविग्रहेगोरब्राह्मणितरेतिनरवेतेउत्तरपदेगो
रीवाहस्ययुवकर्मधारयजानीयदेशीयेष्टिनिप्राप्तमुवङ्गावपरत्वाद्वाधिताहस्रगोरीब्राह्मणीतरेनिष्पात् न
वेष्टे इष्टनेतगोरब्राह्मणितरेतिइत्यतप्रत्ययग्रहणोऽन्यस्यप्रयवादीतर्भूतासंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणोऽनंत
ग्रहणंनस्तीतिपरिभाषामवतारयतिनस्त्वमिति नचात्रउत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणो नदंतग्रहणं

ननेवंतरप्रमयोचइत्यादितानरवेतादेः संज्ञास्यादतग्राह संज्ञाविधौप्रत्ययग्रह
णोऽनंतग्रहणंनस्ति स्मिद्धंतमित्यतग्रहणमस्याज्ञायकं ॥ ॥ ॥

नास्तेतिपरिभाषावलेनैवतरप्रमयोच इत्यत्रतदंतविधितभविष्यति अन्यथा उत्तरपदाधिकारेतिभाष्या
यावैयर्थ्यापत्तेः तथास्तिगोरब्राह्मणितरेत्यादौमुवङ्गाववायेनह्रस्वफलाभावादिनिवाच्यं रुपवादीत
स्याप्रतिनार्थेन नवैयर्थ्यमित्याशय्यात् अस्यापरिभाषायांकिंज्ञायकवित्याकांक्षायामाह स्मिद्धंत
मिति ॥ ॥ ॥

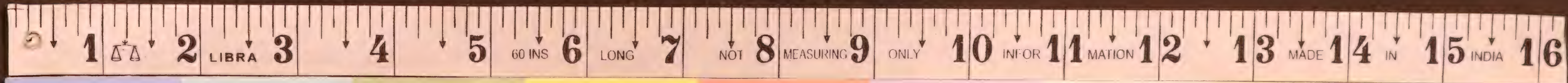
15

ननु सप्रित्तमिति सूत्रेण ग्रहणाभावे सप्रित्तोऽयदसंज्ञायामपि विधिप्रदेशेन लोपः प्रातिपदिकं तस्य न्यादौ
पदशब्देन सप्रित्तोरुपस्थितौ तत्र प्रत्ययग्रहणोपरिभाषया तदंतविधौ प्रतिबंधकाभावात् सप्रित्तेनैव ग्रहणं ज्ञापिते
पि फलाभावश्चाशंकते तवेति प्रत्ययग्रहणोऽन्यस्य प्रत्ययमात्रग्रहणोऽप्रवृत्तिर्न तत्र प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणोऽनुमि
तस्येति सूत्रेभाष्ये सिद्धं तत्तेन स्वाधिष्ठिति यदसंज्ञायाः प्रकृतितिष्ठतयापि संवेतयदग्रहणस्य प्रत्ययाप्रत्य
यसाधारणत्वात् प्रत्ययग्रहणोपरिभाषया अप्रवृत्ति विधिप्रदेशेन तदंतविध्यभावात् ज्ञापितेपि फलाभावश्च

नच प्रत्यययोः यदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणोपरिभाषया तदंतग्रहणसंभवात् ज्ञापितेपि फ
लाभावश्च निवाच्ये यदसंज्ञायाः स्वाधिष्ठिति विषये प्रकृतितिष्ठतया यदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्र
हणात्ताभावात् ॥

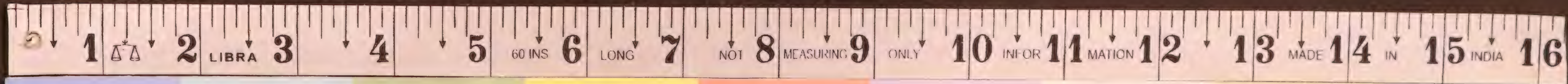
न्याशयेनोत्तरमाह यदसंज्ञायामिति अत्र संज्ञाविधावित्यत्र भावे किं प्रत्ययान्तविधिषाह
योगे कर्मस्य समासे संज्ञाकर्मकविधौ प्रत्ययग्रहणोऽतदंतविधिरित्यर्थो बोध्यः नच संज्ञाकर्मविधौ नरप्रसंयो
यश्च तदंतविधितिषेयेपि चरुं प्रत्ययसंज्ञायां ह्रस्वविधौ पूर्वोक्तनिषेधाभावात् तदंतविधिर्द्वारश्चिवाच्यम्
यत्तन्निषेधसामर्थ्यादेव तदंतविधितिषेधेनादोषात् स्पष्टं चेत् सप्रित्तेन मिति सूत्रे लघुशब्देऽपि अत्र संज्ञाया
विधावितिकरणत्वात् तीमया तन समासः नरप्रसंयोच इत्यादौ संज्ञा ॥ ॥ ॥

६५

याविधेयते संज्ञया प्रत्यविधेरभावा निषेधा प्रहृत्या न दंतविधौ न रवंतादीनां संज्ञायां प्रदेशेषु कृत्वापि प्रत्ययग्रहणाभा
 वादेन निषेधवैयर्थ्यापत्तेः संवेधसामान्यसंज्ञापितसमासः तस्यासति संज्ञायां विधौ संज्ञया च विधौ निषेधो गौका
 रेण प्रागुक्तदोषनिरासेपि कृतकृत्य इत्यादौ वद्व्रीहोतिष्ठेति निष्ठान्तस्योपसर्जनस्य विधीयमानपूर्वनियान्तस्या
 नापत्तेः तत्र न दंतविधिनिषेधेन तिष्ठामात्रस्य पूर्वनियान्तप्रसंगात् केचित्तपननिषेधसामर्थ्यादिति सप्रिदं
 नमिति सूत्रस्य शेषावरत्तयदृष्टयेति पतत्यरिभाषाभावे संज्ञायां विधौ संज्ञया च विधौ उभयत्रापि न दंतविधौ गो
 रीपरमब्राह्मणीवरेत्यत्र न रवंतांते परतः ह्रस्ववाराण्येयं परिभाषासत्यात् तत्स्योक्तं कर्मसंज्ञासमासे संज्ञाकर्मक
 विधाने पतनदंतविधिनिषेधेन संज्ञया विधौ न न दंतविधि सत्वेन न रवंते परतो गौरीब्राह्मणीनरेत्यादौ ह्रस्वार्थेति
 षेधस्य सार्थिक्येन सामर्थ्यविरहात् संज्ञाकर्मकविधाने न दंतविधिप्रतिषेधे न रवंते उन्नतत्रयपदे ह्रस्वमुच्यते
 पेति सूत्रे परमप्रमीतिर्देशेन योग्यं च संप्रतमवधिमाक्षिप्य प्रत्ययग्रहणे चाप्येवमिति निषेधात्तेवारयेति
 उन्नतपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणं न दंतग्रहणं तास्तीति निषेधस्तत्रैव यतनिषेधस्यैवैकदेशस्यानुवाद इत्यभि
 मते यदि परमप्रमीतिर्देशोपि सहीतिर्दिष्टकार्येणैवाकांक्षानिष्ठेनैव च संप्रतविधेरान्वयाभावः तदा चरुये
 त्यत्रोन्नतपदादिकारे प्रत्ययग्रहणं न दंतग्रहणं नैव न दंतविधिनिषेधः अतएव लेखग्रहणं न तापकेन भग
 वता प्रथमे वाच्यं साधितः

नवेवसपिचेत्यादौ नदेनविधिस्मादितिवाच्यम् अत्रोगोस्मत्यनेननव्यानुपयत्यैवतदेनविधिविरहस्यकल्पनात् प्रत्ययग्र
हणवायेचम्या इतिनिषेधस्यतरदाभ्यामित्यादौवेवग्रयोजनमित्यपितेषाप्रकारोत्तरे अत्रकेचित् नदेनस्यसेतायामपि
विधिप्रदेशानुयस्थितोविशेषणविशेषेकामचारादुत्तरपदरूपेतरवेनेत्यर्थात्पूर्वोक्तोदाहरणोपप्रेरेवाभावात् नसे
ताविधावित्यस्यसार्थकमित्यतः नदेयर्थस्यस्यमेवेतिशेखरग्रंथमुज्जीवयतः यत्नेनेत्यादिनापूर्वोक्तमन्यकल्प
नादुर्मित्याः केयटपृष्ठवनराग्रतानोदयदेवीप्रापितायतिविउयेति तेषांनसाहममात्रे नस्यमतिविनिगमकेवि
शेष्यविशेषणभावस्त्यानेन नदेनविधिविरहः शक्यतेकल्पयितेअन्यथासर्वमपिनदेनविधितिषेधविधायकं
वचनेनदेनजलाजलिः स्यात् नस्मात्तदेनविधितिषेधबोधकवचनानुरोधेनतत्रविषयवविशेष्यभाववित्या

समिद्धेनमितिसूत्रेभाष्येस्पष्टा ॥ २६ ॥ ॥

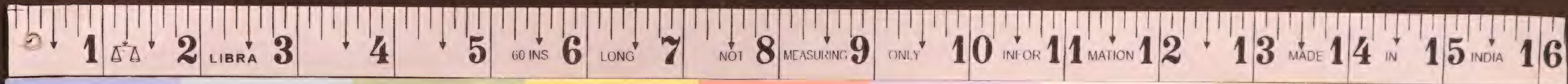
सकल्पनेस्वकृतेच ऊत्रचित्सिन्धुमागमनेष्ये शेखरस्तयतन्निषेधसामर्थ्यादित्यस्य ऊमारीगौरितरेत्युदाह
रणगोरीत्यत्रभाष्यकृतायतन्निषेधस्यह्रस्ववाराणरूपफलस्यदानसामर्थ्यात्तदेनस्यसेतायामपिविधिप्रदेश
नदेनविध्यभावकल्पनेनफलाभावेसत्येतन्निषेधसामर्थ्यादित्यर्थपरिकल्प्यउज्जीवनीयाइतिदिक् मतपृष्ठ
स्पटीकाऊत्रत्येयैपरिभाषेत्याकोतायामाह समिद्धेनमिति तत्रहिग्रंथग्रहणोकिमर्थेनसमिद्धं यदमित्येवोच्येत
केदानींतदेनस्यभवति नदेनविधिना अतउत्तरंयवति यदसेतायामेतग्रहणमन्यत्रसेतावियोप्रत्ययग्रह
णेनदेनविधिप्रतिषेधार्थयदसेतायामेतग्रहणोत्तापनार्थकिंताप्येपतज्ञापयत्याचार्यअन्यत्र सेतावियोप्रत्य
यग्रहणेनदेनग्रहणंनभवति न्युत्पत्त्यास्पष्टी कृतेभगवता ॥ ॥ ॥

६६

ननु प्रत्ययग्रहण इति परिभाषाया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायादिकग्रहणवारणेन भावकोतस्थितशब्देन कर्तृकरणकृतावद्रल
मिति तृतीयातेन कुलशब्दस्य समासेन निष्पत्तेन कुलस्थितशब्देन श्रवतमिति समस्येन कोतेन सहप्रविभिनंदायामित्यर्थ
कतेपेति सूत्रेण न समस्येन केनाहोरात्राययवा इति सूत्रादनुवर्तमानकग्रहणेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य स्थित इति
स्य कोतस्य ग्रहणेऽपि अधिकस्य कुलस्थितशब्दस्याग्रहणान्न यवमन्यत्रापित्यतः कृदेऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषावाचक
भूतोकहुहो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति तस्यापकाकांतायां तापक
माह अस्याप्येति न तापकमुपदायति तद्धीति अभ्युद्धनमिति अत्र भूतशब्देन कोतेन उद्धृत्य उगतिप्रादय इति स
मासे समासस्येत्येतदुदात्तप्राप्तः अनेन रतेवाधितान्तरुषेत्तल्यार्थतृतीया समस्यमानाव्ययद्वितीया कृत्या इति सूत्रे
नन्ववतमेन कुलस्थितमित्यादौ न कुलस्थितशब्दे स्य कोतत्वाभावात् समासेन स्यादन्त्या
ह कृद्गुहो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं अस्याप्यकर्मणि कोत उन्नयदेन तरो गतिप्रकृतिस्व
रत्वं के गतिरनेतर इति सूत्रे अनेन रग्रहणं तापकं तद्धि अभ्युद्धनमित्यादौ अनित्यामिवार
णाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया भूतस्य कोतत्वाभावादेवा प्रवृत्तौ तदर्थे सदस्याज्ञायके ॥ न समस्येन पूर्व
पदभूतस्य रत्यर्थकेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः तद्गुहो गतिकारकत्वेन तत्पक्षेनः किरणाकाणः इदं सवादे सवा वा
स्ती इव पामपामास्ती श्यामानेयतः अयतः भोज्ये च तदुत्पद्य भोज्या समिति तमपि वाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेन
यभ्यः कृदेने प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पक्षेऽन्यर्थके तद्वत्स्वरः प्राप्तः तमपि वाधित्वा प्राप्य च त्र कोत विवकाणामित्यनेन रथा अ
श्वचनक्तमच अय इत्रक यनेत राणा गतिकारकोपपदात्परेष्वा अत्र उदात्त इत्यर्थके नो नोदात्तः प्राप्तः तमपि वाधित्वा गति
रनेतर इति प्रकृति स्वरो भवति निस्वरकमेण प्रकृति उद्धृत्योदात्तत्वे पर्यवस्यति ततः उद्धृतशब्देनाभिधातेन समस्य
वोक्त कमेण गतिरनेतर इति प्रकृति स्वरः प्राप्तः तद्गुहो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं कृद्गुहो गतिकारकपूर्वस्या
ग्रहणानुप्रत्ययग्रहणे परिभाषाया उद्धृतशब्दस्य कोतत्वाभावादभित्यस्य प्रकृतिस्वरं प्राप्या तद्गुहो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं

नन्वेवमिति तस्यापकाकांतायां तापक
माह अस्याप्येति न तापकमुपदायति तद्धीति अभ्युद्धनमिति अत्र भूतशब्देन कोतेन उद्धृत्य उगतिप्रादय इति स
मासे समासस्येत्येतदुदात्तप्राप्तः अनेन रतेवाधितान्तरुषेत्तल्यार्थतृतीया समस्यमानाव्ययद्वितीया कृत्या इति सूत्रे

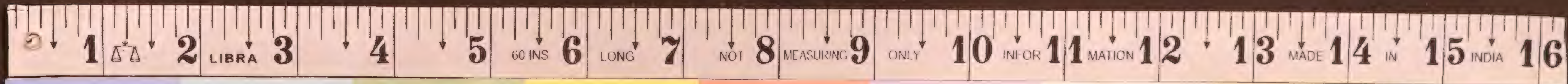

ननु प्रभुद्वयमिदं गतिरनेतर इति स्वरः प्रामोति गतिर्गताविति च नत्र पुरोहितः प्रभुद्वयमीत्यादावप्यत्र चरितार्थयो
विप्रतिषेधपरत्वात् गतिर्गतावित्यनेन प्रकृतिस्वरेवाधित्वानि चानपवेति तत्र प्रकृति स्वरप्राप्त्या न ह्यारण्यमानेतरग्रह
णस्य तापितेपि नस्मिन्नेवार्थमेवेति तस्य तापकत्वा संभवस्याशङ्कते यवेति यदस्य यदाधित्यदि कोरे गतिर्गतावित्य
समवेन नत्र पदादित्यस्य अयादादीत्यस्य संबन्धान्यादादि स्येन पदात्परत्वाभावेन च गतिर्गतावित्यस्या प्राप्त्या न
स्य तापिकत्वा संभव इति परिहरति यादादीति न च प्रकृतेऽपि नेतरग्रहणोपतद्गुणतापितपरिभाषया प्रभुद्वये
त्यादौ उद्भूत इत्यस्य तापनत्वेनाभेदादानेन तस्य सत्वात्तेन प्रकृतिस्वरा उच्चारयवेति तानेतरग्रहणस्य विवक्षितनिवृत्त्यर्थं

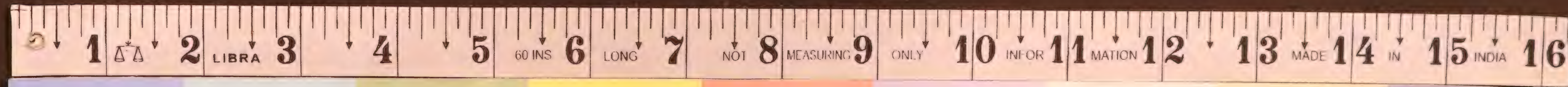
नच प्रभुद्वयमिदं परत्वाद्गतिर्गतावित्यनेन अभेति धातयवेति वाच्यम् यादास्यत्वेन
यदापरत्वाभावेन च नदप्राप्तेः अनेतरग्रहणोक्तत्वेन तत्तामर्थ्याद्गुण्यातिप्रधानतिरूपि
तमेवानेतर्यग्रहत्वेन दोषः नचाप्रभुद्वयमिदं तादावभिनासमासे अनेतरस्यो दोः पूर्व
पदत्वेपि स्वरार्थे नदिती वाच्यम् ॥ ॥ ॥

अनेतरग्रहणोक्तत्वेति ननु प्राप्नुयातोद्भूतप्राप्त्याभित्यासमासेन तत्र अनेतरग्रहणभाववद्ब्रवीदोऽप्रकृत्या
पूर्वपदमिति सूत्रादत्र पूर्वपदग्रहणानुवृत्तौ कर्मार्थकृते परे पूर्वपदभूते गतिः प्रकृत्येत्युदः पूर्वपदत्वा
भावो नेतदप्राप्त्यामिति शिष्टायादिसर्वेणातोद्भूतत्वापत्तिस्तन्निवाणार्थं अनेतरग्रहणोक्तत्वेन तस्मिन्
तत्तामर्थ्यात् पूर्वपदानुवृत्त्या अनेतरमात्रकर्मार्थकृते परतः प्रकृत्या इत्येतादृश्यप्रकृति स्वरः संध्य
तीत्येतावन्तेवानेतरग्रहणस्य चारीतार्थेन न तस्य तापकत्वं संभवति ती पुनराशङ्कते न चेति ॥ ॥ ॥

यवपिकारिकादतश्रुतयोरेवाशिषीति सूत्रकारिकादितियोगे विभज्ययोगविभागस्पष्टसिध्यर्थसाङ्गनिकारको
ययदाहृदित्यस्मात्त्रादिति मात्रग्रहणमनुवत्पुनः ग्रहणं यकारकादेव परं गतिपूर्वपदे क्ता तमे मोदात्रमिति
यमार्थत्वे कारकादित्यस्य कल्पने तथा सति यायादीति स्वरेणो व्यं तो दात्र ताना यन्यापतत्यविभाषया ग्रहणं स्पष्टं दत्तं
त्वाङ्गनिकारको ययदाहृदित्यनेन न स्यात्पुनरात्रत्वमिदं पूर्वपदग्रहणानुवृत्तावपि न तदर्थं ममं नरग्रहणं सकलं
नरप्रादन्तरग्रहणस्य व्यवहितमिति ह्यर्थत्वेन साफल्यस्यावश्यं वाच्यं न याज्ञापकमेव संभवतीत्याशयेन परिहृ
रति कारकादिति स्पष्टं वैष्णंकारसमादानं गतिरन्तररति सूत्रभाष्ये न तत्र भाष्ये अनेतरमिति किमर्थमित्युप
क्रमशो कासमाधानाधिकं कृत्वा शेषे यवैतर्हि सिद्धे सति यदन्तरग्रहणं करोति तत्तापयत्याचार्यः भवत्येवा
कारकादनेतिकारकादितियोगे विभज्यतत्र गतिग्रहणमनुवत्पुनः यकारकादेव परं गतिपूर्व
पदे क्ता तमे मोदात्रमिति यमेन यायादिस्वराग्रान्याहृत्स्वरेणो तो दात्रमिदं न स्मादनेते
रग्रहणं व्यवहितमिति ह्यर्थमेवेत्यज्ञापकमेव ॥ परिभाषाहृद्ग्रहणं गतिकारकपूर्वपदस्यापि ग्रहण
मीति तापकमुक्तं अत्र तत्पूर्वज्ञापकमुक्ता अनेतरं शोकासमाधानमिति न ज्ञाप्यविरोध इति चेपावकमादर्श
क्रमस्य वलीयस्त्वेन अर्थक्रममाश्रित्य न योक्तं विरोधाभावात् यतेन यावक्रममाश्रित्य न तत्र अनेतरग्रहणस्य
अन्यार्थत्वं वदतो मते परिभाषाया अभावेनो हृतस्य क्ता नत्वाभावादेवो तो दात्रत्वाग्रास्या अनेतरग्रहणस्य तद्वा
रकतायावक्रमस्याव्यवहितेन शोकासमाधानपरं भाष्यमसंगतं स्यादित्याशोकापरास्ता अर्थक्रममाश्रित्य अनेत
रग्रहणं तत्पूर्वज्ञापितायां परिभाषाया तापकं च पूर्वस्मिन् चरितार्थं विना न संभवतीति चरितार्थं विवद
कौ वा शोकाहृत्वा न निमाकरणमिति भाष्योक्तं शोकासमाधानस्य असंगतत्वात्तापने ॥ ॥

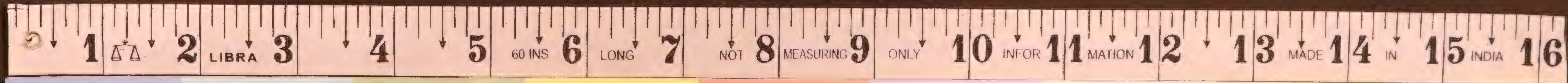
नत्रकुरुहणोगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणत् यत्रगतिकारकसमभिव्याहृतं कुरुहणं तत्रैवकेवलस्यापिग्रहणं स्यात्
तथाचगतिकारकसमभिव्याहृतस्यकेवलस्यऊत्रापिग्रहणं न स्यात् तथासुतिकर्तृकरणं कुरुहणेति सूत्रेणानवनिर्मितं तत्रै
वसमासः स्यात् नतदात्रच्छिन्नेत्यादौ इत्यतः परिभाषार्थमाह तत्रेति वियतेवाचकमाह अन्यथेति प्रत्रार्थे पुंयोगादा
व्यायामितिसूत्रस्यभाष्यमेवोपष्टंभकमित्याह अन्यथेति तत्रहिगतिकारकोपयदानामिपरिभाषाप्रयोजनपरिमाण
तावसुरेसो कुरुहणं व्यावको प्रीग्रहावयवा इत्यभिः प्रसज्येत गतिकारकोपयदानो कुरुहः सहसमासो भवतीति न दोषो

यत्रगतिकारकसमभिव्याहृतं कुरुहं तत्रैवकेवलस्यापिग्रहणं तद्विष्टस्यैवग्रहणमिति अपिशब्दासमभिव्या
हृतस्यकेवलस्यापितीतदर्थः अन्यथाप्रतयाकुरुहणोविषये परत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः
वाच्यवस्यादित्यपिग्रहणं अतएवसो कुरुहणमिति गतिकारकोपयदानामिति कुरुहणं =
इतिचपरिभाषाभ्यां कुरुहं तत्समासे कुरुहं विशिष्टादेवाणामित्यतिनतः कुरुहणमिति न
पुंयोगादा व्यायामितिसूत्रेभाष्योक्तं संगच्छते अन्यथाकेवलकुरुहणमित्यस्यापिग्रहणं
त्वातेनोपिप्राप्तिकोदोषोऽर्वापरवस्यात् स्पष्टं चेदसर्वसमासतत् पूर्वोऽतिसूत्रेभाष्ये

भवति इत्युक्ता सत्यामप्येतस्यापरिभाषाया अवयवा इत्यभिः प्राप्तोतीति किं कारणं प्रयाग्रहणोपयस्यात् सतदादेर्ग्र
हणं भवति त्वाणं कुरुहणं गतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमिति संज्ञाता इति भविष्यतीत्यक्रमं यदिगतिका
रकसमभिव्याहृतं केवलस्यापिग्रहणं स्यात्तदाकेवलस्यापिग्रहणं स्यात्तदाकेवलकुरुहणं प्रादादस्यणिमेकौटि
नमितियाहिकं दोषस्यादेव तथासुतिगतिकारकोपयदानामिति कुरुहणं इतिचपरिभाषाभ्यां कुरुहं तत्

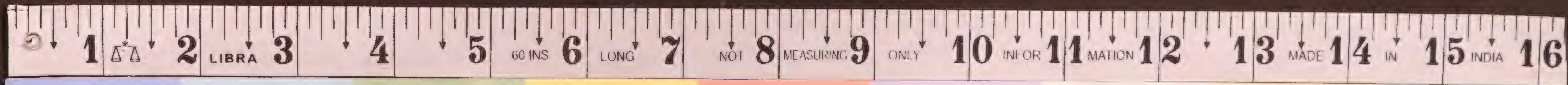
समासेविशिष्टादेवांसाधु ॥

६५

तमनुपनेत्यात् स्वीकृतेन समुक्तार्थेन तस्य गच्छते इति भावः अत्र कृतं प्राप्तिवत्तु रादि रूपं तादृशं विधेयं भावः अनुपि त्वनुपि मे
 पूर्वकस्य तस्य संकृतीन इति ततोऽपि त्रिता इति त्रिणि संकृतिनमिति प्रयोगो वाच्यः इदानीं सर्वस्मिन्नपि पूर्वोक्तेऽर्थे समासेन न
 वेत्तोत्पत्तिरिति सूत्रस्य भाष्ये केयटयोस्तं मतिं वक्तुमाह स्पष्टं वेदमिति तत्र हि स्नात्वा कालकादिषु प्रत्यययो वक्तव्य इति स्ना-
 त्वा कालकः यीतास्मिरक इत्यादौ मयुरव्ये सकादिवात्समासेन तत्र समासेऽनन्तपूर्वोक्त्या व्यवस्थितः का प्रत्ययः तस्य त्वय इत्य-
 र्थेन त्ववायाधन पूर्वकप्रतिषेधकर्तव्यतामायाच्य अत्र समासे इति निर्द्धारणे सममी सामान्यायेदौ चैकवचनेऽप्यदो संबन्ध-
 वचनस्य स्थाने वा तिर्द्धारणं च समानजातीयस्य भवतीति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतविधिना क्तान्त समासस्य ग्रहण-
 त्समासानो मध्ये क्तान्तः समास इत्यर्थे नात्र न भविष्यतीत्याशेषकतदंत निर्द्धारणमिति समाधाने कृता अन्यथा किं
 चित्समाधानांतरं मुक्ता अथवा अनजः परस्पर्यया भवितव्यमिति समाधानांतरं मुक्तं तस्याप्यमाशयः अनजचासौ पूर्वो-
 षेति समासः ति यातनात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः अनज इति तत्सममी कंश्च कयदेवा तथाच अनजि पूर्वो मतिक्तोत्प-
 वित्यर्थान् पूर्वोक्तदोष इति अतएव ननु च यातोरेवानन् इत्याशेषकते तथातोः परस्परभविता व्यंकिं कारणतजिव
 युक्तं सम्यग्ग्रहणाधिकरणेन तस्याप्यर्थगतिरिति ननु भिन्ननजमहशेषदं ग्राह्यमिति समाहिते अथवा प्रत्ययग्रहणे य-
 स्मात्सतदादेशं ग्रहणं भवतीति पवेयात्तरपि क्ता गृहणीतग्रहीष्यते इति समाधानांतरं मुक्ताननुवेयमपि परिभा-
 षाशक्तिरुद्गृहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति सायौ होयतिष्ठते तत्र को दोषः इह न स्मात् प्रकृत्यप्रख-
 त्य इह न हि स्मात् परकृता उत्र महत्तेत्याशेषकते नवाश्रेष्ठते इति सिद्धांतिनोक्तिः अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्य-
 तियुतविति चोदकेनोक्ते गतिकारकपूर्वस्यैव इष्यते इति सिद्धांतिनोक्ता अतएव ननु कृतो न विलेन द्वयोः परिभाषयोः
 सावकाशयोः समवास्थितयोरिति मपि परिभाषा भवति इत्यन्यग्रहणे यस्मात्सतदादेशं ग्रहणं भवतीति न पुनः कृ-
 द्गृहणे गतिकारकपूर्वस्यापि नीतिशुनः पूर्वपक्षणा चोदिते आचारप्रवृत्तिः ॥ ॥ ॥ ॥

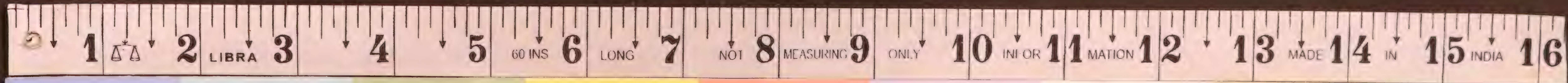

70 नत्वेवंतरप्रमयोचश्चादौप्रत्ययग्रहणे इत्यनेनरोक्तपरिभाषयातदंविधौतरवन्तादीर्वादि संज्ञायोरूपेति सूत्रादीनां
 नरवाद्येतेषु मरपदे श्रुत्यायर्थे सौगोरी वा सौवास्मिन्निति विग्रहे गोरवास्मिन्निति नरवन्ते उन्नरपदे गोरवाद्
 स्पृष्टवत्कर्मण्यारयजातीयदेशीयेष्विति प्राप्तेषु वद्वावपरत्वाद्वाधित्वाद्गुणे गोविस्वास्मिन्निति नरवन्ते नयेष्ट
 व्यतेत गोरवास्मिन्निति नरवन्ते इत्यतः प्रत्ययग्रहणे इत्यस्य श्रवणवादी तर्भूता संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणे नास्ती

नत्वेवंतरप्रमयोचश्चादिना तरवन्तादेः संज्ञास्यादत आह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
 तदंतग्रहणे नास्ति सुमिदंतमित्यतः ग्रहणमस्यात्तायकं ॥ ॥ ॥

तिपरिभाष्यामवतारयति नत्वेवमिति नत्वात्र उन्नरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणे नास्तीति परिभा
 षावलेनैवतरप्रमयोचश्चादौ नत्वेवंतरविधिर्न भविष्यति अन्यथा उन्नरपदाधिकारे तिभाष्याया वैयर्थ्यापत्तेः
 तथा सति गोरवास्मिन्निति नरवन्तादौ पुंवद्वादी वा येन ह्रस्वे फलाभावादिति वाच्यं रूपवादी तस्याप्यवितार्थेन
 नयेयर्थमित्याश्रयात् अस्यापरिभाष्यायां किं तायक वित्याकांक्षायामाह सुमिदंतमिति

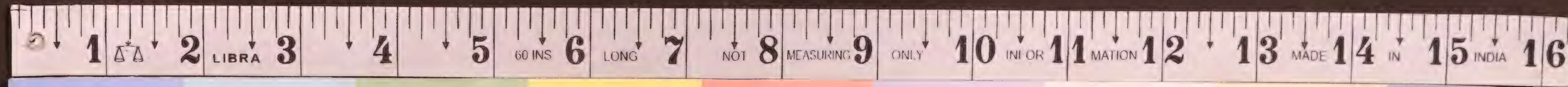

नन्वेवमिति तत्र व्यपदेशिवदिति यद्वटकी भूतव्यपदेशिपदा

इदानीं पूर्वाक्षेपेण व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति तत्र व्यपदेशिवदिति यद्वटकी भूतव्यपदेशिपदा
 र्थेतिरूपयति विधिष्टोपदेशिपति पदार्थनिरूप्यसमुदायार्थेदशीयति यस्त्विति तत्फलमाह तेनेति एवं वयं न विधिस्तदं
 नस्मैति सूत्रेन स च तदेतस्य चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेनापूर्वं स्वरूपमित्यस्मात्स्मिन्नस्मात्तुष्ट्यस्यनेति फलिते असहायार्थक
 स्मिन्नित्यस्य फलप्रदर्शनपूर्वकं विपक्षेवादकं दर्शयन् कृत्येदशीयति एकस्मिन्नित्युक्तेरिति इयं च लोकन्यायसिद्धा लोके च
 सहाये पवनथा व्यवहारो दृश्यते नान्यायसिद्धयानयापि असहायिपवनथा व्यवहारो बोधनीय इत्येकस्मिन्पदस्य मत्रमुक्त
 मेवेतीत्याह लोकेपीति एतेन नेयमपूर्वातापि तापकसिद्धेऽप्यपि नूचिते लोकसिद्धेनेवानयाश्रयायेत्यादौ अशास्त्रीयस्यापि
 नन्वेवमस्यापत्यमिति न्यादावदेतन्नातिपदकाभावादिभ्रमादतन्नाह व्यपदेशिवदेकस्मिन्न निमित्त
 सहावादिविधिष्टोपदेशोऽसहाय्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी यस्तव्यदेशहेतुभावादविध्यमानव्य
 पदेशोऽसहायः स तेन तत्पेवर्तने कार्ये प्रतिज्ञेयकस्मिन्नसहा ययतत्कार्यकर्तव्यमित्यर्थः ते
 नाकारस्यापि प्रदेतत्वा नतनिः एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासतमेनेनाकारस्य नादिने दरिद्राभावावि
 कारस्य नान्तं अन्यथा सभासतयने भवत्यर्थेदृष्टत्वास्तेदरिद्रातेरिवर्णानलक्षणो वस्यात् अत
 पवहविधित्यादौ सोऽपदत्वेन लोकेपिवद्भुत्रसत्वेयकस्मिन्नैष्येत्वादिव्यवहारोयमेत्येष्टः क
 तिष्टामभ्यस्यति किंत्वेकपुत्रेयव अनेन चाशास्त्रीयस्यापि तिदेशो नपवेययित्यादायकाविवि
 पकाचनस्यातिदेशी नद्वित्सिद्धिः अन्यथा स्याति वक्तव्यवदनयापि शास्त्रीयस्येवातिदेशेन तत्र तन्निबन्धनद्वित्वा नापतिरित्याह अ
 नेन चेति अनया अशास्त्रीयस्यातिदेशादेव भवति इत्यादौ अशास्त्रीयेतदादित्वनिबन्धनो गत्वसिध्दागुणः सिध्यति स इत्यादौ अ
 शास्त्रीयति इतत्तन्निबन्धनपदत्वसिद्धिः इयानित्यादौ यथोदेश्ये पूर्वप्रवृत्तप्रतिपदिक संज्ञायाः लुप्ताया मपि प्रकृतौ एकदेशवि
 कृतमनन्यवदितित्यायनतस्या अतत्तत्वेपि यदा कार्ये न दासंज्ञेति कार्यकालयहेतुताभावादशास्त्रीयतद्वित्तोनतन्निबन्धनप्रा
 तिपदकत्वसिध्दासायुज्यनिः सिध्यतीति फलोत्तरमप्याह अतयेवेति ॥ ॥ ॥ ॥

विधिष्टोपदेशोऽसहाय्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी यस्तव्यदेशहेतुभावादविध्यमानव्यपदेशोऽसहायः स तेन तत्पेवर्तने कार्ये प्रतिज्ञेयकस्मिन्नसहा ययतत्कार्यकर्तव्यमित्यर्थः तेनाकारस्यापि प्रदेतत्वा नतनिः एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासतमेनेनाकारस्य नादिने दरिद्राभावावि कारस्य नान्तं अन्यथा सभासतयने भवत्यर्थेदृष्टत्वास्तेदरिद्रातेरिवर्णानलक्षणो वस्यात् अतपवहविधित्यादौ सोऽपदत्वेन लोकेपिवद्भुत्रसत्वेयकस्मिन्नैष्येत्वादिव्यवहारोयमेत्येष्टः कतिष्टामभ्यस्यति किंत्वेकपुत्रेयव अनेन चाशास्त्रीयस्यापि तिदेशो नपवेययित्यादायकाविविपकाचनस्यातिदेशी नद्वित्सिद्धिः अन्यथा स्याति वक्तव्यवदनयापि शास्त्रीयस्येवातिदेशेन तत्र तन्निबन्धनद्वित्वा नापतिरित्याह अनेन चेति अनया अशास्त्रीयस्यातिदेशादेव भवति इत्यादौ अशास्त्रीयेतदादित्वनिबन्धनो गत्वसिध्दागुणः सिध्यति स इत्यादौ अशास्त्रीयति इतत्तन्निबन्धनपदत्वसिद्धिः इयानित्यादौ यथोदेश्ये पूर्वप्रवृत्तप्रतिपदिक संज्ञायाः लुप्ताया मपि प्रकृतौ एकदेशविकृतमनन्यवदितित्यायनतस्या अतत्तत्वेपि यदा कार्ये न दासंज्ञेति कार्यकालयहेतुताभावादशास्त्रीयतद्वित्तोनतन्निबन्धनप्रातिपदकत्वसिध्दासायुज्यनिः सिध्यतीति फलोत्तरमप्याह अतयेवेति ॥ ॥ ॥ ॥

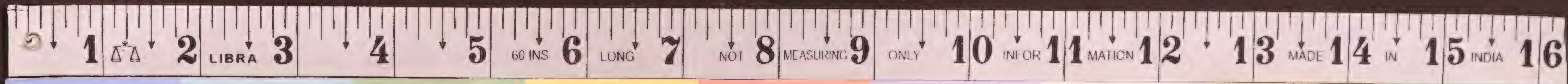

नत्रैवपदेवाथकमाह अन्यथेति श्रायंतवदेकस्मिन्निति सूत्रेनस्यश्रातिष्टांश्राभ्योमित्यादावेकस्मिन्नाद्यंतव्यपदिष्टकार्यसिद्धिः प्रयो
 जनमुपपादितं नत्रवश्यापश्रायेत्यादौपकाचनव्यपदेशार्थमवश्यं व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यंभवतीत्यापायश्रुतेनरसयर्हि
 पदेशवद्भावावक्तव्यो नवक्तव्यः अवचनालोकविज्ञानासिद्धमित्युक्तं भाष्यकृता नत्रवचनादिति प्रतीकमुपादायभवच
 नवचनरहितं यल्लोकविज्ञानेनस्माल्लोकव्यवहारदित्यर्थस्तत्रवचनालोकविज्ञानादित्यर्थमुपपाद्यश्रुतेनरसयर्हि
 येतीत्यापायः प्रयोगभेदाद्वदुह्यः पतिश्चतः पतिश्चतः श्रायकः श्राभाज् रामयतीति तस्मायमेकाव्यवयववत्त्वत्पत्तये
 वैकिकव्यपदेशवचनमंतमंतरेणापिउपपाद्यश्रुत्याश्रयवतोधातोरयं वर्णरूपपकोजित्यर्थस्यत्यागोपादानाभ्यामव

अन्यथायस्मादिहितस्तदादिताभावात्तस्यात् यत्तयोर्थवान्नत्रार्थस्यत्यागोपादानाभ्यामेका
 योपदेशोयथेपायेत्यादौश्रयवतोधातोरयं वर्णरूपपकोजितिकैयटः तन्ननस्यैकपादात्तु
 गित्यत्रभाष्याकरीत्यामुख्यव्यवहारमत्वात् एकपदात्तु गित्यत्रार्थेनयुक्तोव्यपदेशिभाष्याक्तः =

नित्यपदेशोपकोजितीतिप्रकारोन्तरेणाययदितकैयटेनप्रकारोन्तरेणात्तदृशकैयटोक्तियस्मिन्त्यादिनान्तर्यावद्वयति तन्नेत्यादिना
 तस्यायमाशयः नत्रहिअवनादित्येतत्तमन्तरेतयथालोकैशालासमुदायोप्रमः इत्युक्तीभवतीचेतदीकस्मिन्नेयकशालाया
 मयतीतिवचनमंतरेणापिजादृशव्यवहारोलोकदृष्टान्तमुपपाद्यविषमउपन्यासः आमशोदोयंवहर्थः अल्पवशालासमुदाये
 वर्ततेतयथाग्रामोदयश्चि अस्तिवाटपरिद्वेयवर्ततेतयथाग्रामेप्रवृष्टश्चि अस्तिमनुष्येषुप्रवर्तते तयथाग्रामोगतःया
 मग्रागतश्चि अस्तिसारण्यकेसमीमकीसस्यडिलकेवर्तते तयथाग्रामोलब्धश्चि तयः सारण्यकेससमीपकेसस्यडिल
 केपिवर्ततेनमपिसमीपेतातत्र प्रयुज्यतेयकशालाग्रामश्चितितत्रमुख्याव्याहारस्य ॥ ॥ ॥ ॥

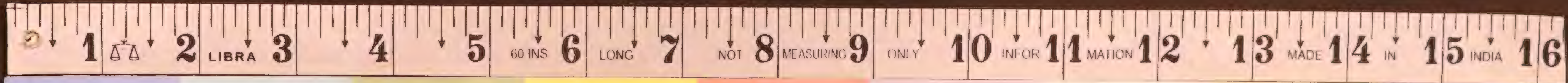

इदानीं यथेन युक्तो व्ययदेश इति भाष्याशयं वर्णयति ऋक्त्वादेरिति तादृशभाष्यमयादाय केन्यटस्त्रय
दादीनो योर्थः सान्यपदार्थ इत्यर्थः अभेदोपचाराच्च अर्थपदपदादिभि धीयत इत्याह पदेनामार्थ इत्या
दिभाष्ये पदादिशब्दाशब्दार्थयोस्तादात्म्यात् स्ववाच्य अर्थपरः तथा सति पदं वर्णयस्मिन् स्ववाच्यार्थ
इति अन्यपदार्थ अर्थान्तकः सिध्यतीत्यर्थं युक्तव्ययदेशमादाय यकवर्णयदमित्यादि व्यवहारः सि
ध्यतीति तदाशयः अत्र केनोक्तार्थोक्तो केन प्रतीयते अतः ऋक्त्वादेरित्युक्तमिति केनोचिदुक्तिर्न
युक्ता शब्दार्थयोस्तादात्म्यनार्थशब्दप्रयोगस्य सर्वजगत्प्रसिद्धत्वात् अन्यथा ऋक्त्वादेरुभयवृत्तौ

ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याः शाब्दमात्ररूपेण पदमेकोऽवयव इत्यर्थः
ति तदाशयः तस्मादेकस्मिन् तन्मन्त्रमोरोपेता ॥ ॥ ॥

तमपिकथं संगच्छेत् भाष्यकृता पूर्वोक्तदृष्टान्तद्वयस्य स्यादव्यवहाराश्रयतो नाप्यसिद्धिमुपयायम
यमेव ज्ञेयः अयमेव मध्यमः अयमेव कनीयान् इति भवति चैतदेकस्मिन्नपि अयमेव ज्ञेयः अयमे
व मध्यम अयमेव कनीयानितीति पुत्रदृष्टान्तेन एकस्मिन् पुत्रे तन्मन्त्रमोरोपेता युगयज्ञेयत्वादिव्यवहा
र इत्यमित्यादावपि पकाच तादिव्यवहारः सिध्यतीति यसाध्यते मितोक्तन्यायसिद्धे यमित्यमसंह
रति तस्मादिति

नत्वेकस्मिन्नित्यस्यासहायकत्वेन असहायेयवैवस्थाः प्रवृत्तौ भृत्यनिरुत्थवस्थायां भृत्यस्य राश्यात्प्राप्त्या कारणा
ससहायत्वात् व्ययदेशिवद्भावेन नदादित्वाभावे संगतानां यन्निमित्त्याशङ्कते नचेति निपुनिरूपितो गत्व कार्ये
ससहायत्वेन तस्य नदादित्वाभावे संगतानां पञ्चाचविंशमादायां गत्वे कार्ये तससहायत्वाभावेन नदादित्वाद

मुगयद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा वशिला पुत्रकस्य शरीरमित्यादेव क
स्मिन्नारोपितानि कावस्थाभिसमुदायरूपत्वाद्यारोपितैस्तस्य शरीरमित्यादिव्य
वहारः तथा त्रैकाचत्वादिव्यवहारो यपन्निरिति लोकन्यायसिद्धये तच्चास
हाये पवतत्प्रवृत्तौ भृत्यस्य संगतानां यन्निःससहायत्वादिति वाच्यं शयमा
दायां गत्वे कार्ये यस्माद्विहितस्तदादि तस्य ससहायत्वाभावात् लोकेवजा
नीयकन्यादिसत्त्वेणैकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठत्वादिव्यवहारात्

गत्वा तन्निष्ठायां येन परिहरति शयमादायेति सजातीयसहायत्वे यवयवकस्मिन्नित्यनेन व्यावृत्तिर्न विजातीये
तथा च शयोनिमित्तत्वेन सजातीयसहायत्वाभावात् प्रकृते साजात्ये च कार्यित्वेन न च्चात्र नास्तीति भावः भाष्ये
कपुत्रदृष्टेनादयमेवार्थो लभ्यते इत्याह लोके विजातीयेति ॥ ॥ ॥

नन्वेवमेकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे यपा च यपा देत्यादिसिध्यर्थं पकोचयामि निति एकानिति ब्रूहीहो सिद्धो निते रया पया
रेत्यादौ यकवर्तुषु व्यपदेशिवद्भावेन पकात्समुपयायज जागारिषु त्रीयिसतीत्याधिसिध्यर्थं यानोर्यपकाजवयव इति व्यधि
करणवही चाश्रित्य पुनः यपा देत्यादिसिद्धि शोकायां तो व्यपदेशिवद्भावेनेव परिहृत्यवानेन तरे प्रथमस्य पुन्यत्र न जागा
रेत्यादौ प्रथमस्यासितेनैव द्विवचनेन यपा च यपा देत्यादावित्याशोका व्यपदेशिवद्भावेन पकाचो द्वेत्यतः प्रथमस्येति प्रथ
मो योग पकाज्जा तस्य द्विवचनार्थः ततश्च श्यापपा देत्यादिसिद्धिः द्वितीयस्तनियमार्थः ततश्च न जागारेत्यादि सिद्धि

नचैवेति जौवत्तारयकाजिति भाष्या संगतिः शकारस्यासहायसाभावेन तत्रैकाज्ञानुपपाद
नादिति वाच्यम् एकस्मिन्नित्यस्यापरीलावनया तत्प्रवृत्तिः अर्थवत्ता व्यपदेशिवद्भाव इत्य
त्रार्थवत्पदेमायसहायत्वस्य लक्षणे अर्थवो यकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशभावः कार्ये
लभ्यते इति न दर्शयः प्रायोऽसहाय्ये वार्थवत्तात् ऊरुत श्यादौ न शब्दाकारोऽसहाय्येति व्य
वहारे सग्रादिये स्थितिव्यवहारे वा सहाय्येति व्यपदेशिवद्भावेन टिप्पणसिद्धिरिति न्यत्र ॥

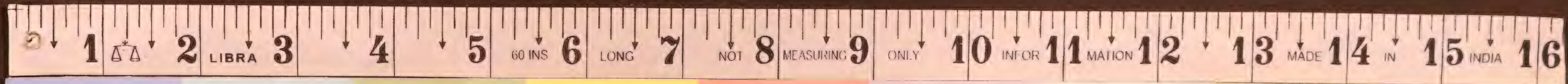
धितियोगविभागेन च परिरुप्यनेति जनीत्यत्र निजशपकाच्च श्रुताहोऽप्येकाच्च श्रुतौ येकाच्च निशब्दाप्येकाजिति चत्वारो
निजथातो रेकाचो वयवाः श्याश्रित्यनेषां सर्वेषां ययीयेन द्विवचनमाशोकिने भगवता भाष्यहृतो ययसहाय्येयव
व्यपदेशिवद्भावः स्यात्तत्रैकारस्य सहाय्यत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन पकाचानुपपादनात् तदनुपपन्नेत्यादि त्वाप्रा
कते नचैवमिति आशोकोत्तरमाह एकस्मिन्निति तस्य पूर्ववत्पुनित्वेन न दोषावहृत्यमिति भावः ॥ ॥

ननु यदंगीधिकारेति परिभाषायामस्य शब्दमेतत्तदंतस्येति तत्र तस्येत्यंशस्य प्रथमोपात्तत्वात्तदवा
रणायप्यपदेशिवदेकेश्च कान्तदंतविधिसिद्धस्य द्वितीयोपात्तत्वात्तदव्याप्तिवारणायैदानीं ग्रहणावनाप्राप्ति
परिकेतेति परिभाषामवतारयति नन्विदं यदंगीधिकारे यदंतस्य च तदंतस्येति त्रयोपपत्तौ तदतिरिक्ता
धिकारेऽत्र नृजित्यत्र तदंतस्येति प्रसक्तौ तस्येत्यंशस्य संभवः तदतिरिक्ताधिकारे तदंतमात्रस्येति फ

ननु गंगीदिभ्यो विहितो यत्र तदंतविधिना परमगंगीदिभ्योपि स्या
दतग्राह्यं ग्रहणावनाप्राप्तिपरिकेतेन तदंतविधिर्नास्ति इमे च स
मासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधउपनिषद्गणवर्जमिति वार्तिकस्य प्रत्ययो
शानुवादः ॥ ॥

लितेति फलितो मिश्रतश्चिन्त्यादाविव गंगीदिभ्यो यजित्यादावपि तदंतस्येति तदंतस्येत्यंशस्य निव्या
प्तिश्चेति विवेकव्यस्य येन तदंगीधिकारेत्यस्य येन विधिरीत्यस्य प्रयत्नभूतत्वात्तदयवाग्रहणावतेत्ये
वप्रथमेवक्तुं चितान् यवपदेशिवदेकेश्च कान्तदंतविधिर्नास्ति इमे च नृपूर्वार्थप्रतिपादिका अपि तद्वार्तिके स्येक
देशांशनुवार्तिकेत्याह इमे चेति एवं च नात्र लायकानुवेषणप्रयोजनमिति भावः ॥ ॥

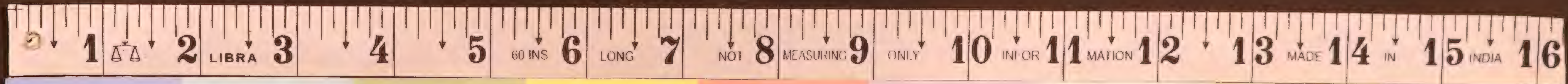
अतएवेति एतेन श्रुत्या दत्तमिति परिभाषया समन्वयोरुक्त्या दत्तं न विध्यप्रवृत्त्या सांनस्येत्याहुः ।
 यो मन्त्रविन्यसां ॥ १ ॥ यास्तम् अनुग्रहावतेत्यस्य वार्तिकस्तत्प्रत्ययानुवाहत्सुप
 ॥ २ ॥ प्रत्ययविधि विषयत्वात् प्रमाणभाव इत्यतः येन विधिस्तदंत्येति सूत्रस्य यदोगाधि
 कारे तस्य च मन्त्रपदस्य च वार्तिकप्रयोजननिरूपणावसरे पदाधिकारे प्रयोजनप्रयोज्यप्र
 गाधिकारे किंप्रयोजने प्रयोजने महदयस्वस्तनरत्नादीर्घविधा विधिप्रत्ययविधिभी न सीतम्

अतएवायं प्रत्ययविधिविषय एव अतएव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये
 प्रत्ययविधिभिर्नेयत्वात् दौर्गत्यमाणा प्रातिपदिकेनापितदंत
 विधिप्रतिपादनैस्वसापरमस्वमेतुदाहरणं च संगच्छते ॥ ॥

दत्त इत्यादौ गृह्यमाण प्रातिपदिकेनापितदंत विधिप्रयोजनप्रतिपादन परभाष्ये महान् परम
 महारप्रायस्तिष्ठति स्वायस्तिष्ठति स्वसास्वसारोस्वसारः एवं परमस्वसापरस्वसारोपरमस्वसारः
 एवं परमनप्रापरमनप्रापरमनप्रापरः इत्युदाहरणप्रतिपादन परभाष्ये चात्र प्रमाणमित्यत
 एवेति अतएवाश्रयवतेति परिभाषया तदंत विधिनिषेधे तदुभयमप्युपपन्नं भवेदिति

भावः ॥

७५

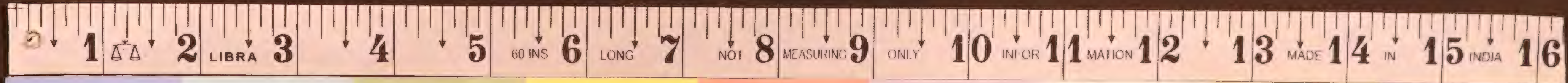

नैवैवप्रमाणेनरेसमृद्धिनोति अनयववेति इदानीग्रहणवतेतिनिषेधस्यप्रवृत्तिस्त्वलमाह सोपीति किमत्रग।
मकमित्यग्राह धनितेचेदमिति नत्रहितिष्कादिषुग्रसमासग्रहणतत्तापकेनग्रहणवतेतिनदंतविधितिषे
धाभावेत्तापयिता किमेतत्सत्तापनेप्रयोजनमित्यनंतरेष्टेष्टागवतेष्टञ् इत्यत्रतदंतविधिःसिद्धोभवतीति
प्रयोजनमुक्तम् तदन्तरेचनेनदक्षिप्रयोजनेग्रहणवताप्रातियदिकेनतदंतविधिप्रतिषिध्यते तच्चटञ्
विधौकाचित्प्रकृतिर्गृह्यतेइतिनप्रयोजनेनिराजर्वताभाष्यकृता धनितमेतत् नथाहिपदीयेपरिभाषा

अनयवचतदंतविधिसमासेत्यादिनिषेधकथतवदस्यनकथनम् सोपितिषेधा
विशिष्यनद्रूपेण गृहीतप्रातियदिकसूत्रेणैव धनितेचेदमसमासेतिष्कादि
भ्यःइति सूत्रेभाष्ये ॥ ॥ ॥

प्रातियदिकेमात्रग्रहणेप्रवर्तनेनदानचटञ् विधौकाचित्प्रकृतिर्गृह्यतेइतिभाष्याक्रिरमुक्ताभवेत्तत्रापि
द्यास्यातियदिकाधित्यधिकारात् प्रातियदिकमात्रस्यप्रकृतित्वेनाश्रयणात् अनोविशिष्यनद्रूपेणयत्रप्रा
तियदिकंगृह्यतेनत्रैवेयंप्रवर्ततइत्यभ्युपेयम् नथासतिटञ् विधौअधिकारानुरोधेनप्रातियदिकमात्रस्य
प्रकृतित्वेनाश्रयणेपिविशिष्यनद्रूपेणकस्यास्तित्प्रकृतेराश्रयणाभावान्नचटञ्विधौकाचित्प्रकृतिर्गृ
ह्यतेइतिभाष्याक्तिःसंगच्छते टञ्विधौविशिष्यनद्रूपेणकाचित्प्रकृतिर्गृह्यतेइतिनतदर्थः नस्मानुक्तोव

नद्राष्टकृताधनितमेवेति

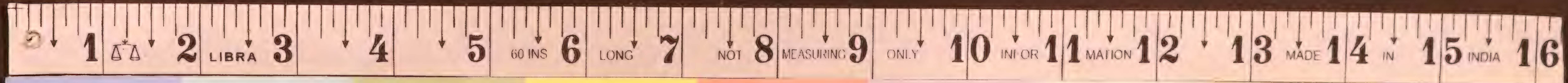

७५
अत्र तापकांतायां तापकमप्याह अत्र चेति अत्र च शब्दोप्यर्थकोभिन्नक्रमः पतेन वार्तिकस्य प्रत्ययो
शानुवादीनेवेतस्याः अत्रावत्र तापकाप्रयणमयुक्तं इति प्रसुक्तमिति वेदितव्यम् अथवा वार्तिकस्य
देशानुवादो ग्रहणवन्तेति तदंशे तापकसिद्धार्थानुवादीनां पूर्वः किमत्र तापकमित्यत आह अत्र चेति
एवं चैतन् तापकसिद्धग्रहणवन्तेत्यर्थानुवादो वार्तिकस्य प्रत्ययोऽंशः न न वार्तिकस्य प्रत्ययोऽंशानुवादः

अत्र तापकं स पूर्वचेति सूत्रम् अत्र तापकापूर्वादिति रिप्यत्र तदंतविधितैव सि
द्धे किं तेन न त्वेवं सूत्रोताद्वक् दशांतादुः पक्षगोपूर्वादित्यादिः केवलसू
त्रशब्ददशमशब्दैकशब्दादिसिद्ध्यादन्त आह व्यपदेशीवद्भावोः प्रतियदि
केन ॥

सत्यपि बोध्यम् इदानीं यदंगादिकारेति परिभाषास्य तस्य तदंतस्येति शब्दस्य अस्मिन् भवति व्याप्तिपरि
भाषाद्वयेन निराकृत्य तत्र तस्येति क्रमप्राप्ताः इति व्याप्तिनिराकरणाय व्यपदेशीवद्भावोः प्रतियदि
केनेति परिभाषामवतारयति न त्वेवमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७५

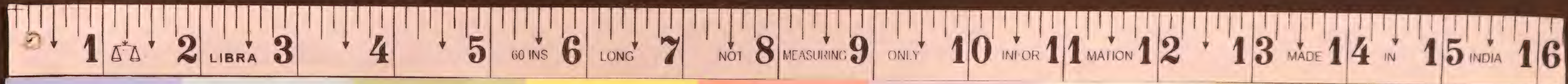

अत्र तापकमाह पूर्वोदिति नन्वेवं समुदितस्य पूर्वोक्तपूर्वोदितस्य इष्टादिभ्यस्तत्रानुवृत्तौ अनिष्टीत्याद्यसिद्धिप्र
संगः तच्च इष्टादिभ्यो गणपदिनेभ्यः प्रत्ययविधानसामर्थ्यादेवन समुदितस्यानुवृत्तिर्भविष्यति न्यपिन स पूर्वोदित्य
स्येवेति वाच्यं समुदितस्यानुवृत्तावपि विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दात्परिभ्यः इष्टादिभ्यस्तत्रानुवृत्तौ अनिष्टीत्यादि।
सिद्धयेन स्यात्परित्याग्यादि। त्वाशोकने नचेति यत्तापकपरिभाष्यप्रामाण्यात्तदनुवृत्त्यभावकल्पनेनातिष्ठी।
न्योदरनज्ञानमिति परिहरति तापकेति नन्वेककयोकरणोपेतज्ञापकपरिभाष्यप्रामाण्यात्तत्पूर्वोदित्यत्रैव
स्वरितत्वेप्रतिज्ञाकल्पनेनातिष्ठीत्यादिसिद्धौ न दत्तमिथानेप्रमाणभावस्तत्तुवेराह यकयोगोपीति अतएव

पूर्वोक्तपूर्वोदितिरित्येकपदयोगेष्टयगोपककरणमस्यालिङ्गं मचेष्टादिभ्यस्तिसूत्रेनुवृ
त्त्यर्थेन तथा पादोऽनपदानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यं तापकपरिभाष्यप्रामाण्यात्तत्तातिष्ठी
त्यादिप्रयोगाणामतिष्ठत्वात् यकयोगोपितायत उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च यत्
पदतोतादृशं स्यादेति चरितार्थम् ॥ ॥ ॥

प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्वादादेवेत्यर्थः ननु भ
योऽपि प्रत्ययविधिविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन नोतादसंख्यादेरित्यस्यागमविधायकत्वेन प्रत्ययविधित्वा
भावादेव प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तौ नन्वेवोपेता अप्रसंख्यादेरित्यस्य चरितार्थपियादतममुक्तं प्रत्यय
विधि विषय इत्यस्य प्रत्ययोदेशिक विधिविषय इत्यस्य ननु तथार्थे प्रकृते प्रत्ययोदेश्यमद्विधेः सत्त्वा
त्प्रकृते दोषाद्वारेपि गार्गादिभ्या यत्रित्यादौ साक्षात्प्रत्ययविधित्वेन प्रत्ययोदेश्यकविधानाभावाद्भ
योरेकविषयकत्वेन पूर्वपरिभाषाया अप्रवृत्त्या न दत्तविधिद्वीरत्वात् ॥ ॥ ॥

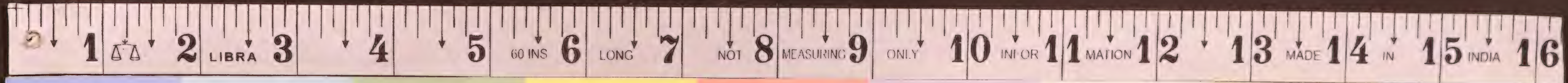
नवपूर्वपरिभाषाविषये प्रत्ययविधीत्यस्य यथा श्रुतार्थकत्वमेव कल्पने प्रकृतपरिभाषायां तसमन्तरोक्तार्थक
 त्वमिति न पूर्वोक्तदोष इति वाच्यं समञ्जस्रित्यस्यापि प्रत्ययोद्देश्यकविधित्वेन तत्रैतत्परिभाषायाः प्रकृतौ व्यय
 देशिवद्भावेन सञ्चरित्यादौ रुत्वा नापत्तेः अत्रत्यस्य यत्तस्याः प्रत्ययविधि विषयत्वमभ्युपेत्य तत्परिभाषाप्र
 कृत्यभावप्रतियादनपरस्य ग्रंथस्य दत्तजलं जलित्वापत्तेः न च प्रत्ययत्वसामान्यधर्मेण तद्वराप्यधर्मेण चोद्देश्य
 तायां मेव प्रतियोद्देश्यकविधित्वेन दिष्यत्वेन स्यात् न चासति समञ्जस्रोरित्यात्र तत्सामान्यधर्मेण तद्वरा
 प्यधर्मेण चोद्देश्यतायां भावेन प्रत्ययोद्देशिवविधित्वाभावेन तत्परिभाषायां प्रकृत्यारुत्वे सिध्यत्येव नाप्य
 त्रत्यग्रंथस्य दत्तजलं जलित्वापत्तिरिति वाच्यम् तथा सत्प्रतीकत्वेन तत्र प्रत्ययत्वसामान्यधर्मेण तद्वराप्यधर्मे
 ण चोद्देश्यतायां भावोद्देश्यप्रत्ययविधित्वाभावेनैव यत्तत्परिभाषाप्रकृत्यभावसिद्धौ तत्सिद्धये इयं च प्रा
 तिरिकग्रहणोपवेति मूलग्रंथे यथापत्तेः न च प्रत्ययस्योद्देश्यविषये यत्वेन उभयसाधारण्येनैव प्रकृत्यतिरिक्ति
 वाच्यं यवमपि समञ्जस्रोरित्यादौ पूर्वोक्तदोषतावदस्यात् न च तत्र प्रतिलक्ष्यवाक्योपसृत्या सञ्चरित्या ह विष
 योपसृतस्य लक्षणस्योद्देश्यत्वविधीयत्वोभयाभावेनैतत्परिभाषायां प्रकृत्युक्तौ वेति वाच्यम् यत्तत्परि
 भाषात्तापकस्य सजातीयोपलब्धेन यत्र प्रत्ययस्य विधीयत्वेन तत्रैव यमित्यभ्युपगमेन उभयसाधारण्येन प्रकृति
 कल्पनस्यायुक्तत्वात् न च सूत्रग्रन्थे उक्तमित्येति सूत्रे भवतीति प्रतीकमुपादाय व्यपदेशिवद्भावे प्रातिप
 दिकेनेति निषेधस्तत्रोपात्तो दीति शब्दविषयक इति शोखरग्रंथानुरोधेन यत्तत्परिभाषाविषये पूर्वोद्दि
 तिरिति शायकं प्राचामनुरोधितोऽस्य ग्रंथकारस्याभिमतमिति प्रतीयते अन्यथा धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधे
 तत्सूत्रोपात्तोऽदिशब्दविषय इत्युक्तेरसंगत्यापत्तेः एवं चैतन्मतेन तापकैर्न तादसां व्यादिरिति सूत्रस्या
 साव्यादेरिति ग्रहणमेव अन्यथा पंचमश्रुत्यादावप्यव्यपदेशिवद्भावेन साव्यादित्वेन तद्वरार्थस्यात् तथा स

नवपूर्वपरिभाषाविषये प्रत्ययविधीत्यस्य यथा श्रुतार्थकत्वमेव कल्पने प्रकृतपरिभाषायां तसमन्तरोक्तार्थक

७६

अन्यथापेवमस्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादितेन दूरं र्थं स्यात् तथा सातीदानीं तापकस्य सजातीयोपेत्य
 तात् यत्र प्रत्ययस्य विधेयत्वेन त्रैवेनिकत्वापि तन्मयुक्तमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहादेन द्विरोधेन स्त्रीप्रत्यय
 स्थशेषावरायापि प्राचामनुरोधितस्य कल्पितशक्यत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्थशेषावरस्य परिभाषाप्रत्याख्यातफलित्वा
 र्थप्रदर्शकत्वेनास्युपपत्तिश्चेति चेन्न मटः प्रत्ययत्वाभ्युपगमेन प्रत्ययविधिर्विषयत्वस्य सजातीयविभाषाप्रवृत्त्या
 चरितार्थमाययादनस्य युक्तत्वात् न च मडादिषु यस्य आदिस्ति निर्देशः मडादिषु यस्य आदिस्ति निर्देशः कर्तव्यः
 यस्य आदिर्भवतीति वक्तव्यमिति नानादसंख्यादेरिति सूत्रस्य भाष्यवार्तिकानुरोधेन आगमत्वमेवास्या स्तीति प्र
 नीयते अन्यथा तद्विरोधः स्यात् प्रत्ययत्वप्रमाणापराहतमिति वाच्यम् तत्र को दोष इत्युक्ता प्रत्ययान्तरे हि स्वरे
 दोषः स्यात्प्रत्ययोपदे हि सति स्वरे दोषः स्यात् विंशतिनय इत्येतदग्निमभाष्ये मटस्युदस्युको नुदास्यति विंशति
 तम इति तमटमात्रोदाहरणेन मदस्युदस्युको प्रत्ययत्वेपि न दोष इति सूचनेन तद्विरोधाभावात् अतएवात्र म
 टस्युदस्युका मागमप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः तमटस्य प्रत्ययत्वे ससायुदानः आगमत्वे त्वथातो भवतीति उह
 स्वरेण विंशति तम इत्येतो धातुत्वं भवतीति कैयटः मडादिषु कारस्याच्चारणार्थत्वेनाविवक्षितत्वाद्दलमात्रे माका
 रादावगमत्वप्रयुक्तस्वरसंभवात् उहस्वरपव भवति प्रत्यवेत्तप्रकारस्य विवक्षितत्वात्प्रत्ययस्वरपव भवती
 तिनतयोः कश्चिद्विशेषास्ति तमटित्तकारकारस्य यत्पदेषुपि विवक्षितत्वाद्विशेषोक्त्येवेति तदाशयः न च मडा
 दीनामागमप्रकरणपाठादेवागमत्वमन्यथा प्रकरणविशेष इति वाच्यं द्वे स्त्रीयः त्रैसंप्रसारणे चेत्पत्र उहोः संवे
 येनागमवाधितोपि प्रकरणविशेषस्य सत्यत्वात् न चैवैवागमलिंगादिकरणवर्धे स्यात् नानादसंख्यादे
 मः शब्दोदसिषट्कतिकति ययचत ॥ ॥ ॥

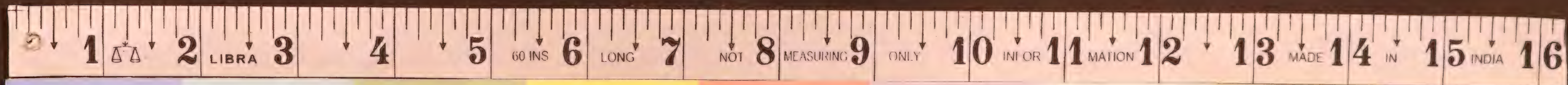

सदत्रेयं योजनं ननु तानादसंदिशित्यत्र प्रत्ययविधित्वाभावेन प्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्या व्यपदेशिवदेक
स्मिन्नित्यस्याप्रवृत्त्यापेक्षमश्रुत्यादावप्यसंख्यादेरिति निषेधः स्यादत आह अतएवेति सर्वनाम्नां
द्विस्य परामर्शकत्वेनापेक्षेत्यस्यासंख्यादेरिति निषेधसामर्थ्यादप्यव्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यस्यानभ्युपग
मादेवेत्यर्थः विपक्षे तस्यैवार्थदर्शयति अन्यथेति पंचमश्रुत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या व्यपदेशिवदेकस्मिन्नि
त्यनेन केवलस्यापि संख्यादित्वाभ्युपगमेत्यर्थ इति अथवा प्राचीनमतानुरोधेनापके पूर्व उपपाद्य

अन्यथा पंचमश्रुत्यादावप्यव्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वा
नद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव इयंप्रातिपदिकग्रहणे एव नतप्रातिपदिका
प्रातिपदिकग्रहणे तेन उगितश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

समने तानादसंख्यादेरित्येवात्र तायकमिति दर्शयितुमाह अतएवेत्यादि यदेवस्वीप्रत्ययस्यागितश्चेति
सूत्रेणोत्तरग्रंथेऽपि नुक्कलयवपवेन विरोधमावाहति इयंचेत्यादिग्रंथस्तु पूर्वतायकानुरोधेवेति न दोष
इत्यलम् इदानीं प्रकृतमनुसरामः परिभाषाप्रवृत्तिस्थलमाह इयमिति भाष्ये स्पष्टमिति उगितश्चे
ति सूत्रस्य भाष्ये तत्र प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषा यामुक्तं नतपवावधेयम् ॥ ॥

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वाद्भयोरपि प्रत्ययविधिविषयत्वमित्यसमासेनित्कादिभ्यश्चिभाष्यकैयटयोः सं
 गतिपूर्वकमाह इयं ग्रहणावतेति चेति नत्रहि तित्कादिसमसग्रहणोत्तापके पूर्वजनदेताप्रतिषेधस्य
 त्वप्रयोजनपरीक्षायां इदं तर्हि प्रयोजनं आहीदगोपुच्छसंख्यापरिमाणान् परमगोच्छनकीतपरमगोपु
 छिकमिति प्रयोजनमुपयाय यतदपितान्तिप्रयोजनविधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधमप्राप्तमितितिराकृतं
 नत्रविधौ प्रतिषेधश्चि प्रतीकमुपादायपूर्वादितिः सपूर्वाप्तेति प्रत्ययविधौ ग्रहणावतेत्यस्याः परिभा

इयं ग्रहणावतेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेति समासेनित्कादिभ्यश्चि सूत्रे
 भाष्यकैयटयोः तेनाह नित्कादेः परमाह नशब्दे कैवल्ये च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः =

षयाज्ञापितत्वात् नत्रैव प्रत्ययाविधि यते नत्रैवानया नदंतविधिः प्रतिषिध्यते अगोपुच्छसंख्यापरि
 माणादित्यनेन नृदकप्रतिषिध्यते इति नतदंतविधिप्रतिषेधः नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधश्चि
 कैयटः नत्फलमाह तेनेति अन्यत्रेति हलन्त नपुंसके नदंतस्यापि रुबरत्वे इत्यत्र नदंतस्वीपीति प्रती
 कमुपादाय नृदकत्वे द्वेदेशावरेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

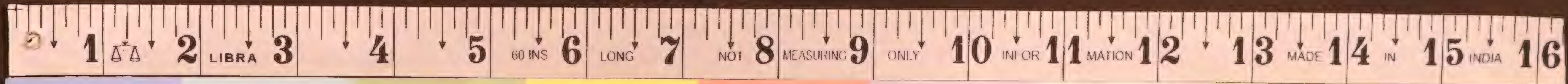
७५

ननु सति शास्त्रात् प्रतिबंधके विशेषविशेषताभावसममिच्छाहारेयेन विधिस्तदा तस्येति न देत वि
 धिनि संप्रयंचत देत विधिप्रतिपादनेन प्रतिपादितं भवति तथा सति बोधोपि प्रत्ययेऽप्यादौ विशेष
 विशेषताभावसममिच्छाहाराद्वायकसद्भावाभावाच्च न देत विधौ योने प्रत्ययस्यार्थस्यात् कथं
 यादौ प्रत्ययेऽप्यर्थस्यार्थोपपत्तेरिति विधिस्तदेतस्यैव स्यात् पवादभूतायस्मिन् विधिस्तदा दावल ग्रहण
 निपरिभाषामवतारयति नन्विनि अत्रापकाकोत्तवारयन् एतस्याऽस्य लं दशयति वाचकी

ननु बोधोपीत्यादौ प्रत्ययस्यार्थः कथमिदं न ग्राह्यं यस्मिन् विधिस्तदा
 दावल ग्रहणेन देत विधेर पवादपवाये वाचनिकेन विधिनि-
 यत्र भाष्यपठिता ॥ ॥

नि नत्र हि प्रतिनस्मिन् ग्रहणानि इत्यस्य प्रयोजनानुक्तायस्मिन् विधिस्तदा दावल ग्रहणेन यस्मि
 नि विधिस्तदा विनिवक्तव्यं किं प्रयोजनं अविप्रधानं भवो ज्योतिरियद्बुद्धाविति इहैव स्यात् प्रियो भवो
 प्रियः भवः इत्यत्र न स्यादित्युक्तं सूत्रशेषे सममिच्छाहारो नामनात्रैव स होच्चारणामपि न योस्तद
 स्यैव नेन अविप्रधानातिभाष्योक्तो दाहरणे स्योस्तत्रैव स होच्चारणभावेपि न दोष इति बोध्यम् ॥

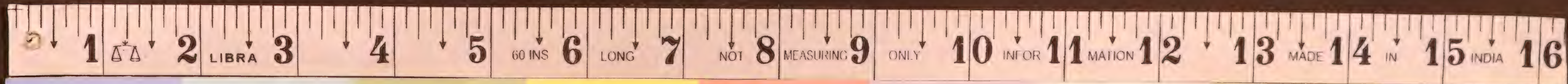
ननु त्रयपरिभाषायां यस्मिन्निति सप्तम्यंतोपलक्षकस्तस्य वग्रलग्रहणोऽन्येन विशेषणतया संबन्धः ।
 अस्मिन्नित्येन विधिरित्युत्तरी नुरोपेन विशेषणमेव ग्राह्यं तथा च सप्तम्यंते विशेषणी भूते अलग्रह
 णेन तदादौ परतः कार्येन तत्तदंते इति परिभाषार्थः पवेचनस्मिन्निति निर्दिष्टे इति सूत्रस्य तस्मिन्नित्य
 नेन अर्थस्वरूपो भवतः सप्तम्यंतग्रहणवत् अत्रापि उभयतो ग्रहणेने द्विषि कृतीत्यादौ स्वरूपतः स

अस्यास्य स्वरूपसप्तम्यंतिमिति मत्तपवने द्विषीत्यादौ वशादेकत इत्यर्थला
 भः इयं चार्द्धभातकस्येद्वितिसूत्रे बलादेरित्यादि ग्रहणो सामर्थ्यादि
 शेषविशेषणयोरुभयोः सप्तम्यंतत्वे एव प्रवर्तते ततः सिधुदिति सा
 देः पदस्येति नाथः ॥

सप्तम्यंतत्वेपि अर्थतस्तदभावादेतत्परिभाषाया अग्रहण्या वशादित्यर्थे तस्यादित्यंतं ग्राह्यं अस्यास्येति
 तस्मिन्नितिसूत्रेन तत्रेति शब्दोपादानात् तेन तथा ग्रहणेपि प्रकृते तदनुपादानेन तेन तद्ग्रहणमिति विशेष
 यः पवेचनपरिभाषायां तदादौ वित्यत्र तदादेरित्यप्यर्थो बोध्यः ननु यत्परिभाषायां स्वरूपतस्त
 त्तस्यैतदः सिधुदित्यादौ स्वरूपतस्तत्वात् परिभाषाग्रहणेऽप्यदित्यंतं ग्राह्यं इत्येवमिति न कस्मिन्

अथपि तेन ॥

७५

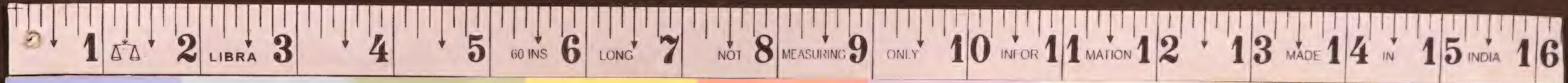

ननु नीषमरु लभनपरिषः सेसिचिह्ननचुनचु इत्तदन्ततत्त्यादावाडं पातकस्येत्यशस्यसंबंधात् विशेषा
लाभस्तत्र नोत्पादेर्विशेषणस्य समस्येति विशेषस्य तस्य तत्ताभावाद् उभयोस्तयोस्तत्ताभावेनैतत्परि
भाषायाश्च प्रवृत्त्या तादेरित्यर्थो नापत्तिरित्यत आह नीषमरु इति शब्देऽंशेऽवरेति रूपितमिति तत्र
हितादेरिति प्रतीकमुपादाय ननु तादेरित्यर्थोऽलेभः वलादेरित्यादिग्रहण सामर्थ्येन विशेष्यवि
विशेषणयो रूपायिसमस्य चारणोपवयसि निधिरित्यस्य प्रवृत्तेः प्रत्ययवदः सिधुडित्यादौ सादेः य

नीषमरु सेसिचीत्यादौ यथा तादेरित्यर्थलाभस्तथा शब्देऽंशेऽवरेति
रूपितं चटपटे चटपटादित्यादिसिद्धये आह सर्वोद्धृष्टो वि
भाष्येकवद्भवति ॥ ॥ ॥

दस्येति तर्थातिचेन सूत्रत्वाद् वलादेरित्यनुवृत्त्यविशेषणी भूतवलयपदार्थस्य तत्कारेण विशेषणान्तकाररू
पवलादेरिति वाच्यार्थः यदे सेसिचीत्यादावपि बोध्यम् समसीतप्रथमार्थपदेऽन्यलमिति निरूपितं प्राक्
सप्रपंचनदं न विधिरूपेण व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यतिदेशिप्रसंगात् आनिदेशात्मिका सर्वोद्धृष्टो
विभाष्येकवद्भवतीति परिभाषा मवतारयति चटपटमिति

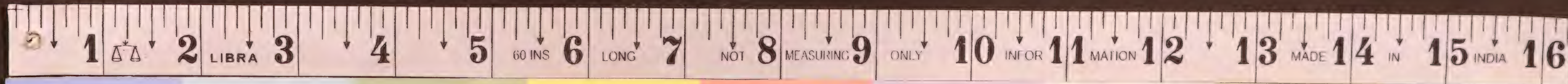

ननु सर्वो द्वंद्वश्चक्रेः द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणविषयस्यापि न देतः पाणिन्यात्तदुद्देशेन त्रय्येकवद्भावविकल्पा
यविरित्यनग्राह द्वंद्वश्चेति ग्रन्थस्यापूर्वोक्तन्यायेनैकवद्भावे सिद्धे द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणे व्यर्थमेव स्यात् तथा
सतितत्तामर्थेन प्राणपदीनां एकवद्भावपेवेति तत्प्रकरणस्य नित्यमार्थत्वकल्पनात्र तद्विषये विकल्पायतिरिति
भावः यतस्यान्यथा सिद्धत्वे साधयति चार्थे द्वंद्वश्चेति तापकाकोत्तायां तापकमप्याह तिष्ठेति तापकमेवोपप्रा
दयति नहीति तथा च तिष्ठपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वंद्वे वद्भाववचनस्य द्विवचने नित्यमिति सूत्रे वद्भाववचनस्य द्विवचनी

द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणविषयः सर्वो द्वंद्वश्चेत्यर्थः चार्थे द्वंद्वश्चेति सूत्रेण समा
रेतरेतरयोगयोरविशेषेण द्वंद्वविधानात् न्यायसिद्धेयम् तिष्ठपुनर्वसोरिति
सूत्रस्यैव वद्भाववचनस्येति ग्रहणमस्या तापकम् ॥ ॥

तितदर्थः अनेन च वद्भाववचनस्येति त्व
इवानुवादेन द्विवचनस्येति देशो विधीयते तथा तिष्ठपुनर्वसूचतिष्ठपुनर्वसूचनस्य द्विवचने नित्यमि
त्येव वक्तव्ये वद्भाववचनस्येति अनुवाधकत्वे द्वित्वानि देशाद्वारणाय सधैतभ्यामाभावे सर्वत्र वक्तव्ये वक्तव्येन
वद्भाववचनस्यावर्त्यालाभात् व्यर्थः स्यात् नत्तामर्थ्यादेतज्यायोगीकारेभ्यः संभवेन कदाचित्समाहारे
पकत्वमपि स्यात्तद्व्यावृत्तये वद्भाववचनस्य अनुवाधश्चरितार्थ इति भावः ॥ ॥ ॥

५०

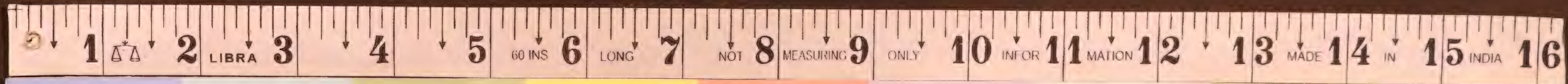

नन्वेवमपि निष्पद्युनर्वसु इत्यत्र जातिरप्राणिनं चेत्सुभयत्वे दौर्भाग्यमिति प्राणिनामिति नियमेनैकवक्त्रावे
यद्वैतस्य सर्वथापि विलोयात्तस्यासंभवेन निष्पद्युनर्वसोरिति लक्षणमनुपपन्नं स्यादित्याशंकते नचे
ति यावता विज्ञेयं दत्तं यमं तत्रैतन्न सर्वथाप्यने इति न्यायेन तद्विकल्पभेदरास्यमनुपपन्नं स्याद्विक

तद्विद्वेति निष्पद्युनर्वसु इत्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थं नचैवमप्यत्र जातिरप्राणिना
पिति नित्यैकवक्त्रावेन वक्त्रवचनाभावादित्येव सूत्रे व्यर्थमिति वाच्यम् त
द्विकल्पस्याप्यनेन तापनात् नचैते प्राणिन इति वाच्यम् ॥ ॥

त्यमपि तापयतीति परिहरति तद्विकल्पस्येति ननु नक्षत्राणां चेष्टावत्त्वेन ग्रथात्मिकवायुसंयोगव
त्त्वेन प्राणिना जातिरप्राणिनामित्यस्याप्राप्त्या पूर्वोक्तशक्येवतो देहीत्याशंकते नचेति ॥ ॥ ॥

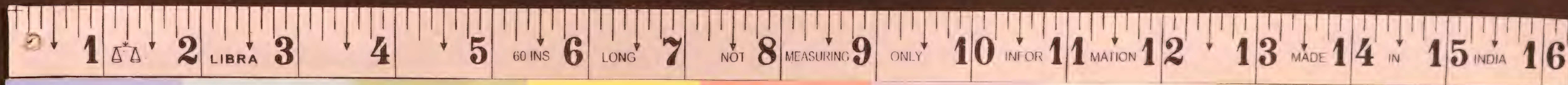

४१
 प्रायोमयाप्राण इति ह्योदोत्पद्यतेः अद्भिर्विना जेष्ठाग्लायमानत्वाभावात् प्राणत्वमिति परिहर
 ति प्रायोम इति ह्योदोत्पद्यते हि षष्ठाध्याये ग्राहणानामकपित्तस्य तकेनुनामकपुत्राख्यायिका
 यामय कानायाय ध्यावत्सु सौम्यमासि सौदेवताः पुरुषे प्राण्य त्रिवृत्त्रिदेवैका भवन्ति तन्नेविजानी-
 हीति पितृप्रतिज्ञातंतरे पितृवचनं ह्यवमाप्तायते अत्र मशिते तत्रेधा विधीयते तस्य यः स्यविष्टो धातु
 सत्परीषं भवतीयो मध्यमस्तनो संभवति यो निष्ठस्तन न ग्रायः पीतास्त्रेधा विधीयते तासां यः स्यविष्टो
 धातुस्तनूत्रं भवति यो मध्यमस्तलोहितं यो निष्ठस्तन ग्राणस्तेजाः शितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्यविष्टो

प्रायोमयाप्राण इति श्रुतेरद्भिर्विना ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् ओम् ॥

धातुस्तदस्ति भवति यो मध्यमः समग्रायो निष्ठस्तनूदागः नमय श्रेष्ठो म्यमन प्रायोमयः प्राणस्तेजाम-
 यीवागितीति श्रुत्यो यो निष्ठभागस्तस्य प्राणयचयकरत्वेन तदेतरात्स्यायचयत्वाभावात् ग्लायमानत्वं
 मित्येतद्भुतः प्रतीयते ततस्तेनादृशविशेषणविशिष्टप्राणवतामेव प्राणित्वेनातद्वत्तं अत्र तियामेका
 कांसा यो न लोकविवहारप्रसिद्धतदुभावात् तियामको वायो न चैवमपि तेषां प्रत्येकव्यक्तिवत्तत्वं तत्र
 जानिर्न सिध्यत एकव्यक्तिवृत्तिवत्तत्वं जातिबाधकत्वादिति वाच्यं प्रतिमन्वेतरेभिर्जातिनताणीति द
 र्शनेन मन्वेतरीयव्यक्तिभेदमादाय तत्र जात्युपपत्तेः ॥

५१

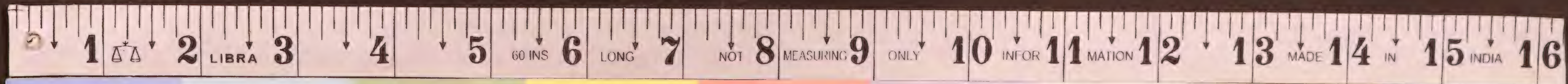

पतङ्गं सर्वप्रामाणिकमेव न स्वकथोलककल्पितमिति दर्शयितुमाह स्पष्टं चेदमिति तत्र हि वद्ववचन
 स्थितिकमर्थउदिते तस्य पुनर्वसकथे चोत्रे कवचने जातिद्वन्द्वकवद्ववतीति अप्राणीनामिति प्रतिषेधः
 प्रामोति पदे तर्हि सिद्धमिति यद्वद्ववचने करोति न ज्ञापक इत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वविभाषयेकवद्ववतीति
 न्यायसिद्धप्राणिद्वन्द्वविकल्पे वद्ववचनलिङ्गेन ग्रहणालिङ्गेन सूचयित्वा अथवा नात्र भवेत्तः प्राणिनः
 प्राणायवात्र भवेत्तत्पुनः यदधीनास्थितिकाः प्राणिनस्तदनामेव प्राणित्वेन तत्राणां तेषां देवतात्वात्

स्पष्टं चेदमिति पुनर्वसोरिति सूत्रे भाष्ये अतएव द्वन्द्वप्राणीत्यादौ प्राणं
 गादीनामेव समाहार इति विपरीततियमोतः

दधीनस्थितिकताभावेन तद्वत्ताभावादिति तदाशयः एवं वनतत्राणामप्राणित्वे वद्ववचनस्य जातिरप्राणि
 नामित्येकवद्ववविकल्पतापनार्थतम् प्राणित्वपक्षे तनेति सिद्धे तनुप्राणित्वपक्षे तद्विकल्पताप
 कताभावेऽपि वद्ववचनस्यैवैयर्थ्यस्यादेव द्वन्द्वप्राणित्वपक्षेऽपि तद्विकल्पताप
 यरीतकल्पनादित्यत आह अतएवेति वद्ववचनग्रहणादेवेत्यर्थः यतस्तामर्थ्यादेव तादृशवि
 परीन्दने यमोतभवतीति भावः ॥ ॥ ॥ ॥

विकल्पप्रसंगात्परिभाषांतरमाह सर्वविधय इति ऊत्रत्येकं यद्येवमिति तस्याः स्थलद्वयेन तत्रत्यसाधनप्रका-
 रे च दर्शयति व्यत्ययो बहलं षष्ठीयुक्त इति प्रथमे हि योगविभागः कर्तव्यः व्यत्ययो भवति स्यादौ नामिति चे-
 द्वापुष्पास्य भेदति भिन्नतीत्येवंप्रोक्तं सचनमरति नम्रियते इति प्राप्ते नतो बहलं छंदसि विषये सर्वविधयो भवे-
 तीत्युक्तं द्वितीयेति योगविभागः षष्ठीयुक्तं छंदसि षष्ठीयुक्तः इति शब्दं छंदसि चिंत्यो भवति ततो वा वा छंदसि सर्व-
 विधयो भवेति प्रथमयोगविभागस्य प्रयोजनं युक्तमाता सीद्धिदक्षिणाया इत्यादौ सवादि व्यत्ययः तत्र दक्षिणा

सर्वविधयं छंदसि विकल्पेन व्यत्ययो बहलमिति योगविभागेन षष्ठीयुक्तं छंदसि
 वेति सूत्रे वेति योगविभागेन वसाधितानेन प्रतीयमानस्य उर्मिपुष्पतीत्यादिसिद्धम्
 पुष्पत इति प्राप्नोति ॥

या इत्यत्र दक्षिणाया मिति प्राप्ते वित्ययेन षष्ठी स्पष्टं चेत् तत्सर्वं तत्रैव द्वितीययोगविभागस्यापि पूर्वोक्तप्रयोजनं
 स्पष्टं चायमपि तत्रैव न त्वेवमेकैवैव योगविभागेन प्रयोजनसिद्धावपरो योगविभागो व्यत्यय इति चेत् सत्यं उक्तं चे-
 तत् षष्ठी युक्तं छंदसि सूत्रे योगविभागे इति प्रतीकमपादाय केयदेन तत्र द्वितीयेन परिभाषासमयने यावच्चह-
 षास्ते कार्यं तच्छंदसि वा भवति तत्रातयेव सिद्धं बहलं छंदसीत्यादि न वक्तव्यम् एतदर्थं व्यत्ययो बहलमित्य-
 त्रयोगविभागेन व्याख्याय इत्युक्तम् ॥

॥

॥

॥

॥

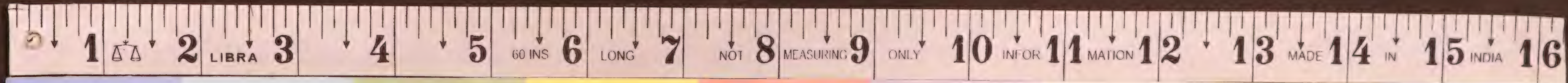
५२

मध्येविकल्पसंगपरिसमाप्यपुनः पूर्वोक्तातिदेशप्रसंगान् प्रकृतिवदनुकरणमितिपरिभाषामवतार
यति नसिति नत्रतायकैदर्शयति मेयइति क्षियादीर्घादिति सूत्रेक्षियत्रचइंशेनतस्याः सत्वेताय।
यित्वातत्रन्यप्रातिपदिकत्वतिवेधनविभक्त्येनतस्याग्रसार्वत्रिकत्वंताययतिप्रातिपदिकत्वेतिउत्रत्यपि
मयमित्याकांतायोनस्यास्यलंदर्शयति क्षियोदीर्घातितीति यदिह्रस्वस्यग्रहणंस्यातर्हिह्रस्ववच्चूयादिति

ननुक्षियत्रन्यादौइयइकथमिति नत्राह प्रकृतिवदनुकरणंभवतिक्षियत्र
तीयउ निर्देशोऽस्यातायकस्तत्रैवप्रातिपदिकत्वं तिवेधनविभक्तिकरण
दनित्यावेयमिति क्षियोदीर्घादिति सूत्रेभाष्यस्पष्टम् ॥ ॥ ॥

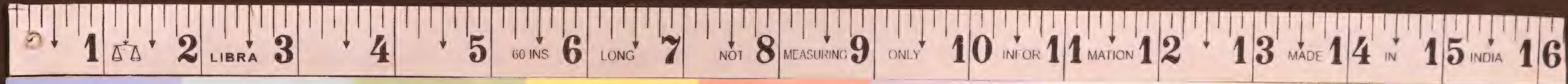
अतितमसीत्यादिह्रस्वस्यइयइनिर्देशोनव्याहृत्यादीर्घग्रहणंप्रत्याज्ञायनात्रनिर्देशः प्रमाणंशब्दपकर्तुंय
थेवह्रस्वाप्राप्ताविभक्तिः पवमियदेशोपीत्याशक्तिरेनात्राप्राप्ताविभक्तिसिद्धात्रविभक्तिः प्रातिपदिकादिति
कथंप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्प्रातिपदिकमिति समाधायननुवाधानादितिप्रतिषेधः प्राप्नोतीतिपुनराशक्तिरे
नैवपातः भातोरेवग्रनुकरणमिम्यइदेशानप्राप्नोतिप्रकृतिवदनुकरणंभूतीतिइयइदेशो ॥ ॥

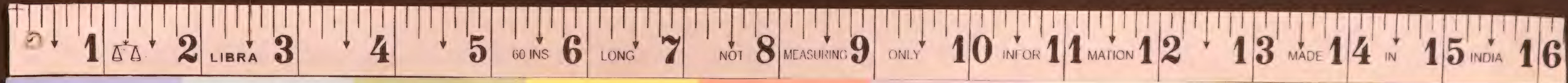
भविष्यतीत्युक्तम् यदि प्रहृजिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते साधु कैरणीत्यतिन प्राप्तोतीति विभक्त्युत्पत्त्या भावमाशङ्क्यते ।
 हि प्रतिदेशिकानां स्वाश्रयाप्यपि न निवर्तत इति श्रुत्या विनियोग्यदासाश्रयणसमुदायप्रसङ्गप्रतिषेधमवलम्ब्यपि
 अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देकी विभक्तिर्वक्तव्येति समादयता विभक्ति निर्देशादेव न स्वाश्रित्य तस्य न तरे स्तु चित्तम्
 ह्रस्वकारस्य चि संज्ञायामपि याजने परत्वात् चेद्वितीति गृह्यते यद्वा देशस्य वा भाज ह्रस्वस्य यद् किं नु दीर्घस्यै

वेति प्रत्याख्यानपरभाष्यस्याशयः यथा यइति मित्राया विभक्तेरथा त्रितितिषेयेन प्रातिपदित्वाभावाद
 प्राप्तायामपि सौत्रतानिर्देशः तथा यइति देशस्य ह्रस्वस्याप्राप्तावपि सौत्रतानिर्देशः एवं च यइति निर्देशायात्रेण
 ह्रस्वस्याव्यावृत्त्या दीर्घोक्तिग्रहणमर्थवदिति तावन्निर्देश इति शंकाभाष्यस्याशयः ॥ ॥

प्रतिदेशप्रसंगादेवातिदेशनिषेधोपिवक्तव्य इति सूचयिते एकदेशविहृतमनन्यवदिति परिभाषाम
 वतारयति तन्निति सामावित्यादौ यथोदेशयत्तौ ज्ञातस्य पदत्वस्यातिदेशेनैव वाच्यते नात्र कार्यकालप
 त इति यथोदेशपक्षस्याप्युपलक्षणं बोध्यम् तन्वाकडारीपभयपदसंज्ञाविषये यथोदेशपक्षस्यैव प्राक्
 सिद्धांतित्वेनात्र यदसंज्ञायाविषये कार्यकालपक्ष इत्युक्तिरसंगतेति चेन्न आकडारीपसंज्ञाद्वये यत्र
 प्रसक्तं तद्विषये यवपूर्वोक्तसिद्धांतस्य तदादौ न न चैवमप्यपादानसूत्राणि कारकाणि बाधत इ
 ति आकडारकेति सूत्रस्य भाष्यविरोध इति वाच्यम् तस्यापि तत्र तत्र संज्ञाद्वयोलाभ्यादानेन विशेषः
 विषयेनैव विरोधाभावात् केचित्तयथाह हृदेष्टिवचनमिति सूत्रे कार्यकालपक्षमाश्रित्यैव मपि य
 स्तिद्धे प्रगल्भकार्येन तत्तस्य ॥ ॥ ननु सामावित्यादौ वृद्धौ कृतायो कार्यकालपक्षेपि ॥ ॥ ॥
 मप्राप्तोत्पत्त्या प्रगल्भस्यानुनासिक इति इत्याशं किने एवेतर्हि किन एतेन कार्यकाले संज्ञापरिभाषा मि
 ति यथोदेशमेव संज्ञापरिभाषा मिति लक्षणानुसारि यथोदेशपक्षोत्पत्त्या समाहिते तथा प्रकृतपि तस्य तथे
 वागीकडारीपभयपदसंज्ञाविषये यथोदेशपक्षे वेत्यत्र प्रमाणाभावः अत एवोतादिव श्चेति सूत्रे अथा
 दिवत्वे कानि प्रयोजना नीत्युपक्रम्य सुमिद्राविधिषु प्रयोजनमिति वार्तिकव्याख्यावसरे सुवसयोरे
 कोदेशः स्वप्नादिवद्भवति यथा शक्येन कर्तुं सवेतं पदमितीति कार्यकालपक्षे पदत्वप्रतिपादकप
 रे भाष्यसंगच्छते मूलग्रंथस्य तापग्रहे तु यथोदेशपक्षे न्ययवकारं भिन्नक्रमे स्वीकृत्य आकडारी
 यभयपदसंज्ञासम्भयप्रशक्तौ वेतिता यनीय इत्याहुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

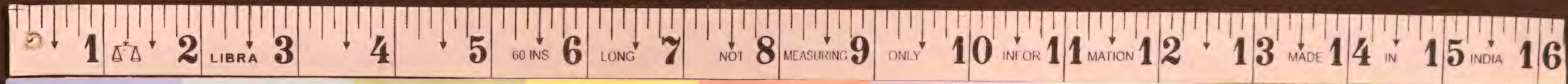

प्रसिद्धप्रतिषेधमाश्रित्यपरिभाषास्थानिवदित्यस्यमाह अतन्मवदित्यस्येति अतन्माभावेकैमनिकन्यायेनसाधय
ति तत्रेति अतन्पवेति अतन्माभावादेवेत्यर्थः तादृशार्थवोपश्चि अत्रविकृतावयवादिन्यादिशेषः अकृतावयव
सदृशार्थः विपक्षेवायकमाह अतन्पवेति शक्तं हि यदम् शक्तवच्छेदकाया अनुपूर्वीतदिशिष्टमेवशाक्यार्थ

कथं यदतन्मभयथाश्रयणोत्वादिवत्ताभावाद्यस्यादिहितस्तदादितदंतत्ताभावादत
आह एकदेकदेशविहतामनन्पवत् अतन्मवदित्यस्यान्यवनेत्यर्थजज्ञान्यसादृश्य
निषेधेऽन्यत्ताभावः सतराम् अतन्पवतादृशार्थवोपः अथाशक्ततावच्छेदकापू
र्वत्तातातनोवोपोतस्यात् पवंचराम् इतिमोतस्ययस्यादिहितैस्तत्तंगैश्चस्यय
रादित्तेन सत्वमितितदंतत्तमार्थसमाजग्रहम् छिन्नपुच्छेषुतिष्ठताव्यवहार
वत्तातेतत्तलोकन्यायसिद्धम् ॥

वोपक्षं विकृतावयवत्वेनतदवच्छिदिकानुपूर्व्यसत्त्वानतस्तादृशार्थवोपोतस्यादितिभावः तदर्थमुपपाद्य
तत्तलमाह पवंचेतिपतस्यालोकन्यायसिद्धयेनावर्षेतापकाकोत्तेत्याह छिमेति ॥ ॥ ॥

५५

ननु दीव्यतश्चिस्त्रे भाष्ये भाष्यकृतैर्वैतपरिभाषाज्ञायाकोपवर्णनात् कथमेतस्यालोकन्यापसिद्धि
मित्येतो लोकन्यापसिद्धिपदैतस्याज्ञास्यमुपष्टम्भकमित्याह अतएवेति ज्ञायकपरिभाषानुरोधे
नेनस्याः शास्त्रीयकार्यपवशास्त्रीयविकारेपवचितिकेषां चिदाग्रहस्तद्वृषयति एतेनेति तस्य भाष्य
स्यलोकमिद्वत्पष्टम्भकत्वेनेत्यर्थः नन्वेतस्यायादिकृतावयवनिबन्धनमपि कार्यस्यात् तथासति।

अतएवमादीव्यतश्चिस्त्रे भाष्ये दीव्यतिशहैकदेशिदीव्यच्छब्दानुकरणादिदमित्यु।
ताविमर्शविह्वलनिर्देशः एतदेवज्ञापयन्त्याचार्योभवत्तेषांप्रकदेशविह्वलमनन्य
चदितीत्युक्तम् एतेनायंन्यायः शास्त्रीयकार्यपवशास्त्रीयविकारपवेत्ययास्तंवि
ह्वलावयवनिबन्धनकार्येननायास्त्रिपुञ्जेषु निपुञ्जवत्तद्विवहाराद्विह्वलावयव-
स्युभययादत्तात् एवमक्रपरिमाणेग्रहणेपि नायमक्रयुक्तेः ॥ ॥

चित्रगुप्तमित्यादौ सर्वत्रविभाषेत्येदित्यस्यानुवृत्तावपि तेन न्यायेन गोशब्दवत् पठेत्तत्स्या।
यत्पतन्तात्प्रकृतिभावापत्तिरित्यत आह विह्वलावयवेति लोकेन तथाविधविवहारादशीतात् ।
शास्त्रेपितनथाविधव्यवहारश्चिभावः विह्वलावयवनिबन्धन कार्येग्रस्यथानप्रवृत्तिः त-
थापिच्छिन्नपरिमाणपरिमाणेपि नप्रवृत्तिरित्याह एवमिति ॥ ॥

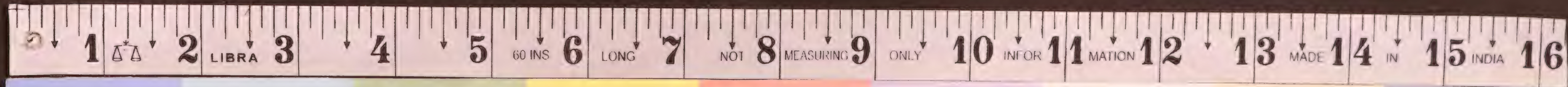

नन्वेवमनेनेवम्यायेनसर्वत्रनिर्वाहेस्यानिवन्त्रेव्यर्थमित्यत्रग्राह यत्रत्विति नन्वेवमभीयादित्यत्रैकदेक
 देशविकृतन्यायेनभोजनस्यापमर्गत्वेपरादिवज्ञावेतनात्तवाश्रित्यरूपसःस्यादित्यत्रग्राह क्वचित्त्विति यतश्चैक
 यदसंसृतमित्याह स्पष्टं चेति प्रथमयोपूर्वसवर्णेत्यत्रकैयटेनेति नात्रहिवाध्यसामान्यचित्तासाश्रित्यय
 कयोगहिजशास्तेः पररूपप्रसंगमाशंक्यप्रथमयोदित्यत्रयोगविभागसाश्रितः अतएवमथक्रियमाण
 पियोगविभागोपवादत्वात्पररूपाशंकायायोगविभागोअन्यथास्त्वनित्यर्थइत्युक्ते योगविभागोअन्यथास्त्वं
 नित्यर्थश्चेदस्यतिइत्यप्रसंगभाषायतनिवारणायमप्येववादाः पूर्वनिधीनत्वायनेइत्येवमयेयोगःपरा
 यत्रतद्वत्तदधिकेवाविकृतेतत्रज्ञातव्येनकभूयोवयवदर्शनाभावेननत्वाप्रतीतौकार्यमित्यर्थविकृ
 तानलरूपावयवत्वप्रतीत्यर्थेवस्यानिवन्त्रे क्वचित्त्वलत्पानुसारात् न्यायानामप्रयत्नेनाभी
 यादित्यादिसिद्धिःस्पष्टं चक्वचित्त्वायाःप्रवृत्तिः प्रथमयोःपूर्वसवर्णेत्यत्रकैयटेनदर्शितेत्यन्य
 रूपेवापिष्यतेप्रसंगपूर्वत्वेननवाभिष्यतेइत्युक्तेभाष्येनत्रमप्येववादाइतिप्रतीकसमादायन्यायस्यापेननुवचनेय
 दित्यतिपदेनदस्तीतितद्विवचनस्यासमासभावनान्यायस्तक्वचित्क्वचित्प्रियायतेइतिपुन्येनवक्तुमिति कैयटेन
 क्वचिदित्युक्तान्यायस्यक्वचिदप्रवृत्तिरितिस्पष्टमेवाक्ते अनादिवत्चेतिसूत्रेअभ्यासादीनांरूपसत्वेनानादिवद्भवती
 तिवक्तव्यमित्युक्ताकेपुनरभ्यासादपइतिपृष्टेअभ्यासाहोवार्थनदीनपुंसकोपमर्जनरूपसत्त्वानीतिअभ्यासादी
 तपरिगणयताहुहेरिणोपरिगणनादभीयादित्यादेशनभिधानसूचनात् नत्रस्वाभिमत मितिकैयटइत्यनेनदा
 र्शितम् अभिधानेयेतेषोयथासिद्धिसन्यान्त्रग्रभीयादिनीत्यत्रउभयतइतिप्रतीकसमादायलघुशब्दंदेशाव

रविस्तरेणदृष्टव्यमित्युक्तमइत्यत्रैति श्रीलोकेश्वरः
 नसरस्वतीभोजनसः ॥

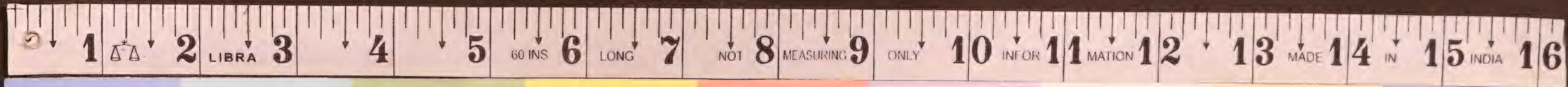

निषेधप्रसंगादेवपर्यवसितनिषेधार्थिकोसंग्रहवाक्यरूपोपरिभाषामाह पूर्वपरेति अत्रपूर्वपूर्वीयेत्याउत्तरोत्तरस्य
 वलवत्त्वोधिगे पूर्वपूर्वस्यनिषेधः पर्यवसितः इतश्चास्म्यउपजनिष्यमानतिमितोमवादेउपसंज्ञातनिमित्तमप्यु
 त्तर्गोवायतइत्येत्येतैसर्वमस्यैवप्रयेव्यतिदर्शयति पूर्वात्यरमिति तदंशेप्रमाणेस्तुचयति विप्रतिषेधइति विप्र
 तिषेधशास्त्रमूलकपूर्वात्यरेवलवदित्ये शीयवलवत्त्वविशेषोपपादकपरिभाषाद्वयेनत्रैकोपुनंप्रसंगविज्ञाना
 त्सिद्धमितिपरिभाषामवतारयति नत्वेवमिति यतत्फलत्वंवतरणोक्तमेववोच्यम् अनयापूर्वप्रवृत्त्युपयोगि

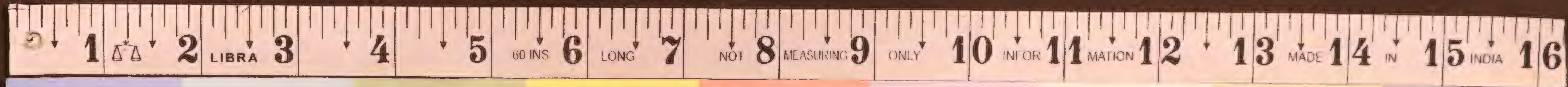
पूर्वपरतित्योत्तरंगायवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः पूर्वात्यरेवलवत्त्वविप्रतिषेध
 शास्त्रान्पूर्वस्यपरंवायकमितिशावत् नत्वेवमिंधीत्यत्रपरताज्ञातडावा
 धितोधिर्नस्यादनञ्चाह पुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ॥

तस्मात्त्रवलवत्त्वविशेषउपपादितः अत्रकेचित् यतत्परिभाषावतरणोभिंहीत्यत्रपरताज्ञातडावाधितोधिर्नस्यादिति
 ग्रंथोउभेतिस्तत्रस्यभाष्यकैयटविरोधादयुक्तः तत्रहिपूर्वस्मित्योगेग्रहणमतिकेप्रयोजनमितिष्टेष्टेअत्रग्रहण
 संयोगादिसमदायनिवृत्त्यर्थमित्युक्ताप्रत्यक्षप्ररक्षेत्तत्रसंयोगातिवृत्तिप्रयोजनमुपपादयसमदायनिवृत्तिप्रयो
 जनोपपादनायतित उल्लेखेतिउल्लेखादीर्घात् प्रदातादितिपरिभाषादुग्मावोधिनीत्युक्तं भाष्यकृता ॥ ॥ ॥

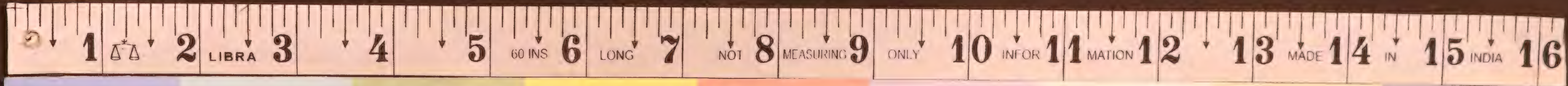

तत्रानिउच्छात्रमितिप्रतीकमुपादायपरत्वादीर्यलक्षणानि किमनिसकृद्भूतोविप्रतिषेधश्रुतिन्यायाद्व
 खलक्षणः पुनर्नप्रवर्तते नचैवविधिविषयेपुनः प्रसंगवित्तानमस्तित्वविकल्पयोर्विरोधान्पूर्वगा
 परस्यावाधप्रसंगात् तत्रहिपूर्वविधिः परेनवाधनेतत्रपुनः प्रसंगवित्तानेकदाविदाप्रीयते स
 सुदोषवाकार्यप्रतिव्याप्रियमाणे अवयवानां पारनेत्रादव्यापारमेवह्रस्वलक्षणानकप्रसंगश्रुतिकै
 यटः अतश्चाप्यकैयटानुरोधेनपरत्वलक्षणानित्यवाधकविकल्पविधिविषयेनहेयश्रुतिपत्त्यानित्य
 सवाधयेतिनपुनः प्रसंगवित्तानन्यायस्यप्रवृत्तिः अन्यथापूर्वोक्तविकल्पायादनपरंभाष्यतत्रत्य
 कैयस्यविरुध्येयातां तस्माच्चपूर्वविधिः परेनवाधनेतत्रैकभिंधकीत्यादौक्वचित्पुनः प्रसंगवि
 त्तानन्यायन अयतोविरोधाभावात् नसितत्रपितापरत्वाद्वाधितेपिकचित्तत्पटुत्पुनरे तत्पटुत्रौ
 कश्चिद्विरोधश्रुत्याद्वाः अपरेतसात्तात्पर्यभरतीति सूत्रस्यभाष्यविरोधात्संग्रहविरोधाच्चप्रचष्टेति
 सूत्रस्यकैयटोयुक्तः तत्रहिद्येनस्यप्रतिषेधोवक्तव्यलवणेकृतेन्युक्तानवापूर्वनकृतत्वात्
 नवावक्तव्यकिंकारणं पूर्वोक्तत्वात् अस्तनेनविभाष्यापूर्वगतित्याभविष्यतीत्युक्तंभाष्यकृता
 तत्रपूर्वोक्तप्रतीकमुपादायपुनः प्रसंगवित्तानादितिभावश्रुतिकैयटः यदिहेतद्विषयेपुनः
 प्रसंगवित्तानन्यायोतप्रवर्ततेतदेदंभाष्यतत्रत्यस्याभिष्टेसुभावपिविरुध्येयाताम् अत्रभाष्यपू
 र्वोक्तितेनउर्यादिविडाचष्टेतिग्राह्यं तत्रैवप्रस्तनेनविभाष्यतत्रपरत्वादितिशेषः तस्यादेतद
 न्यतरस्या ॥

याप्रयणो लक्ष्मणुरोपयववीजम् अतोतपूर्वोक्तभाष्ययोः परस्परविरोधः इदमेव धृतयत्नमग्रेव रूपमिति मूलकारः
 लक्ष्मणासारादिति यत्रहीति कैयटप्रतीकमुपादाय ययययभिधकीत्यत्र परस्वाहृदौ कृताया पुनः प्रसंगविज्ञा
 नादकजितिनत्रत्यायोतस्तु कैयटानुरोधेनेति बोध्यम् तस्मान्नपूर्वोक्तविवरेण ग्रंथोपुक्तइत्याहुः वस्तुनस्त
 यत्रनित्यप्रवृत्त्युत्तरविकल्पस्यैवैयर्थ्यं तत्रपुनः प्रसंगविज्ञानन्यायस्तद्विषयेन प्रवर्तते इत्यवशेति सूत्र
 स्यकैयटशायान्नतद्विपर्ययाहुः सास्यात्प्रमृतीति भाष्यकैयटो नुक्तत्वाद्यंतया प्रवृत्ताविति न विशेषः
 यद्वावार्तिके पूर्वोक्तस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यर्थः यत्रयज्ञेयथाभाष्ये तस्यातकैयटइति बोध्यम् यतेन अचक्षे
 ति सूत्रस्य भाष्यकैयटविरोधे मनसि निधाय तत्त्वे वैभिधकीत्यत्र परस्वाधिनवाधितो कच न स्यादित्यत आह
 पुनरितीत्येव यो दो उमुक्त इत्यपास्तम् ॥ ॥ ॥

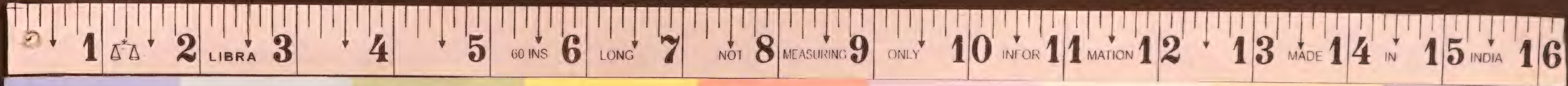

इदानीं सकृद्भूतौ विप्रतिषेधेन यद्वाधितं न द्वाधितमेवेत्यपरा परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति
ग्रन्थाचक्षुःप्रवृत्तैः पूर्वस्वप्रवृत्त्युत्तरं वति सर्वथा पूर्वशास्त्रस्य प्रवृत्त्यप्रतिषेधकत्वरूपबलवत्त्ववि

नन्वेवंति स्मृणामित्यत्र परत्वातिस्त्रादेशे पुनस्त्रियादेशः स्यादत आह सकृद्भूतौ विप्र
तिषेधेन यद्वाधितं न द्वाधितमेव नत्र क्वचिच्चरितार्थयोरेकस्मित्युगपदुभयोः का
र्ययोरसंभवेन वायकाभावात्पर्यायेणान्तर्जादिवज्जास्त्रद्वयप्रसंगेति यमार्थं विप्रति
षेधसूत्रमिति सकृद्भूतित्यायसिद्धिः यथा तत्त्वबलयोरेकः प्रेक्ष्योभावति सतयोः
पर्यायेन कार्यं करोति यदा तन्मौ प्रेषयतो नानादिस्तत्कार्यं तदौभयानकरोति योगेन
चासंभवात् तथा शास्त्रयोः लक्ष्यार्थयोः क्वचिल्लक्ष्ययोगयुक्तप्रवृत्त्यसंभवादप्र
तिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थं नत्र कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवे
ति पुनः प्रसंगवित्तानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥ ॥

शेष उपपादितः पूर्वोक्तबलवत्त्वमपानकपरिभाषाद्वयमूलैव क्वं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये शास्त्रीयत्
जादिदृष्टान्तेन लौकिकदृष्टान्तेन वनियमार्थत्वं विध्यर्थत्वं वस्तीकृत्यपरिभाषाद्वयसाधिता भगव

ताभाष्यकृतेत्याह तत्रैत्यादिता ॥

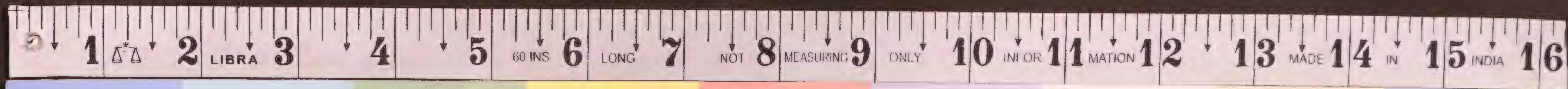
इदानीमनवयवप्रसंगान्नियदेवियेप्रश्नश्चनवयवेनप्रसज्यतेप्रतियदेवविधीयतेअप्रयतिर्वोभवेस्तत्त्ववशावता
त् अप्रतिर्वोभवेस्तत्त्ववशावता
नत्रअनवयवप्रसंगादिनिप्रतीकमपादायसर्वव्यक्तदेशेनशास्त्रप्रवर्तनादित्यर्थस्तुक्ताप्रतियदेवियेयमेति
प्रतीकमपादायानेनोत्सर्गयवाथयोर्वैधर्म्यदर्शयतिनस्तुत्सर्गःप्रतियदेविविधीयतेतत्र पर्यायप्रसंगोनियमा

पुनर्कैयटादयोव्यक्तौ पदार्थेप्रतिलक्षालक्षणोयस्मवाउभयोरपिशास्त्रयोस्तत्रल
क्षविषययोरचारितार्थानयर्थायेणद्वयोरपिप्रामोपरमेवेतिनियमार्थमितिमुक्त
हृतिन्यायसिद्धिः अत्रयत्नेपन्ननियमवशात्तलक्षविषयकपूर्वशास्त्रानुपपन्नवयव
जातिपक्षेनउद्देश्यतावच्छेदकाकौनेऊत्रचिच्चरितार्थयोर्द्वयोःसत्यनियतन्यायेन
युगापडभयोसंभवरूपविशेषस्थलेउभयोरप्यप्रामोपरविध्यर्थमिदमितिपुनः
प्रसंगविज्ञानसिद्धिरिति तन्नः ॥

र्थमिदंपरमेवभवति तत्पूर्वमिति पतत्स्त्रावेभावे पूर्वस्यलक्षणस्यतत्रानारंभानुमीयतेतदुच्यतेसहकृतौ विप्रतिषे
धेनयद्वाधितेनद्वाधितमिति इदानींजातिपक्षाप्रयोगात्तत्र अप्रतिर्वितीतिअप्रिमवार्तिकमवनाये अत्रयत्नेविषय
र्थमिदं परंभवतीति तस्मिन्नकृतेयदिपूर्वस्यप्रामितिमित्रमस्तिनतस्तदापिप्रवर्ततेतदुच्यतेपुनः प्रसंगविविज्ञाना
त्सिद्धमितीति कैयटोक्तिमर्थतोयत्तित्यादिनान्द्यविविडयति तन्नेत्यादिना ॥ १ ॥

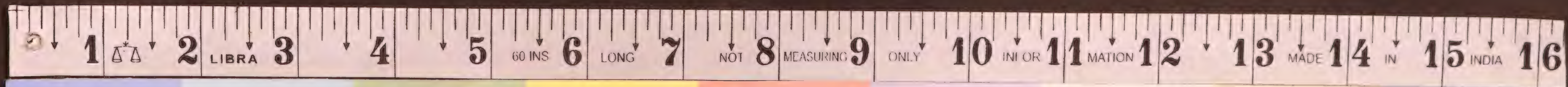

येति केचिक्वाद्यादयस्ताचार्यः व्यक्तिः प्रादुर्गन्त्याहः अयेतनेषामाशयः शब्देन तज्ज्ञात्पुनरुक्तव्यक्तिरभि
 यानात् नानेन्यव्यभिचारोदोषोक्तः तस्माद्व्यक्तिरेव शब्दार्थो न जानिततत्कार्यस्य व्यक्ता । । ॥

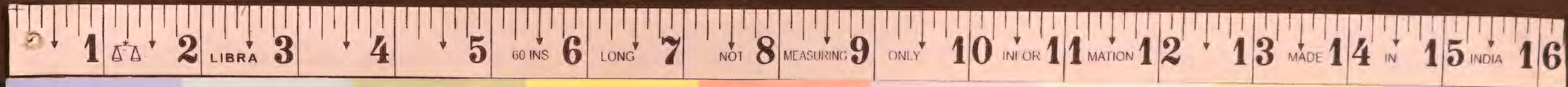
वेददर्शनाच्च जातिभात्येवत्रोपलक्षणतयेति पाणिनिस्तु भयमित्याह अतएव यस्याङ्गिके भगवता भाष्यकृता किमुन
 राहुतिपदार्थग्राहोऽसिद्धव्यमिति विप्रतिपद्यते उभयमित्याह कथं तापने उभयथा वा चार्थेण सूत्राणि पाठितानि ग्राह
 नित्यपदार्थमन्वाजात्याख्यायामेकस्मिन् द्ववचनमन्यतरस्यामित्युच्यते द्वयपदार्थमिति मन्वा सहापाणामेकशेषः
 त्पारभ्यते इत्युक्तम् आन्यथा जातिरेव सादृश्या इत्यंगीकृते तस्या श्लेकत्वेन उद्देश्यकशास्त्रस्यापिलक्ष्य पवदैवप्र
 वृत्तौ न प्रतिव्यक्तावृत्तिः किंतु तत्र यथागिरानीयतामित्युक्ते प्रज्ञानयने पात्रद्वारा प्रवर्तमानः योग्यव्यक्तिद्वारेण प्र
 ग्ग्यानपने प्रवर्तते तायोग्यपुगपदसंभवस्य रूपवायस्य लीयलक्ष्यरूपव्यक्तिद्वारेण योग्येण प्रवर्तमानः व्यक्तिसादृश्यात्
 सति तद्विपर्ययव्यक्तिषु चरितार्थयोः शास्त्रयोर्पुगपदसंभवस्य लेन यथा द्वयोरिति भाष्यदृष्टेनाप्रतिपत्तौ प्रविप्रति
 षेय शास्त्रस्य विपर्ययत्वेन विशिष्टादिति न सिद्धेन व्यक्तिरेव पदार्थ इत्यंगीकृते तत्रानुगतयर्माभावात् तेनानुग
 तानेकव्यक्त्युपस्थितौ व्यक्त्युद्देशेन प्रवृत्तस्य शास्त्रलक्ष्ये प्रतिव्यक्तावृत्तौ पुगपदसंभवस्य ले सामर्थ्यात् जादिदृष्टे
 तेन पर्यायेन प्रसक्तौ विप्रतिषेयशास्त्रयमेवेति नियमार्थमित्यंगीकृते भिन्नकीर्तिचनसिध्येत अतो लक्ष्यानुरोधा
 उभयमप्यंगीकर्तव्यमुक्तम् ॥ तथा सपिष्टादित्यादि सिध्यर्थे व्यक्तिपदं गी ॥

कृते पूर्वोक्तन्यायेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य नित्यमर्थत्वात् सकृद्व्यतिरिक्तमिति न्यायसिद्धिः भिन्नकीर्त्यादिभिश्च
 र्थजातिपक्षे च पूर्वोक्तन्यायेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य विपर्ययत्वात् नः प्रसंगन्यायसिद्धिः एवं च व्यक्रियते
 सर्वलक्ष्यशास्त्रव्याप्तिरिति जातिपक्षे अन्यत्र मानाभावादित्युक्तिरनुक्ता व्यक्रियते अत्राभिधेयार्थानां
 रूपलक्षणत्वेनाश्रयणात् तत्र जात्युपलक्षितसर्वव्यक्त्युपस्थितौ तत्र लक्ष्यव्यक्तिविषये शास्त्रायस्तौ स
 र्वलक्ष्यशास्त्रव्याप्तिरिति जातिपक्षे तत्र प्रवर्तमानं शास्त्रं यद्यप्यव्यक्तिद्वारेण प्रवर्तमानं न सर्वलक्ष्यप्राप्ति
 लक्ष्यैरेव मानत्वात् सत्त्वसूत्रस्य भाष्ये तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्तिरिति सर्वद्रव्यगतौ को दोषः गौरव
 वंश्यानां नोषोभाप्यतिपक्षः शास्त्रात्कं ऊचीत प्रयोगे शास्त्रात्कम् अशास्त्रात्कं कर्मणि विगुणं कर्मभ
 वति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिरिति श्रुत्यव्यक्त्यभिधानपक्षमादाय तत्र च यस्याप्यव्यक्तिपक्ष
 र्थस्यापि यद्यनवयवेन बोध्यते तच्चानुवच्यते विगुणं कर्मभवति विगुणे च कर्मणि फलानवा
 प्तिरिति च द्वारीभूतमुद्रव्यक्तिमादाय प्रवृत्तिमिति न तद्विशेषः ॥ ॥ ॥ ॥

॥

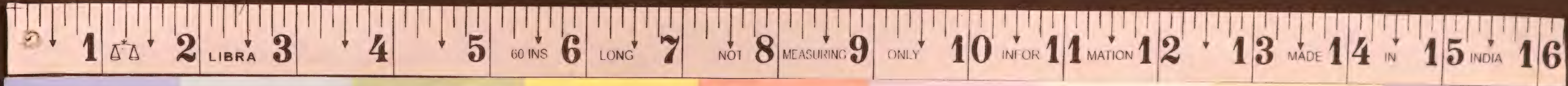

नन्वेवकार्ययोगादिविप्रतिषेधः नवशिष्यादित्यादौ तथास्तिप्रकृतेत्यत्रशादेशः प्रत्ययस्य च नातडादेशात्प्रत्ययस्य
द्वयोरितिइदंचनावश्यं किंकार्ययोगोपव विप्रतिषेधः किंतुसंभवापीतिइकोगुणवृद्धीति सूत्रस्यभाष्यस्य
नावश्यमितिप्रतीकस्युपादायद्विकार्ययोगत्वाभावेकेकलोपसंभवा विप्रतिषेधरितिकैयटेस्पष्टमित्याह इदमि

द्वयोः कार्ययोगो गयथासंभवपवविप्रतिषेधशास्त्रोपयोगी इदमिको गुणवृद्धीति सू
त्रेकैयटेस्पष्टम् यथाशिष्यादित्यादौ तातडाशाभावयोर्गुणवृद्धौ स्वस्वनिमित्ता
नंतर्थासंभवः यद्यपितातडादेश्यानिवत्वेनास्त्ववतत् नशाप्यादेशाप्रवृत्त्युत्तरमे
वसः नतत्प्रवृत्तिकाले पवनुमृत्तज्ज्ञावयोः प्रियकोहृतीत्यादौ युगपदसं
भवः यदागमात्प्रत्ययस्यनुम प्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तेः पवंभिदीत्यादौ तातडादीभावयोर्गु
णवदेकस्यातिसंवेयस्यगृह्यतिमितानेतर्थास्यत्वासंभवोवाच्यः नुमृत्तादोरपि
नुमृत्तादिविभक्ता नंतर्थावाच्यः नुमिह्रस्वांतागवायइत्यसंभवादिप्रतिषेधः =

ति नदेवोपपादयति मथेति काल भेदेनपूर्वोक्तोदाहरणकदाचित्स्वस्वनिमित्तानेतर्थासंभवेपि योगयथासंभवा
स्त्ववेत्याह यद्यपीति यतदृष्टेतेनैवान्यत्रायेजयति पवमिति पवंभिधीत्यादाविति पवंचैकस्यद्विकार्ययोगस्य
संभवपवविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौनियामकः नन्वेकस्यद्विकार्ययोगमात्रम् तस्यान्यथासिद्धत्वात् ५

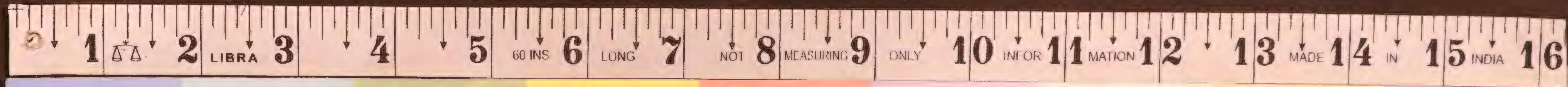

ननुविप्रतिषेधशास्त्रपरमित्युक्तत्वात् वारितोरित्यादौ परत्वात् न संवाधित्वा गुणादयः प्रसज्ये रत्नतत्त्ववारणा
यवचनान्तरे कल्पमेतस्यानित्यत्वं वा तापनेत्यादित्यत आह क्वचिदिति तथाच स्वरितेनाधिकार इति सूत्रस्य
भाष्यरीत्या प्रकृत्यस्त सूत्रभाष्यरीचप्रकृतसूत्रादौ रणेव सर्वेष्टमिथ्यात्ववचनान्तरे नायस्यानित्यत्वं कल्प
नीयेत्यादिति भावः सूत्रद्वयस्य भाष्यरीतिस्तु निगदव्यवस्थेनैव न तत्र न्यभाष्यानुपूर्वेन प्रथमे आक्रोशवत्या
ग्रह इत्यादिषु नंतरानुगा यज्यानिवर्तकः स्यादतः परिभाषानूये स्वरितेनाधिकार इति शास्त्रमिति व्यवस्था
पिते अनेतरं संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमप्यतिष्ठते व्याख्यातन इत्युक्तान न हीतानीमयेयोगाव
क्तव्य इति चेदिति वक्तव्यं किं प्रयोजने स्वरितेनाधिकारगतिर्यथाविज्ञायेत अधिकारगतिरधिकं कार्यमि
त्युक्तम् अनेतरं तत्फलान्या व्याख्यानावसरे अधिकं कार्यमधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधानयदित्यव्याभवे

क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितमवलान् स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थोऽप्युक्तमेव भव
तितेन सर्वविप्रतिषेधसंग्रहात्ता इति स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये विप्रतिषेधसूत्रस्य परशाह

तिगुणादौ न तत्त्वज्ञावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधे नुम् चिरत्त्वज्ञावेभ्यो नुदिति नुम् नुदौ स्वर्गियेतेन तत्र स्व
रितेनाधिकाः कारो भवतीति नुम् नुदौ भविष्यत इति द्वितीयेन विप्रतिषेधे परमित्युक्ताग्रगाधिकारे पूर्व
मितिवक्तव्यं किं कृतं भवति पूर्वविप्रतिषेधान पठनीया इत्यापादिते अनेतरं अगाधिकारे परविप्रतिषेधाभा
वे सूत्रभेदे वा पाययथा स्यात् समेवास्ति ता परशब्दायैव ह्यर्थः अल्पव्यवस्थायावर्तने न च शास्त्रपूर्वपर
त्या युक्तमेतरे प्रसीष्टवाची परशाहः न इष्टवाचा परशाहस्तस्यैव ग्रहणं विप्रतिषेधे यदिष्टं न भवतीति

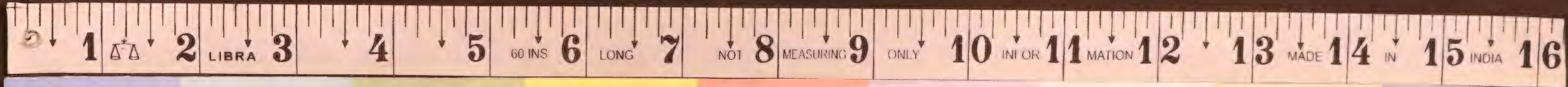

ननुपूर्वोपेक्षया परस्परवलेव्यवस्थापित इत्यादावपि यावत्तद्वशादिति शत्रुत्वयेपि वद इत्यादौ चरितार्थस्य विर-
करस्य लिङादौ चरितार्थस्यानुदात्तजित इत्यादेशैकत्र प्राप्तापरत्वाविकरणो व्यवधानादनुदात्तजित इत्यादिनस्यादि-
न्याहेयाविकरणोभ्योनियमावलीयानिति परिभाषासवतारयति नन्वेवमिति परिभाषायां तापकमाह ॥

नन्वेवमेव ते पचते इत्यादौ परत्वादिकरणो अनुदात्तजित इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन
व्यवधानादत आह विकरणोभ्योनियमावलीयान् अत्र हृधस्य सनोरिति स्येविभाषा
तद्विधानमेव तापकम् अन्यथास्य व्यवधानेनियमप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभय-
सिध्याविकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् अत्रार्थज्ञापितेन स्ये इति तत्र विषयसम्प्रमी-
दोरमेति ॥ ॥ ॥ ॥

अत्रेति पतदर्थज्ञापनात् पूर्ववृत्तः स्य सनोरित्यत्र सस्यनोरिति सति सम्प्रमीतापितेन तस्मिन्नर्थे विषयस-
म्प्रमीत्याह अत्रार्थ इति

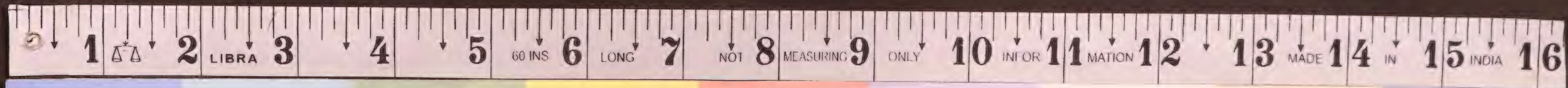
॥

इयं परिभाषा यत्तापकं चक्रेत्याकांक्षायां न योऽस्य लमाह अनुदात्र इत्यत्रेति तत्र द्विविकरणोऽर्थवद्विज्ञानाति
यमो न प्राप्तोतीति तस्य विध्यर्थतं परिभाषा त्वं वीगीकृत्य ग्रथवायु पुनरस्तनियम इति पुनर्नियमपदं वीगीकृतं
ननु चोक्तं विकरणो विवक्षितमिति यमो न प्राप्तोतीत्याशंक्यते वदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्तापकमिति विकरणोभ्यो
नियमो बलीयाविति पदं किं करणविधावात्मने पदपरस्मैपदान्माश्रयति युष्मादिभ्यो नमुदिति परस्मैप
देषु ग्रात्मनेपदेषु च परस्मैपदस्य मिति लुक् स्यात् तस्मात्पदानि परस्मैपदा
नि चेति पूर्वोक्ततापकं हृषयिता यत्र हि अनुपसर्गादिति विभाषा शास्त्रीगतापकांतरमुक्तम् यद्यपि मूलोक्त
तापके भाष्यकृतानोक्तम् तथापि यत्र हीति प्रतीकमुपादाय यत्र न लिङ् लिङ्गं स्यात् चक्रमे चक्राम ।

अनुदात्र इत्यत्र भाष्यकै यटयोः स्पष्टप्राविकरणव्यवधानेपिनियमप्रवृत्तिरिदं तापक
मिति
चक्रात् क्रंसीष्ट इति तत्तापकदिकं प्रदर्शिता भाष्यकृता तापकं न हृदयः स सनोरित्यत्र स्पेवि
कल्पविधानमिति तत्र तत्कै यटस्य स्पष्टमुक्तम् अतएव मूले भाष्यकै यटयो रित्यत्र कै यट इत्युक्तम् अ
त्रापे विवेकः इयं परिभाषा भाष्ये स्पष्टा इदं तापकं तत्कै यटस्य स्पष्टमिति यथा हृदयः स सनोरिति स्पेन
इविधानात् विकरणोभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वकल्पने तथाप्यन तापकादेव सन्त्यपि विकरणविवधा
नै नियमः प्रवृत्त इत्यपि कल्पयितुं वक्तुम् तथा सति न विप्रतिषेधशास्त्रबाधः पूर्वोक्त परिभाषार्थ
कल्पनेन शास्त्रबाधः स्यादेव तस्मादेतदेव कल्पयितुं वक्तुमिति केचित्तस्मिन्नेताह विकरणोति ।

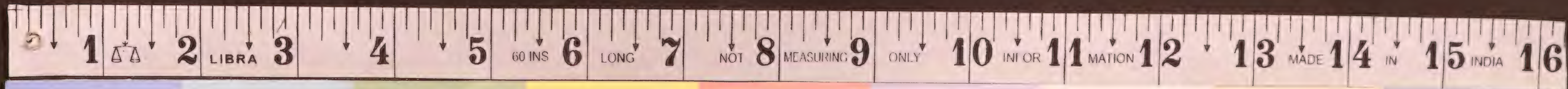

नन्वेतदनुदात्तडित इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धकल्पनेन युक्तमित्यत आह शब्देऽशित इति तत्र हि उपसर्गस्य नियमे
 अद्वयवोय उपसंख्याने कर्तव्ये न्यविपातव्यक्रीणीत किं पुनः कारणेन सिध्यति अडाव्यवहितत्वादिमुक्तम् यद्येतद
 युक्तं स्यात्तदा विकरणेभ्यो नियमो वलीयानिति न्यायेन प्रागेव विकरणो न्यभेर्नियमस्य सिद्धाविनेन तरे विकरणादग
 म उभयप्रसक्तौ नित्यत्वात् पूर्वविकरणे ततोऽगमे चैतद्वार्तिके व्यर्थं स्यादतः सत्यपि विकरणव्यवधाने पूर्वी कृताप

शब्देऽशित इत्यत्र भाष्ये धनितम् वस्तुतोऽस्मात्तापकादनुदात्तडित इत्यादिप्रक रणोक्तिवादि
 विधेयकवाक्यतया विधायकं तत्रातो रिति विहितयेवमीति तत्तमा नाधिकरण
 मनुदात्तडित इत्यादि विहितविशेषणमेव वन्तलावस्यास्येपि न च व्यवधानेन
 इति सिद्धिः

कानियमः प्रववर्तते इति धनितम् नन्विदं च प्रसिद्धवदत्राभावदिति सूत्रस्य लावस्यामडिति भाष्ये कसिद्धो
 तासंगत्या एकदेशे इत्यतः चेयदि पुनरियपरिभाषाविज्ञायेतेत्यनुदात्तडित इति सूत्रस्य सिद्धोत भाष्यरीत्याह
 वस्तुत इति ॥ ॥ ॥

५२

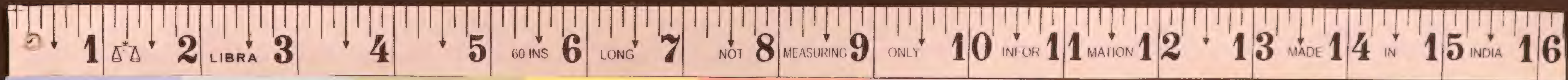

ननु शावादिभ्यश्च वधानेपित इति द्विरित्यपि कुतो नोक्तमित्यत आह शावादिभ्यस्त्विति कर्त्तव्यं सा
 र्वधातुके परतस्तदवधानादिति तदाशयः इदं च स्यात्सील्लुटोरिति सूत्रे आषादय आर्द्धधा
 तुक इत्यत आर्द्धधातुक इत्यनुवृत्त्या आर्द्धधातुक याल्लुटो परतः स्यात्सी इत्याभिप्रायकला
 वस्यायामेव स्यादय इति स्यात्सील्लुटोरिति सूत्रस्य भाष्यात्करीत्या स्यादीनामेतरे गत्वमाप्ति
 (न्यमित्तम् इदानीं आर्द्धधातुक इत्यस्य तत्रानुवृत्तावपि) न्यलादेशानामेतरे गत्वमाप्ति
 न्यमित्तम् ॥

शावादिभ्यस्तत्पूर्वमेव नियमः यद्वा लमात्रापेक्षत्वादेतरे ग आदेशे लकारवि
 शेषा ये ह त्वात्स्यादयो वहिरे ग इति दि योग गलत्वापेक्षस्यापि तदोषः अत्रपक्षे
 वृद्धयः स्येति सूत्रे स्ये विषये व्याख्येयम् ॥

रिति विहितं यच्च स्येत सामानाधिकरण्येनानुदात्त इत्यादि विहितविशेषणत्वात्माप्तिर्योक्तम्
 इदानीं आर्द्धधातुक इत्यस्य तत्रानुवृत्तावपि तत्र विहितविशेषणत्वात्माप्तिर्योक्तम्
 यच्च स्यामपि तदोष इत्याह यदेति सूत्रलविशेषापेक्षत्वादित्यनेन शब्दरूपपरतिमित्तकत्वात्प्रय
 णादित्यर्थः अतश्चावत्पमाणा वहिरे ग परिभाषास्य कै यट्प्रत्ययविडनपरस्वप्रत्ययविरोधः स्यात् न
 सा यथाश्रुतेन तत्र युक्तम् तत्वास्मिन्पक्षे तरे गत्वात्पूर्वलादेशे वृद्धय इत्यत्र स्येतनोरिति सप्तम्येतस्य

कागतिरनञ् ॥

नवेवमयस्मिन्नेकवाक्यतायत्नेलादेशेषुसक्तसतोतेषामाशयात्मनेपदपरसंज्ञाभ्यामाव्यसतो
हितयोस्तेषांताभ्याविधानमित्यन्यान्वाग्रयस्यादित्यत आह आत्मनेपदशब्दादविति सूत्रमाटकव
द्भाविसेताग्रयणादितिभावः स्पष्टं चेन्ननुदात्त इति सूत्रेभाष्ये तत्रहि अन्योन्याग्रयमाशेक्य
भाविनी संज्ञाविज्ञास्यतेसत्रसादैटकवत् नयथाकश्चित्तवायमाह अस्यसूत्रस्यशाटकेद्वयेति
सयप्रपतियदिशाटकोनवानव्यः अथवानव्येन शाटकः शाटकोवानव्यश्चेतिविप्रतिषिद्धम्

आत्मनेपदशब्दादौभाविसेताग्रयणीयेतिनतम् भिन्नवाक्यतयासामान्यशा
खविहितानोनियमेलुगादिनैवतियमेन जाननिवृत्तिरेगीकार्यः । ॥

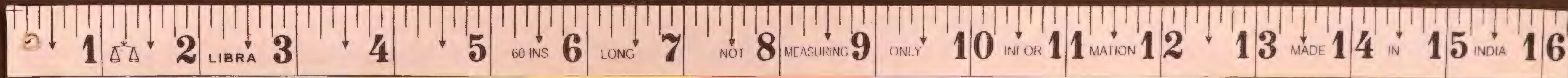
भाविनीत्वस्य संज्ञाभिप्रेता समन्तेनवातव्यायस्मिन्नेशाटक इत्येतद्वतीति यवामिहापिसुत्वस्य
स्यानेकत्रयः यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञाभवतीत्युक्तम् ननुअनुदात्त इति सूत्रे
भाष्येभाष्यकृताकृत अथवापुनरस्तनियमइत्यादिना नियमपक्षस्यापिसिद्धीतिन त्वात् सयव्यतः
ऊ तोनांगीकृत इत्यतः तत्रभिन्नवाक्यतायातस्यगौरवदोषग्रस्तत्वादनेगीकरणीयत्वमिच्छाधिप्रे
त्याह भिन्नवाक्यतेतारभ्यगौरवमित्येतम् ॥ ॥

ननु भक्तवन्तं प्रतीतिन्यायविरोधाज्ज्ञानतत्त्वतिरंगीकर्तुं युक्तेत्याह भक्तवन्तमिति नियमशास्त्रमा
मर्षात्रात्रतदाश्रयणमितिभावः अत्रस्थानेतरतमइतिसूत्रस्य भाष्यसंमतिमयाह धनितेचय
मिति तत्रसिद्ध्यन्येनतिर्हतात्मनेनप्रतिपत्तिरितिपक्षेअनर्थकंवाचनार्थकमेतत्स्यात् योहिभक्त
वन्तंब्रूयात् साभङ्ग्यइति किंनेनकृतंस्यादितिन्यायिनसूत्रानर्थक्यमाशङ्क्यतेवाकिमुक्तम्

भक्तवन्तं प्रतिब्रूयात् साभङ्ग्यइति किंनेन कृतं स्यादिति न्यायस्त नेहशास्त्रे आश्रयि
तं प्राक्योनियमशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः अनितेचेदंस्थानेतरम
इतिसूत्रेभाष्यशास्त्रानर्थक्यंतद्विसंज्ञासूत्रेभाष्यतिरस्तम्॥

सिद्धंतषष्टाधिकारेवचनादिनीतिसमाहितम् उक्तमित्यस्यैकाग्रतादृष्टीतिसूत्रेतिशेषः यत्र
हीतत्रेदमुनिष्टेतिवाक्यार्थविधानकालेयव्येतरतम आदेशइतितदाशयः वेतिपक्षोतरमा
श्रियता भगवतातायेन्यायस्यसिद्धशास्त्रे आश्रीयनेतिधनिते अन्यथातदनर्थकंस्यात् ॥

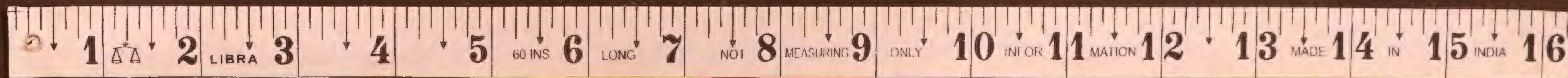

नन्वेकस्याः प्रकृतेः अनेकप्रत्ययानामव्यवहितपरत्वेव डल्लभे किमु न जानातां नियमेन निवृत्तिरित्यत
 आह सामान्येति ननु लुगादिस्य लेयश्चानुत्पत्तिरेव लुगादिनाम्नीयते तथाति नियमेनाप्यनुत्पत्ति
 रेवम्नीयते इति प्रायमत्तौपि गौरवाभावादङ्घ्रित्याह अन्यत्रेति उच्यतादावित्यर्थः ४० इदानीम्

सामान्यशास्त्रीणो न्यत्रिस्तु सत्यमिति सूत्रस्यैकं यदोक्तरीत्या प्रधानानुरोधेन गुण
भेदकल्पनानावश्यकृतिः कल्पनया कार्याः प्रत्ययानि ह्यत्रौ च तात्काल्यितप्रकृतेर
पि निवृत्तिकल्पेति गोरवमित्यन्यत्र विसतरः ५० परानित्येवलवत् कृताकृतप्रसं
गित्वा तत्राल्लभाभावकस्याभावकल्पनापेक्षया लक्ष्माभावकस्यैवाभावकल्पनमु
चितमिति नित्यस्यवलवत्वेदीर्घं तदाह ५१ कृताकृतप्रसंगितिन्यमनद्विपरी
तमनित्यम् अतएव तदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् प्राप्रत्ययादिर्भवति ५२॥

परापेक्षयानित्यस्य बलवत्तमाह परादिनि अत्रवीजमाह तत्राल्लभेति ध१ किंयुतर्नित्यमित्याका
क्षायां परिभाषांतरमवतारयति तदाहेति कृताकृतेति लक्षदर्शानमेवप्रमाणं लक्ष्येनैदर्शयन् त
इदाहरणं सूचयति अतयेति ॥ ॥ ध२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

卅

त ऊच्यते विवचनमित्याकांक्षायामाह उदमिति ॥

नाकारस्य वातो गुणो न्य के देशे न पशुदिवद्भावेनपिदपितो रेकादेशस्यापितत्वात् अनेनदिद्वद्भावेन
 णादेशेनस्यान्नदर्शप्रतिषेधोवक्तव्य इति न दाशयः तथाचात्रोदाहरणेऽतो गुणो न्यस्य यद्वाक्ति सं
 बंधितया अवाक्ति संबंधितया गुणात्पूर्वप्रवृत्तिस्तद्वाक्ति संबंधितयेव गुणात्तरमपि प्रवृत्तेः सत्वात्ता
 दृशकृताकृतप्रसंगितं स्पष्टमेव न चैतन्निति सिद्धांतोपाहरणमिति वाच्यम् सिद्धोनेपि भगवता
 नित्यत्वादेकादेशासम्भवेत्येवकादेशस्य पूर्वविधौ स्यातिवद्भावेन व्यवधानमाश्रित्य न तस्याप्याता

तत्र हि न्यविशित इत्यत्र विकरणोक्ततेन देन स्यात् अह्नेन तस्मिंस्तथा त्वमात्रस्येति अत्र
नित्य इत्युक्तम् यतस्तत्पन्यायेनाह शाब्देतरास्यामुवतः शाब्देतरेव प्राप्नुवतश्चानि
त्यन्वम् ॥ ॥

पंचभूतं शब्दं तदादि निपरिभाषांतरमवतारयति यतस्तत्प्रेति यद्व्यक्तीति तत्प्रायेनेत्यर्थः शब्दोत्तरादि
 तस्योदाहरणं तदतीत्यादि तत्र गुणोक्ततेनोचिनिशान्तरात् शब्दप्रत्यये प्राप्ते लत्यानुरोपादयमानकचि
 दित्यनया वाध इत्यन्यदेतदेतत् शब्दोत्तर इत्यस्य च करिष्यतीत्यादायुदाहरणं बोध्यम् तत्र लादेशोक्तते स्या
 दीनो शब्दोत्तरे प्राप्तेनातित्यत्राभावात्परत्वातिवादयः ॥ ॥ ॥ ॥

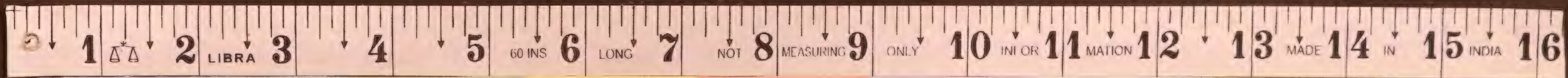

पतन्मूलकमेवपरिभाषायांतरमवतारयति पतन्मूलकमिति ऊत्रत्येकेनोक्तेत्याकांक्षायासाह
 प्रतिदेशाति नत्रहि सूत्रेप्रग्याख्यानेन दोषोद्भावेनेह ऊर्ध्वः ऊर्मः ऊर्थादिभ्यकारलोपेकृतेसार्वधा
 नकेयरेउकारइत्युत्तेनप्राप्नोतीत्युक्तम् भानद्याव्यावसरेतित्यत्वात्पूर्वमुकारलोपः पश्चाद्गुणः कृ
 तेहिउकारलोपेपश्चाद्गुणानभावंततो लक्षणान्तरेणचप्राप्तुवाविधिरित्यतिगुणस्यातित्यत्वं

पतन्मूलकमेवाह लक्षणान्तरेणप्राप्तुवनविधिरित्यः प्रतिदेशविषयेऽयमसिद्धिव
 त्त्वेकैयटेनोक्ता यथ यदातशास्त्रविनिरेकेणविधेयकार्ययोरेवतित्यत्वादिविचाराय
 दापिव्यक्तिविशेषाप्रयणाभावस्तदाह क्वचित्कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण अपिनि
 त्यताकृतेहितोमेतित्यत्वेनाभिमतस्यप्रसंगित्वमात्रेणित्यत्वंव्यवहारेप्रयोजकैतत्
 बाधकाबाधितफलोपहितप्रसंगस्तथेतिभावः ॥

त्रेतिन्यत्वाकृतेषुकारलोपेनस्यासिद्धत्वेनकृतेनतत्सार्वधातकेतिउपप्रियोतकृजः सार्वधात
 कइतिविधीयमानउकारः सन्त्येवेतिनदाशयः नननदतीत्यादौशब्दान्तरप्राप्त्याशप्रत्ययादे
 रित्यत्वाभावाद्गुणान्पूर्वप्रवृत्तिः स्यादित्यतः पूर्वपरिभाषास्यश्रवणिएकृताकृतप्रसंगीत्यंश
 स्पृष्टं चभूतोक्ताविदित्यादिपरिभाषांतरमवतारयति यदातिहि कृताकृतप्रसंगित्वमानस्य

नित्यत्वव्यवहारेप्रयोगोक्तमिति कृतमिति

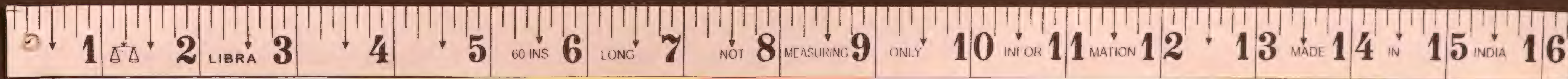

कृतकृतप्रसंगश्चोभयविधिः क्वचिद्वाथकावाधितत्वे सत्यफलोपहितत्वरूपः क्वचिद्वाथकावाधितफ
लोपहितत्वरूपः पतदुभयमपि लक्ष्यानुरोदादाश्रियते तत्र प्रथममूलकमिदं वचने यस्य लक्षणान्तरेण
तीत्याह तदाहेति द्वितीयमूलके तद्वितीयं यस्य लक्षणान्तरेण तीत्याह क्वचिदिति अत्र तदुपपन्नं भवेत्
कव्यवहारमुदाहरणं सप्रमीस्वमार्गं पुंसकादिति सूत्रस्य के यदपि प्रमाणमित्याह सप्रम इति
सप्रमाध्यायस्य प्रथमे यादस्वमार्गं पुंसकादिति सूत्रे इत्यर्थः स्वमार्गकल्पदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिहा
पि यथास्यातद्वा लक्षणमिति किं पुनः कारणान्तसिद्धाति कृतत्वेन लक्ष्यमवेत् इदमिहमेव प्रदा

तदाह यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहित्यते तदन्त्यम् क्वचिद्वाथकावाधेन फ
लोपहितप्रसंगवत्त्वमेतदाह यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहित्यते तदन्त्यम्
स सप्रमे के यदेन ॥ ॥ ॥

यं अत्र क्रियतां लुगिति किमत्र कर्तव्यम् परत्वादस्य नित्या
लुक् कृतत्वे प्रामाण्यकत्वेपि अनित्यो लुक् तद्विहित्ये अत्र प्रामाण्येति अतो नित्यम् भावेन भवितव्यं तस्मात्
दादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् मिति भाष्यम् तत्रातिन्या लुगिति प्रतीकमुपादाय यस्य तत्त्वान्तरेण निमित्तं
विहित्यते तदन्त्यमित्येतत्पुंसिकमित्युक्त्या तत्र बालिसमीपवोरिति प्रथमदृष्टान्तोपात्तः अनेन रेपदाने
षम्याय आश्रीयते लक्षणान्तरप्रवृत्ति निमित्तं सप्रमं हरन् लक्षणं च लक्ष्यवद्भवति इतरस्मिन् उपसंख्यत निमि
त्रलक्षणान्तरेपमादितप्रवृत्ति विद्याते इवलमेवेत्यत्र द्वितीयदृष्टान्तमुपादाय तदन्त्यास्त्वलक्षणान्तरेण ती

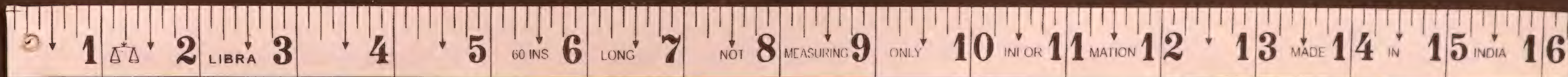
लुक् के यदेन ॥
१६

ननु प्रमाणं च लक्षणं च यदेव सर्वमिति ॥ यत्नः कृत्वा कमेवमैव वचनोत्तरं स्वरभिन्नस्य चेत्या
 हः सर्वः प्रथमः सति तत्र हि उक्तं करणं सर्वं देशार्थमिति वार्तिकं अक्रोयमाणं शकारे अलोत्पत्त्यवि
 धेयं भवेति त्वं शस्यप्रसज्येत तियातस्तप्राप्नोति स्वः कर्त्ता तासे परं लसार्वधातकमनुदात्रं भवती
 त्वेष्वस्वः प्राप्नोतीति वप्रयोजनमप्यया यत आस्तिष्ट निदेशः पंडा आ अने कालात् सर्वस्येति सर्वादे
 प्राभविष्यतीति प्रत्याख्यायते यदा तर्ह्यममेत्यस्य स्थाने भवति न दाति इग्रहणेन ग्रहणेन प्राप्नोति ति
 यत्न इयं भवेत् लोकव्यवहारद्वयमनुदाहृतं बालिसुग्रीवयोर्वैय्यमानयोः भगवत्तावा
 लिति हतेपिसुग्रीवस्य बालिनः प्रावल्येन व्यवहरति भगवत्सहायेः पांडवैर्जमेन व्येपि
 प्रावल्ये व्यवहरति चेति सर्वमिदं लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्थितम् ॥ ४ ॥ त्वः प्रथमस्य डारौ
 रस इति सूत्रे भाष्ये स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरिति त्वरनिवृत्त्यते ॥ ॥ ॥

ननु हणमेकदेशाविकृतस्या नन्यत्वादित्युक्ता सरः कषमितिष्टे स्वरविप्रतिषेधासिद्धे डारौ रसः क्रिय
 तामनुदात्रत्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वादनुदात्रत्वे नित्या डारौ रसः कृतं प्यनुदात्रे च प्राप्नुवन्त्यकृतेपि
 अनुदात्रत्वमपि नित्यं कृतेपि डारौ रस्तप्राप्नोत्येषुपि अनुदात्रत्वमन्यस्य कृतेषु डारौ रस्तप्राप्नोति अन्यस्या
 कृतेषु शाहोतरस्य च प्राप्नुवन्विधिरिति न्या भवति डारौ रसाः प्यनित्याः अन्यथा स्वरस्य कृते अनुदा
 त्रत्वं प्राप्नुवन्ति अन्यथा स्वरस्याकृते अनुदात्रत्वे प्राप्नुवन्ति स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तो अतित्या भवन्ती
 त्युक्तम् अनंतरं च उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्रत्वमिति समाधानम् ॥ ॥

ननु यत्रैदं ह्रस्वात्संबुद्धेरित्याद्यप्येतायां ह्रस्वस्य गुणः संबुद्धावित्यादीनां परत्वं नित्यत्वं चोभयं संभवति नत्र किं
बलवत्त्वोपपदादनाय परत्वं नित्यत्वं वा उभयं वेत्यत आह यत्र सिति अतएवेति तयो र्यथेक
सलोप्यत्वादेवेत्यर्थः नत्र नत्रेति लोपोष्वाद्योर्बलीत्यादावित्यर्थः नत्र हि कंडुमेष्वग्रत्पयोर्किलोपः
क्रियतामलोप इति किमन्नकर्तव्यं परत्वात्किं लोपो नित्यत्वाच्चेत्युक्तम् नित्या नित्यादिषु विप्रतिषेधात्

यत्रैकैककार्यस्य परस्परानित्यत्वे च तत्रैक्यात्परतुभयं वा तस्य बलवत्त्वेति या
मकमलोच्यम् अनप्यतत्र तत्र परत्वा नित्यत्वाच्चेति भाष्ये उच्यते वस्तुतस्तत्र
परत्वादित्युक्तिरेकदेशितः स्पष्टे चेदं विप्रतिषेध सूत्रे कैयटे ॥ ॥

भवेत्तविप्रतिषेधशास्त्राव्यापारस्तत्र तत्र भाष्येनेकदेशिइति तत्र द्विरोध इत्याह वस्तुत इति अत्रैव
विप्रतिषेधसूत्रस्य कैयदस्येति साहस्येचेदमिति तत्र हि चैतरेगं चैरुण वलीयोभवतीति भा
ष्यव्याख्यावसरकायमित्यस्यैकैक्यः करणार्हं कार्यतुल्यबलं च करणाहसिति निन्मात्तर्गपवादांत
रेव द्विरोधस्य सूत्रस्याव्यापार इत्युक्तम् तथा च नित्यादिषु स्य विप्रतिषेधसूत्रस्याव्यापारेवदत्तकैयत्रस्तत्र यरत्वा

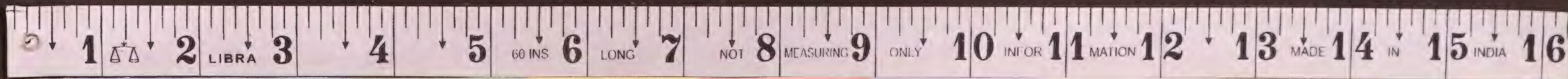
दियुक्तिरयुक्तेति स्पष्टमेवोक्तम् ॥

ननुपरानित्यस्य लेखसंभवरूपवाचकसद्भावात्तस्यासत्वेपिनित्यत्वात्तरंगत्वोभयसंभवेनयथेच्छोन्नावः स्या
दित्यत आह लोचडीति लोचडीति सूत्रस्य भाष्यासारेण प्रथमतया गेमाताभावात्तन्नित्यत्वोन्नावस्येवाचि
तत्त्वमिति तदाशयः भाष्येति लोचडीति सूत्रे भाष्ये इत्यर्थः नत्रहिमाभवानटिटदित्यत्र द्विर्वचनोक्तियुक्तं
ह्रस्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वाद् ह्रस्वत्वं नित्यत्वात् द्विर्वचनमित्युक्तम् नत्रसत्यप्येतरंगत्वेनित्यत्वादि
त्युक्त्या प्रथमतया गेमाताभावान्नप्रथमस्यैवोन्नावोचितमिति धनितं तत्कलितमाह पवमिति २

लोचडीति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वात्तरंगत्वमुक्तत्वं प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादेव भाष्ये
उक्तम् पवमिति नित्यत्वात्तरंगत्वयोर्वलवत्त्वमपि योगपद्यासंभवपववोच्यम् षड् नित्यादेतरंगो
वलीयोत्तरंगो वह्निरेगस्यासिद्धत्वादत आह असिद्धे वह्निरेगे अंतर्मध्ये वह्निरेगशास्त्रीय
निमित्तसमदायमर्थे तर्भूतान्ये गानिति मित्राणि यस्य तदेतरंगम् ॥ ॥

नित्यत्वात्तरंगत्वोभयसंभवे अंतरंगस्यवलवत्ताभाव इत्यर्थः षड् इदानीं नित्यापेक्षया उत्तरंगस्यवलीयस्यैवो
पयित्वमसिद्धे वह्निरेगमेतरंगे इति परिभाषामवतारयति नित्यादिति आन्याभिमता ल्यापेक्षमेतरंगत्वव
ह्निरेगवह्निरेगत्वरूपार्थयोः अंतरंगवह्निरेगपदार्थयोः नशादमर्यादया लभ्यत्वमिति धनितमित्युक्ताह
मर्यादाभ्यां उत्तरंगवह्निरेगपदार्थमाह अंतर्मध्येति ॥ ॥

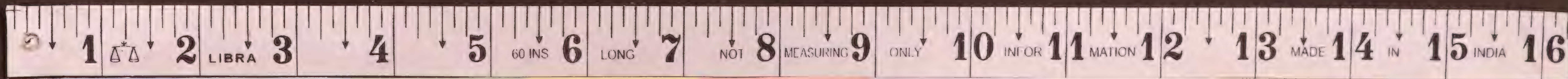
पवंतदीयेति अंतरंगवहिरंगयोरेतादशार्थकत्वेभाष्यसंमतिर्निरासः पतयेति अथेनवावहिरंगलक्षणान्ता
दिति वार्तिके द्वितीयेप्रारम्भमात्रेस्मिन्योगेसिद्धेवस्तुसंप्रसारणमास्ति न्निधाविति वार्तिके चपयुषश्चत्पादो
वहिरंगे इति च प्रतिद्वंद्वोभावितावेतावर्थावित्युक्तम् तच्चत्रोगशब्दपतदुभयपरः स्यादिति गमनाविरहानयासति
अर्थनिमित्तकस्यापि वहिरंगत्वेदुर्वारमित्यत आह अत्रोगशब्देनेति तत्फलमाह तेनेति अतयेवेति अर्थनिमि
त्रकस्य वहिरंगत्वाभावादेवेत्यर्थः भाष्यवार्तिकसंमतेनैवेति नित्याह अतयेवेति अथ केचित् अर्थनिमित्तकवहि

पवंतदीयनिमित्तसमुदायाद्वहिर्भूतात्मकेवहिरंगेम् पतच्चपरवसानयोरिति सूत्रे अस्मि
द्ववत्त्वे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् अत्रोगशब्देन शब्दरूपेति निमित्तं गृह्यते शाब्दशास्त्रे
न स्पष्टा धातूनात् तेनार्थनिमित्तकस्य न वहिरंगत्वेम् अतयेवेति स्थितिनिषेधः
रितार्थः अन्यथास्तीति निमित्तकानि स्वयं स्थायांतरंगत्वात्तयात्रयादेशेन दसंगति स्पष्टे
व अतयेवेति निमित्तकानि स्वयं स्थायांतरंगत्वात्तयात्रयादेशेन दसंगति स्पष्टे

रंगत्वात्तयात्रयादेशेन दसंगति स्पष्टे तस्य त्रिषाहार्थसमवेतसंख्यासमर्थक आमित्रयादेशात् अर्थः क
स्यनेत्यस्यस्यमायवमतसिद्धस्य गौणप्रतिपत्त्यादावामस्तदर्थसमवेतसंख्याधायकत्वाभावादप्रवृत्त्यानि
षेधस्य वारितार्थत्वात् किंच वहिरंगायेत्याह अंतरंगस्य पूर्वप्रवृत्तिरेतन्वलीयस्तेपितत्प्रवृत्त्युत्तरवहिरंगप्रवृत्तौ वा
यकाभावात् तस्यासर्वसंमतत्वाच्चकृतेपित्रयादेशेन तः स्थानि वद्भावेन निःसादेशेन तत्रात्रादीर्घवारणाय न तिसृति निषेध

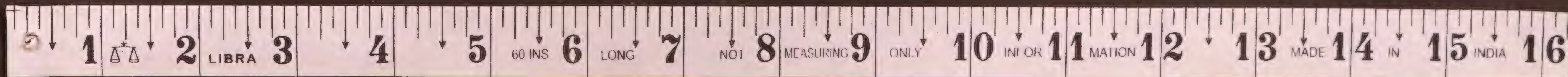
स्ववृत्तिर्नार्थत्वादपि संभव इति तापकमिमाहः ॥

५५

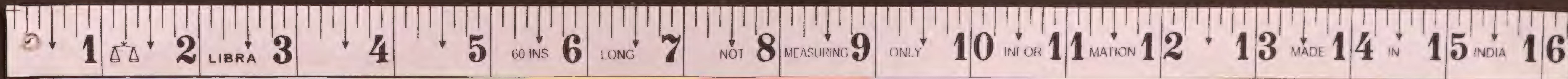

ग्रन्थैस्तु कैश्चिदिदं तापकं न सूत्ररीत्या संभवति यत्तत्सूत्रसामर्थ्यादेव वहिरंगपरिभाषाया अतित्यक्तकल्पनेनामु पयत्नेः
 नापि वार्तिककाररीत्या वार्तिककृतादिनुमविरत्तज्ज्ञावगुणेभ्यो नुदपूर्वविप्रतिषेधेनेत्यविरनुदोः पूर्वविप्रतिषेधे प्रति
 पादनेनैतदभ्युपगमात् अन्यथा तिस्रभावे गदेशस्येवाप्राप्तेः पूर्वविप्रतिषेधोक्तिरयुक्ता स्यात् नापि तज्ज्ञावरीत्या वा
 यविशेष्यविशतायां मध्ये अथवा दन्त्यायेन दीर्घात्तयोरेव वायः स्यात् न गुणस्यैव वशं वायसामान्यचिंता आश्रयणी
 या आश्रितायां ततस्या अविशेषात् स्वविषये प्राप्ता नुदोपि वाये वार्तिके गदेशानुदोः पूर्वविप्रतिषेधोः संगत इत्या
 शंका तत्तिस्तितापको नुदित्याश्रित्यात् तज्ज्ञावस्य भाष्यकृता कृतदतित्यक्ताभ्युपगमात् अनपवन्नपादेशोऽस्तेन स्य
 प्रतिषेध इति स्याति वत्सूत्रस्य भाष्यवार्तिकविरोधोपि नेत्याया या नो गशाहेनेत्यस्यानेन रंगप्रापति शेषप्रयोजने
 तसर्वसामेजस्येनेनेत्यस्य प्रायः शाब्दरूपनिमित्तवाश्रयणेनेत्यर्थः अर्थनिमित्तकस्यैव सर्ववाक्यसावधारणमिति
 न्यायेन अर्थनिमित्तकस्यैवेत्यर्थ इति मूलग्रंथोपयत्तिं कृत्वा अग्रे गत्वा च प्रत्येकं चित्यायु युक्ते ग्रंथे किंचेत्यायु क्र
 ग्रंथमन्त्रय अर्थकृतवहिरंगत्वात् प्रयोगे स्वार्थनिमित्तकतिस्वेतयायं न रंगत्वात् त्रयादेशोपपत्तिस्वादोऽपि ना
 मीति दीर्घं दृष्ट्वा स्वार्थनिमित्तकत्वेति स्वादेशस्य वहिरंगत्वादसिद्धेर्दीर्घाप्राप्तेति षेधेयर्थेन तज्ज्ञापकत्वं
 मिति मूलग्रंथस्याशयात् तसापकविचटननिमित्तितान्तं वदयित्वा अनेन रंगत्वेनेत्यादिना अत्र केचिदित्यायु
 के सर्वमेव ग्रंथमन्त्रय भाष्या नारुफमार्गमवलंब्य ग्रंथार्थं वा विज्ञा महषण्ण गणवभासं प्रसुं जाना आधुनि
 कतराप्रत्युक्ता इत्युक्तम् अत्रेदेवोपमं पूर्वोक्तसूत्रभाष्यवार्तिकप्रामाण्यैः अर्थकृतवहिरंगत्वात् साश्रित्य तदा
 त्यक्तकल्पनापेक्षया अर्थकृतवहिरंगत्वेनास्तेवेति कल्पनेपुक्रमं तदाश्रयणे दृढतरफलाभावान् तच्च वर्ण
 वर्णनेति सूत्रभाष्य प्रतिशामितका ह्नुब्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति प्रकृतेस्तत्सवस्वत्ररः तीः

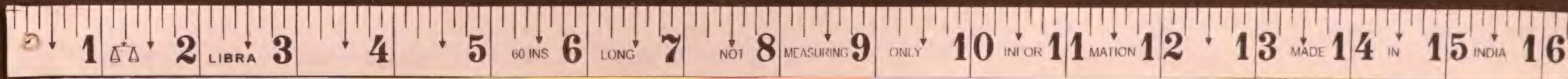
तीतोष्ट्रगतस्य त्रयस्य योजनस्य पायनैव युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परस्मिन् युज्यते पूर्वस्य वद्ब्रूहिः पराया
 निशापिनिका इत्याशङ्किते इष्टवाची परशब्दे विप्रतिषेधे परे यदिष्टं तद्वाच्यतीति समाधाय ग्रन्तेनैव मध्ययुक्तः
 अग्रप्रतिषेधः अन्तरंगान्तिशापिनिकः अन्तरंगान्तिशापिनिकः कः सुवन्तानां वद्ब्रूहिः इति यु
 नराशङ्किते अन्तिशापिनिकोऽपि तन्तरंगः कथं समर्थान्तिशोध्यतिः सामर्थ्यं च सर्वेनेनेति समाधाय च ग्रन्तेनैव
 मेव मध्यतरंगः कथं स्वपदार्थे अन्तिशापिनिकः अन्यपदार्थे वद्ब्रूहिः इति युक्तम् तथा चैतद्वाच्यं नुरोच्येनाथक
 त्वेव हिरेगत्वात्माश्रयणीयमेव अन्यथा तद्वाच्यविरोधः स्यादिति वाच्यम् अस्य भाष्यस्य पूर्वस्य युक्तिर्वेनासायक
 त्वात् पतदन्तरमेव मपि नातरंगः कथं स्वार्थमाश्रयति शापिनिको न वान्तरंगप्रतियोगिते स्वार्थं भवतीत्युक्त्यापव
 मपीत्यनेनैव अर्थकृतवद्ब्रूहिरेगत्वात् नान्येव धानतत्वाच्च अर्थकृतशब्दरेल अर्थनिमित्तकवद्ब्रूहिरेगत्वाभावाच्च
 नितडाकिः प्रथममेति सूत्रेणैव अर्थकृतवद्ब्रूहिरेगत्वात्माश्रयणाच्चेति तडाकिश्च संगच्छते यवमत्यग्रापिव
 हशस्तथोक्तिरन्वेषणीया अर्थकृतवद्ब्रूहिरेगत्वात्माश्रयणे अन्तरंगप्रवृत्त्युत्तरं ज्ञानेपि निस्त्रादेशे स्पष्टमर्थनिमित्तक
 त्वेन वद्ब्रूहिरेगत्वात् नामीति दीर्घाश्रयतायकमिति तदाशय इत्यपि तातैः संज्ञाकृतवद्ब्रूहिरेगत्वात्माश्रयिस्वीका
 रणनामीत्यस्य गमं ज्ञाननिमित्तत्वेन वद्ब्रूहिरेगत्वाविशेषात् नामीति दीर्घविधायके अच इत्युपस्थित्या तस्या
 च कार्यत्वेन नाज्ञानेन तर्कनिषेधाच्चेति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥

पतेनेति श्रेयसाद्येन स्वरूपनिमित्तस्याप्रयणादर्थसंज्ञोभयस्वरूपनिमित्तस्यानाप्रयणेनेत्यर्थः तेन वलि
 लोपेकत्रयेव हिरेगपरिभाषायाः अनित्यत्वात्प्रत्यक्षिरितिकल्पनमनुचितमेवेति भावः एतदग्रे स्प
 टेभविष्यति तस्य तदुर्जन इति न्यायेन हेतुतरमाह यथादेशादेशरिति यथाधियति इत्यादौ प्रक्रियाक्रमे
 ण पुनरिति गुणस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरंगत्वेपि तदनादृत्य प्रयोगीयो वारणक्रमेण पूर्वोप
 स्थितिकत्वरूपान्तरंगत्वमादाय अचिन्त्यता त्वितीय इति न्यायप्रकृत्येपि इत्यादेशादेः संज्ञाकृतवहिरेगत्वेपि त
 दनादृत्यापरनिमित्तकत्वरूपान्तरंगत्वमादौ ये वेदुमिद्वान्दतिव्यक्तकल्पनमप्यनुचितमिति भावः ननु
 एतेन गौयैः पुनरनित्यादौ इत्यादीदीर्घसंज्ञासोपसंज्ञेन बहिरेगतयाः सिद्धत्वाद्दलिलोपा
 नस्यादिति परास्ताम् यथादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वाच्च ननु मेतविधिस्तदेतस्य
 निसृजेभाष्ये इको यण वीत्यादावपि तदेतविधोऽस्मान्तरंगत्वाद्यणो गुणाबाधकत्वं
 सिध्यते न त्रसिध्येत् इणशब्दमाश्रित्य यडादेशान्तरंगत्वात्माश्रित्य गुणा इत्यन्तरंगत्वाद्गु
 णयवस्यादित्युक्तमत्रैकैयटः सिद्धेर्वाङ्मलकोदोणादिकेतप्रत्यये गुणावलोपादौ प्र
 दीर्घाकिन इति सूत्रे अकिन इति किमर्थं येषाम्पते इत्यादिप्रयोजनमुपयाय अकिन इति शक्यमकर्तृकस्मा
 न भवति येषाम्पतेरस्यतेनुकि कृते अनुजतत्वादित्याशङ्क्य अकिङ्गुहणमन्त्रकिदैतस्यालोप्यतिवृत्त्य
 र्थमिति समाहितम् दीर्घस्युत्पादपरिभाषायस्यानादवाभ्यासस्य विशेषणदन्ताभ्यासस्य दीर्घविधानेन
 अलोप्यस्येतस्यावः स्यादिति शोकाग्रं सुस्याशमः यच्च बाभ्यासो विशिष्यतत्र दाशकिन इति प्रतिषेधोऽ
 नर्थक्यवस्यात् एतत्तत्तामर्थादभासनाच्चाविशेषणो अभ्यासस्यावयवाभ्यास इत्यर्थस्यानवस्थाभा

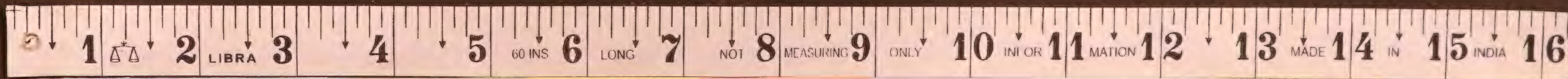
क्र
दि

लौक्यस्येतिपरिभाषानप्रवर्तत इति ताव्यक्त इति समाधानस्याशयः अनेतरं किमेतस्य तावमेव प्रयोजनमिति श्रे
 प्रवचनः च चतः विच्छेदपि द्युति चेक्षियते इत्येतेषु क्रमेणानुकिहते अनेत्यत्वाद्दसत्तात्वे गुणविर्ययानप्रा
 मुवेतीति प्रयोजनमुपपाद्यते नानि संति प्रयोजनानि विप्रतिषेधेनाप्येता निति सिद्धातिन क्रियतायेते विषय
 ति किमत्र कर्तव्यं परत्वादेत विधायतीति न निराकृत्य ह्रस्वादीनां अभ्याससंज्ञासायेतत्वेन वहिरेगत्वात्कश्च
 वानि अयत्वेतां तरेगत्वात्पुक्रोये विप्रतिषेध इत्याशयेन तदंताग्रहणाद्वा अथवा नैवे विनायते अभ्यासस्या
 जेतस्य प्रकारांतस्यादेतस्येगंतस्येनिक अंतर्हि अभ्यासे यक्रकारः अभ्यासे योकारः अभ्यासे यद्गीतीति य
 तांतरमाश्रित्य तन्निराकृतं भाष्यकृता अवनारिते चैव मेव न द्वायेत कोतरगतन विप्रतिषेधात्सिद्धमित्युक्तं ह्रस्वा
 दीनां मांगसेन वहिरेगत्वादित्यादित्याशयेन तदंताग्रहणाद्वा निवारिकं तथा चेष्टे भाष्ये अथवा नीति विवरणाकृ
 ता तथा चैकदाशयक भाष्य विवरणानुरोधेन संज्ञानि मित्रक वहिरेगत्वात् मस्तेवेति तदनाश्रयणमपुक्रम
 न्यथायत उभयमपि व्याकुप्यत तस्मान्न न्यतर्जन न्यया अयणोत हेतुं त रायपादतं पुक्रमिति चेन्न तादश
 भाष्याशय विवरणस्य कैयटानुरोधेनासाधिकत्वात् परत्वादेते विषय इति प्रतीक मया दायन्ते ह्यते पुत्रराह
 रणे पुत्र गंतरेगः प्रतिविशेषानि मित्रत्वादभ्यसा अयत्वात् क ह्रस्वादीनामिति तत्रत्य केयटयः सच तदंत
 रेगस्य तको वहिरेग ह्रस्वादीनां च विप्रतिषेधो पुक्रोत प्राह वत्सत्वे धितीत्यवतारितस्तदनुरोधेनैव विवरणाकृ
 ता अनेतरं च त विधावभ्यासस्यानाश्रयणोपि प्रकृतलक्ष्य अभ्याससायेतत्वेन गितिन दाशय मयपायत दनाश्र
 यणो न तदनुरोधेनैव नुशाभाष्यमवनारिते विवरणाकृते तिन तद्विरोधमाहति नुषतत्र साधकत्वमिति विदेक
 वं भाष्यकृतानत्रयत्वात् राश्रयणोत्त उपायानराभिप्रायेण न्यतर्जन इति न्यायेन ह्रस्वात्वेन गुनेषु इति वि
 षयेन को नित्यत्वेन विप्रतिषेधात्संभवादेति बोध्यं ऊत्रचिदीजजातीयशादरोपिकैयटानुसारिवोध्यः यथा

इति
 प्रवचनः च चतः विच्छेदपि द्युति चेक्षियते इत्येतेषु क्रमेणानुकिहते अनेत्यत्वाद्दसत्तात्वे गुणविर्ययानप्रा
 मुवेतीति प्रयोजनमुपपाद्यते नानि संति प्रयोजनानि विप्रतिषेधेनाप्येता निति सिद्धातिन क्रियतायेते विषय
 ति किमत्र कर्तव्यं परत्वादेत विधायतीति न निराकृत्य ह्रस्वादीनां अभ्याससंज्ञासायेतत्वेन वहिरेगत्वात्कश्च
 वानि अयत्वेतां तरेगत्वात्पुक्रोये विप्रतिषेध इत्याशयेन तदंताग्रहणाद्वा अथवा नैवे विनायते अभ्यासस्या
 जेतस्य प्रकारांतस्यादेतस्येगंतस्येनिक अंतर्हि अभ्यासे यक्रकारः अभ्यासे योकारः अभ्यासे यद्गीतीति य
 तांतरमाश्रित्य तन्निराकृतं भाष्यकृता अवनारिते चैव मेव न द्वायेत कोतरगतन विप्रतिषेधात्सिद्धमित्युक्तं ह्रस्वा
 दीनां मांगसेन वहिरेगत्वादित्यादित्याशयेन तदंताग्रहणाद्वा निवारिकं तथा चेष्टे भाष्ये अथवा नीति विवरणाकृ
 ता तथा चैकदाशयक भाष्य विवरणानुरोधेन संज्ञानि मित्रक वहिरेगत्वात् मस्तेवेति तदनाश्रयणमपुक्रम
 न्यथायत उभयमपि व्याकुप्यत तस्मान्न न्यतर्जन न्यया अयणोत हेतुं त रायपादतं पुक्रमिति चेन्न तादश
 भाष्याशय विवरणस्य कैयटानुरोधेनासाधिकत्वात् परत्वादेते विषय इति प्रतीक मया दायन्ते ह्यते पुत्रराह
 रणे पुत्र गंतरेगः प्रतिविशेषानि मित्रत्वादभ्यसा अयत्वात् क ह्रस्वादीनामिति तत्रत्य केयटयः सच तदंत
 रेगस्य तको वहिरेग ह्रस्वादीनां च विप्रतिषेधो पुक्रोत प्राह वत्सत्वे धितीत्यवतारितस्तदनुरोधेनैव विवरणाकृ
 ता अनेतरं च त विधावभ्यासस्यानाश्रयणोपि प्रकृतलक्ष्य अभ्याससायेतत्वेन गितिन दाशय मयपायत दनाश्र
 यणो न तदनुरोधेनैव नुशाभाष्यमवनारिते विवरणाकृते तिन तद्विरोधमाहति नुषतत्र साधकत्वमिति विदेक
 वं भाष्यकृतानत्रयत्वात् राश्रयणोत्त उपायानराभिप्रायेण न्यतर्जन इति न्यायेन ह्रस्वात्वेन गुनेषु इति वि
 षयेन को नित्यत्वेन विप्रतिषेधात्संभवादेति बोध्यं ऊत्रचिदीजजातीयशादरोपिकैयटानुसारिवोध्यः यथा

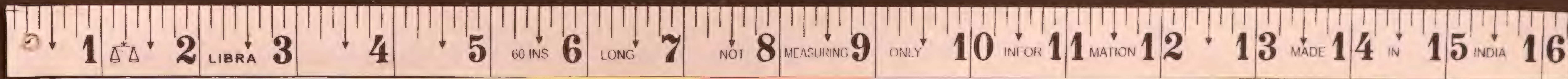

स्तानीपेनविधिसुदंतसेनिसन्नभाष्यकैपटविरोधंनन्वित्यादिनाशंक्यपरिहरति नेत्यादिना तत्रत्यभाष्यान्पूर्वीतुय।
 कमपवशकोपणवीत्यत्रतदंतविध्याशंकायांसत्यपितुदंतविधौअलंत्यपरिभाषमादोषपरिहृत्यराचोपावश्यनेकालादेशेषु।
 पुनर्दोषाशंकायांप्रकृतिनस्तदंतविधिवत् आदेशानापितदंतविधिस्वीकारेणादोषपरिहृत्यपदिचिंवंकविहैरूपंनत्रचदोषः
 स्याद्वसोदः ब्रह्मोदनः अपिचानरंगहिरंगेनप्रकल्पेयाताम् तत्रकोदोषः स्योनः स्योनाअंतरंगलक्षणस्ययणादेशस्यवहिरं।

गुणोसंगसंवंधिनीमिस्राक्षणलघ्वीमुपधाभादंधातुकंचाश्रयति उदन्तवकारांतमंगमनुनासिका।
 दिंचप्रत्यपमितस्यापेक्षत्वादंतरंगस्तत्रकृतेयणा गुणोप्राप्तुनश्ति एवंचसंज्ञापेक्षस्यापिवहिरं
 गत्वंस्पष्टमेवोक्तमितिचेन्न तदंतविधावपिषड्पदार्था पेक्षत्वरूपवहिरंगत्वस्यगुणसत्वेनत
 त्रदोषकथनपरभाष्यासंगतः

गलक्षणगुणोवाधकःप्रसज्येनऊनशाहमाश्रित्यपुणदेशःनशब्दमाश्रित्यगुणदेशश्चि अत्रत्यकैपटस्तुसोनश्चिप्र
 तीकमुपादापसूक्तपव केचिदर्थनःकविच्छब्दोदृष्टयः तत्रतोवत् गुणस्यकैपटोक्तवहिरंगत्वमाहामभाष्यासंग
 तिमापादयति तदंतविधावपीति अंतरंगलक्षणस्ययणादेशस्यवहिरंगत्वमाहामभाष्यासंग
 परंभाष्यम् पदिहिकैपटोक्तविधमागुणस्यवहिरंगत्वेत्यात्रदासत्यपितुदंतविधौत्वदोस्यापणदेशापेक्षयागुणस्यवहिरंगत्वात्
 लनेस्तस्ययणादेशवाधकत्वा सभवात्रद्राष्टमसंगतंस्यादितिभावः ॥ ॥ ॥

प. मे. शे.
टी.
१२

नन्वेवमपिशद्विनिमित्तकांतरंगवहिरंगभावेसंभवतिसतिनसंज्ञाकृतांतरंगवहिरंगभावस्तत्रापिपुंशुक्तः शद्वशास्त्रेशद्वस्यप्राधान्यादिनिन
नदुक्तविधयाभाषासंगतिः ऊदगुणयोस्तद्वरूपनिमित्तसाम्येननक्ततांतरंगवहिरंगभावासंभवात्तादशरावांगीकृतश्चरुचेराह वहिरंगेति
ननुपरिभाषास्यलेअंतर्वहिः शद्वयोः अल्पाधिकार्यत्वमादायशद्वमर्यादपेवतादशार्थीलभ्यते इतिनतन्मर्मादमातदलाभः इत्यत आह
नथासतीति अक्रान्तार्थकल्पस्यापेक्षयाक्रान्तार्थस्येवमामत्वादिनिभावः नन्वेवमंगशद्वस्यापिनिमित्तार्थकत्वमक्रान्तामेवचांगीक्रियते न।
येवांतरंगशद्वयोरपिअक्रान्तामेवतत्कल्पपितुंयुक्तम् नवलत्पानुरोधयात्रतथाकल्पपितुंयुक्तम् लक्षानुरोधसोभमत्रातुल्यत्वात् न

वहिरंगानंतरंगशद्व्याभ्यांवहपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोः शद्वमर्यादयाः लाभाच्च नथासत्यसि।
इंवहपेक्षत्वमल्पापेक्षत्वेववेदेत् अतपवुविप्रतिषेधसूत्रेभाष्येगुणाद्यणादेशोंतरंग
त्वादित्यस्यस्योनश्चुदाहरणं ननुगुणादंतरंगत्वादित्युक्तम् त्वदोस्यानदपिवक्तुमुचि
तम् ॥

चांगशद्वस्यावमवपरत्वात्तस्यचावयविनं प्रतिकारणत्वात् क्रान्तामेवेतिवाच्यम् अवयवव्यत्यक्तेः प्राक्अवयवव्यवहाराभावात्तेनरूपेणत
स्यकारणत्वासंभवात् इत्यत आह अतपवेति विप्रतिषेधसूत्रेभाष्ये अंतरंगचांतरंगवलीयोभवतितिवक्तव्यमित्युक्ताकिं प्रमोजनमिति।
एष्टेयगौकादेशोत्वानिगुणवृद्धिर्वचनाल्लोपस्वरभ्य इतिसामान्यत उपयाद्यगुणापेक्षयापणादेशस्यांतरंगत्वेकिमुदाहरणमितिदिशे
पाकांतायागुणाद्यणादेशः स्योनस्योनाश्चुक्तम् यदिपरिभाषायाः पूर्वोक्तार्थः स्यात् गुणादंतरंगश्चपिवक्तुंस्यात् तच्चनोक्तम् तदनु।
क्रान्ताभाष्यकागुणांतादृशोऽर्थोनाभिमतइतिपतइतिभावः ॥ ॥

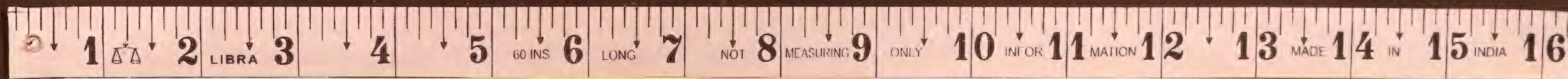
अ१

ननु प्रकृतसूत्रे भाष्ये अंतरंगे चेत्प्रयोजने पेदिकापांगरणाद्वेतरंगत्वादित्यनुक्तावपि न सेतादृशः परिभाषा।
 र्थो भवतीति कल्पमित्युक्तम् उदाहरणानुदाहरणमात्रस्य अर्थसाधकत्वं तदसाधकत्वाभावात् उपलक्षणतयापि
 त उपपत्तेश्च अतएव ब्रह्मोत्पत्तज्ज्ञावगरोभ्यानुम् पूर्वविप्रतिषेधेनेति तज्ज्ञावविषयकविप्रतिषेधस्य प्रियकोष्ट
 ने अरण्यायेति भाष्योदाहरणमात्रान्न वैकल्पिकतज्ज्ञावमात्रविषयकत्वमित्यत आह प्राथम्यादिति तदे

प्राथम्यात्तदेव वाच्यमुचितं ममत्वंतरंगपरिभाषया तद्वारणाभावान्नोक्तम् किं
 च सिद्धांते नित्यत्वागुणात्पूर्वमूढमुणस्तु कृद्विषयवाधितत्वादित्यः अनशब्दमा
 श्रित्येत्यादिभाष्येण च परिभाषापामंगशब्देन सप्रम्याद्यंतपोपात्रं शब्दस्वरूपं निमि
 त्तमेव गृह्यते इति स्पष्टमेवोक्तम्

तत्रातदसंभवादिति भावः एवंतर्हि प्रकृतपरिभाषायास्तादृशाः र्थेऽनंगीकृते कथं भाष्यसंलग्नं भवेत् ऊच्यते
 रंगत्वाभावे परत्वाद्गुणादेशे भाष्यमनुपपन्नं भवेदतस्तदन्यथानुपपत्त्येव तदर्थो गीकर्तव्य इत्यत आह किंचे
 नि ॥

य. रि. शे.
टी.

१२

येनविधिस्तदंतसेतिसूत्रेस्थानश्रुत्यस्याव्यावसरे उपसंहारे यदिचकोपराचीत्यत्रतदादिनदंतविधिस्तान्तदापणादेशस्तान्तरंगता
भावात्परत्वागुणः स्यादित्युक्तंकेयटन तदुक्तंचगुणस्तान्तरंगत्वप्रतिपादकोनशहमाश्रित्येत्यादिभाष्यविरोधेनखंडयति यत्तिस्मादिना
पदानुतत्रत्यपरत्वादित्यस्यपरशहस्योक्तपृचाचकत्वेनपरत्वादुक्तपृचाहाथकत्वादितिपावन् श्रुत्यव्याख्यापतेतदानभाष्यविरोधःप
रेतुतद्याव्यानंक्तिष्टम् पद्यपिपदिनऊनशहमाश्रित्येत्यादिभाष्येरागुणस्तान्तरंगत्वप्रतिपादकेनअन्तरंगत्वेनहेतुनानस्ययणादे।

पत्रकेपटेनतदंतविधीपत्तेपरत्वाङ्गुणः प्राप्तेनोक्तम् तन्नऊनशहमाश्रित्येत्या
दिभाष्यासंगत्याचिंत्यम् ॥ ॥

शवाभ्रकत्वमभ्युपेतं भाष्यकृताके पटेनतुपथांतरंगत्वेनहेतुनापरत्वापेक्षमावलवत्वेनतस्याव्यावसरेतथापरत्वस्या
पिपूर्वीयस्थितिकत्वेनहेतुत्वसंभवात् परत्वाङ्गुणः स्यादित्युक्तम् इतिविभाव्यतेतदाकेयटोक्तिरपिसंगच्छते इतिनतद्भाष्य
विरोधः तथापिनित्यांतरंगापवादेशुविप्रतिषेधसूत्राव्यापारात्परत्वादित्युक्तेरपुनैवः ॥ ॥ ॥

१२

इत्थेरितिभाष्योक्तेः

11

11

11

11

प. रि. शे.
टी.

१३

ननु नलोगः सुप्स्वेरित्सुत्रे अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणमिति पृष्टे पंचसमेति प्रयोजनमुपपायनाकृतायां षट्संज्ञायां जशसो
लक नवाकृते लुकिपदसंज्ञापदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति ते देतदात्तपूर्वात्सिद्धं भवतीति निराकृत्य इदं ताहि प्रयोजनं पंचभिः सप्तभिरि
ति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः कल्युपोक्तममित्येष सरो यथा स्यादिति प्रयोजनान्तरं मुपपायतन्निराकुर्वता भाष्यकृतास्तरेवधारणव्यसंज्ञा।
ग्रहणमनर्थकमित्युक्तम् तद्याख्यावसरे अत्रान्येत्वाहुः स्त्रीसमानाधिकरणपक्षस्त्रीसूत्रेनाश्रितः अपितु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः

यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञापामसिद्धत्वात् पंचेत्यत्र न षडिति निषेध इति तद्विन्त्यम् नलोपस्य हि षट्
त्वसापेक्षत्वेन वहिरंगत्वे वाच्यम् तच्च न संज्ञाकृतवहिरंगस्यानाश्रयणान्न पंचेत्यत्र नि
षेधस्तस्मिन् प्रत्याप्नोति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्व षट्त्वमादायेति बोध्यम् ॥

प्रत्यमार्थविशेषणपक्षो वेति पंचादोर्त्वेनामलिंगत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नार्थसन्निधेयेनेत्युक्ता अथापितव्याप्तिः स्यात्तथापि नलो
पस्य वहिरंगत्वादेतरंगेदापि असिद्धत्वात् प्राप्तिरपि सत्यामपि दाप्यात्तावन्तरंगायां षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वात्सिद्धं यवन
त्यतिषेध इति केयदोक्तमपि पूर्वोक्तविन्त्यतद्विन्त्यमित्याह यत्तित्यादिना कथं तर्हि पंचेत्यत्र दाश्रनिषेध इत्यत आह पंचेत्यत्र निषे
धस्ति ॥

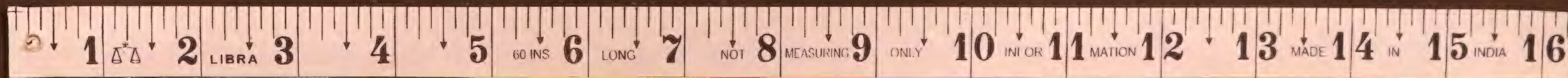
१३
१३

अतर्पेति नलोपेक्षते संज्ञाकृतवहिरंगस्यानाश्रमणादेवेत्यर्थः नन्वत्रपदस्य भाषादिनिमित्तकत्वेन तन्निमित्तकनलोप
त्वात् शङ्ककृतवहिरंगत्वमेवात्र संप्रतिपन्नमिति कृतितत्त्वात् तद्वदणस्य वेयर्थमेवापत्तिरिति तत्रादपरंपरयेति नमानमिति अत्रेति
शेषः अन्यथा यथाश्रुतेपतन्परिभाषात्तापकपरभाष्यविरोधः स्यात् तत्र वाद ऊढिति संप्रसारणा स्याच्च निमित्तकत्वे परंपरपैव
वहिरंगत्वाश्रयणात् ननुपदप्रतिषिद्धं नापि विहिततदंगो कार्यमेवेति न्याये परंपरया शङ्कनिमित्तकवहिरंगत्वमप्याश्र

अतएवकनितग्रहणंचरितार्थम् वृत्तदभ्यामित्यादौपदत्वनिमित्तकत्वेपिनलोपस्यहिरंग
त्वाभावात् भ्यामःपदसंज्ञानिमित्तत्वेपिनलोपस्यतन्निमित्तकत्वाभावात्परंपर्यानिमित्तत्वमा
दायवहिरंगत्वाश्रमणेतुनमानम् ध्वनितंवेदंनलोपःसुसूरेतिसूत्रेभाष्येऽनितत्रैव ॥ ३६ ॥

णोपम् कृतितत्प्रहरणं च प्रयोक्तव्यमेव भाष्ये इत्यत्राह ध्वनितं चेदमिति । तत्र हितुं विधौ किमदाहरणं बृत्रहभ्या बृत्रहभिः न
लोपकृते द्रस्वस्यपि न कृतितुक् प्राप्नोति असिद्धत्वाच्च प्राप्नोतीति नुग्विधावित्यस्य प्रयोजनमुपपाद्यतु ग्विधौ चोक्तं किमु
क्तं सन्निपातलक्षणो विधिर्निमित्तं तद्विधातस्येति तत्प्रयोजनं निराकुर्वता परंपर्यानिमित्तत्वादाय वहिरंगत्वं तात्परी
ति ध्वनितम् यदि तत्प्राप्ते नैव तत्प्रयोजनं निराकरणं सन्निपाते तु कृत्वा तन्निराकरणमनर्थकं स्यात् भाष्ये तु ग्विधौ चोक्तं
मित्यत्र कृत्वा जत इति सूत्रे इति शेषः पूरणीयः ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

प. रि. शे.
टी.

१०४

भाष्यप्रदोपोयोतेनिरूपेतं अस्माभिरिति शेषः तत्र हि सन्निपातपरिभाषायास्तु गमावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति भाष्यकारस्तथैव वाच्ये स
न्निपातेनिकैयटः तत्र तथैवेति प्रतीकमुपादाय वहिरंगपरिभाषाया अनादरेण सन्निपातपरिभाषाप्रयोगेनेत्यर्थः भाष्यकृतानुसंज्ञानि
मित्तस्य न वहिरंगत्वं विभक्तिसंज्ञानिमित्तं नलोपस्य परंपर्यानिमित्तत्वादाय वहिरंगत्वाप्रयोगेनिति वस्तुतस्तु कन्मेजंत इति
सूत्रे भाष्ये सन्निपातेति परिभाषा प्रयोजनान्वात्मानावसरे ग्रामाणि कुलमित्यादौ तु गभावप्रयोजनमुपपाद्येनेतदस्ति प्रयोजनं वहिरं
गं ह्यसत्त्वं मंतरंगस्तु क् असिद्धं वहिरंगमंतरंग इति तत्र प्रयोजनं वहिरंगपरिभाषाया पूर्वं निराकृते अनंतरं च नलोप इव ब्रह्मभिः भूरा
हभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्यस्य पितृकृति तु भवतीति तत्क प्राप्नोति सन्निपातलक्षणे विधिरिति मित्ततद्विधातस्य तिन दोषो भवि
तीति पुनस्तस्याप्रयोजनान्तरमुपपाद्यतदपि नास्ति प्रयोजनं असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्च भविष्यतीति असिद्धत्वेन तन्निरा

भाष्यप्रदो पोयोतेनिरूपितम्

कुर्वता भाष्यकृता असिद्धत्वं च पूर्वप्रक्तां न वहिरंगपरिभाषायेव वा भिमंतं नलोपः सुप्तेति तत्रैव तत्रत्यतु विधिप्रयोजनस्य निराक
रिष्यमाणत्वाच्च तत्र सन्निपातपरिभाषाया तत्र प्रयोजननिराकरणं तु असिद्धांतावलंबिनिराकरणीयमित्येव तत्र भाष्यकृतानां
र्थम् न तत्र सन्निपातपरिभाषायामेवाग्रहः सिद्धांतावलंबनतु नियकरणं वहिरंगपरिभाषायेवेति बोध्यम् अत एवेतदस्वरसं
मनसि निधायेव कन्मेजंत इति सूत्रे असिद्धो नलोप इति प्रतीकमुपादाय नलोपः सुप्तेत्यसिद्धमित्युक्ता वहिरंगमिति चेत्पाहके
यटः तस्मात्तेन द्वाव्यवस्तेन परंपर्यानिमित्तत्वादाय वहिरंगत्वं नास्तीति कल्पमित्युक्तम्

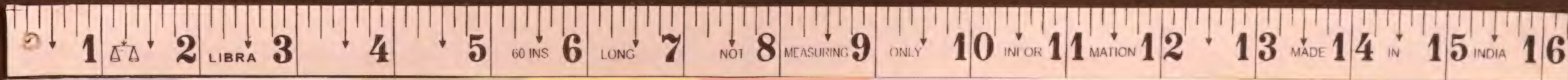
१-४

इहांनीपदार्थनिर्णयवाक्यार्थनिर्णयति अंतरंगमिति नन्वेवंलोपोव्योर्वलीतिसूत्रेवश्चादिप्रुचातिप्रसंगोभवती
तिहापिप्रामोतिवर्धिनोव्रीहपःव्रणःइतिनाशंकउपदेशसामर्थ्याद्वश्चादिलोपोनभविष्यतीतिसमाथापयस्व
मदुपदेशप्रयोजनसंप्रसारणाह्लादिशेषशुक्लतेषुवकारस्यप्रवणांयथास्यात् ह्रकणःह्रकणावाभ्रह्रश्चतीति
वारि नार्थ्यायपादनेनतत्सामर्थ्याविचटनाशंकपांनवावहिरंगलक्षणतादितिसमाहितंभाष्यकृतातच्चविरथे

अंतरंगेकर्तव्येजानंतकालप्राप्तिकंचवहिरंगमसिद्धमित्यर्थः व्रश्चादिषुपदसं ।
स्कारपक्षेसमानकालत्वमेवद्वयोरितिबोध्यम् एतेनअंतरंवहिरंगादलीपइति
परिभाषांतरमित्यपास्तम्

न जानस्यतकालप्राप्तिकस्यचवहिरंगस्याभावान् उपदेशावस्थापामेवतन्यसङ्गानसोभप्रपत्तासंभवादित्यन
आह व्रश्चादिष्विति पूर्वोक्तवाक्यार्थेपपादनैनेतदुक्तंभवति अनयेवार्थद्वयस्यापिकोडीकाराचकैपटायभिमत
अंतरंगंवहिरंगादलीपइतिवचनांतरकल्पनमफलमितिदेवाह एतेनेति ॥ ॥

प. रि. शे.

दी.

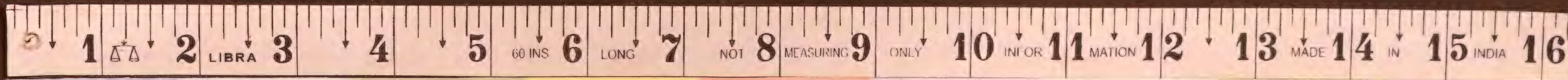
१०५

ननु नानपापरिभाषया अर्थद्वयस्य कोटीकारः संभावपितुं शक्यः अपितवहिरंगम्यनुसारेणांतरंगे कर्तव्ये जानं वहिरंगमसिद्धं नै
ह मित्येकपदार्थ इत्यतो विप्रतिषेधसूत्रस्य परिभाषांतरप्रत्याख्यानं हेतुं तत्र त्वेनाह यनामिति विप्रतिषेधसूत्रे हि अंतरंगं चांमरंगव।
लीयो भवतीति परिभाषांतरस्य प्रयोजनानुपयाद्यप्यस्याः परिभाषाः प्रयोजनानि पदार्थमेषा परिभाषा कर्तव्या यदि संति प्रयो।
जनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेपमपि कर्तव्या असिद्धं वहिरंगलक्षणमंतरंगरति किं प्रयोजनं पचावेदं पचमिदं असिद्ध।
स्याह हिरंगलक्षणस्य गुणस्य अंतरंगमेतन्मा भूदिति युक्ता उभे तर्हि परिभाषे कर्तव्ये इति वादिना एष्टे सिद्धांतिनेत्याह अनयेव

येनामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानं च ॥

सिद्धमिति युक्तम् यस्यामृद्व्या इत्याद्यर्थपुरुषोपप्रातरुत्थायान्यप्रतिशरीरकार्पाणि तानि तावत्करोति ततः सहदांततः संवधि
नामिति अत्र च परस्मिन्निति सूत्रस्य लोकट्टंतिनांतरंगस्य वलीयस्त्वसमर्थनपरं भाष्यं तुं वाह उदिति सूत्रस्योदग्रहणतापितवहिरं
गपरिभाषा सिद्धांतरंगवलीयस्त्वसमर्थनपरं नार्थवचनसमर्थनपरमिति नेतद्विरोध इति तदाशयः ॥ ॥ ॥

१०५

एतत्परिभाषाप्रवृत्तौलिंगमाह अंतरंगेतिनचेत्यादिवत्तमाणाग्रंथेनकैयटाचर्वाचीनसिद्धांतखंडनायतदिरुद्धं
ज्ञातमाह इयंचेतिनन्विपुनसपादसमाध्यापीस्यात्तत्रभावीलधिपराहतत्वात् पतःतदसाविषाद्याअसिद्धत्वात्तत्रनप्र
वर्ततश्मनःस्वसिद्धांतसरत्तणपतस्याःसपादसमाध्यापीस्यत्वंसंपादपितं तत्रज्ञापकमाह अस्यांचेति एवंवाहऊ
द्वितिसूत्रस्यसपादसमाध्यापीस्यत्वात्तस्यऊदग्रहणज्ञापितत्वेनेतस्याअपिसयादसमाध्यापीस्यत्वंसिथ्यति त

अंतरंगशास्त्रीयत्वमस्यालिंगम् इयंचविषायांनप्रवर्ततेविषायाअसिद्धत्वात् अस्यांचवाहऊद्विति ।
सूत्रस्यमूदग्रहणंज्ञापकमित्येषासपादसत्ताध्यापीस्या अस्यासंप्रसारणमात्रविधानेनलक्ष्य
धगुणोद्बद्धिरेवीतिवृद्धौविधेह इत्यादिसिद्धौतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव सस्यांतस्यावहिरंगस्यसंप्रसारणस्या
सिद्धत्वाल्लक्ष्यधगुणोनस्यात् नचपुगंतेतिसूत्रेनेतिसिकोविशेषणं अतएवभिनतात्मादौन
गुणः ॥ ॥

देवदर्शयति इत्येवेति इहानीविषदोवाचकत्वंदर्शयति अत्रप्येति ननुपुगंतेतिसूत्रेइकोगुणेतिपरिभाषोपस्थितः
इकः वस्तुतःकार्पित्वेनप्राधान्यात्तद्वि शेषणत्वेमेवनिमित्तस्यसंभवति तथासतिगुणस्याज्ञानंतर्क्यकार्यत्वस्यस
त्तात्पक्षेनेनाज्ञानंतर्क्येतिपरिभाषयानिषेधेज्ञापिते पित्वांशेचारितार्थाभावश्चाशयेनाशंकिने नचेति ॥
॥ ॥ ॥ ॥

परि.शे.

परिहरति प्रत्ययस्येति प्रकृतिनिमित्तभूतस्येत्यर्थः नचैवंपुगंतेत्यस्यपुगंतलयपथांगस्यसार्वधाधुकाईथातकपरकस्यगुणादे।
शोभवतिसत्त्विकइत्यर्थसंभवेभिनतीत्यादौगुणोद्वारिः नत्रनिविलपूर्वोक्तार्थसमन्वयात् इकोनिमित्तविशेषणत्वेनसार्वधातु
काईथातकपरर-स्यइकोगुणादेशोभवतिसंचेत पुगंतलयपथांगस्यावपवत्यर्थेयेननामवधानमितिप्रायेनसंयतीत्यावुपथा
संपादकवर्णमात्रव्यवधानेतत्प्रवृत्तावपिभिनतीत्यादौतदधिकव्यवधानेप्रवृत्तौमानाभावान्नहोष इत्यतःहेत्वंतरमाह पुगंतेमा

पंचनाजानंतर्प्यइतिनिषेधात्कथंपरिभाष्यप्रवृत्तिरितिबोध्यम् प्रात्ययस्यांगांशउत्थिता।
कालत्वेनतत्रैवान्वयात् पुगंतेत्यादिकर्मधारयाश्चयणेनप्रत्ययपरंगांवपयलधूपथा
रूपेकोगुणइतिइकोगुणद्वितीतिसूत्रेभाष्यसंमतेर्यभिनतीत्यावदोषाच्च अकारांतेचो
पसर्गेःनकारांतेचोपसर्गेवहेवाश्विविचोअनभिधानान्नस्तपव ॥ ॥

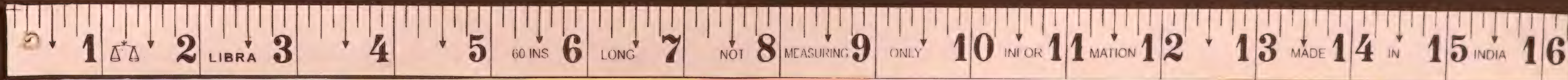
दीति ननुप्रमायाकारांतउपसर्गेनविश्याद्यनकारांतेचोपसर्गेवहेवाश्विविचोःसतोःसत्प्रतिशेहोवहइत्यादिसिद्धिः असा
नितुलस्मिपुगंतेतिगुणोप्रोहःबोह इत्यनिष्टंसात् तस्मादिष्टसंपादनेनानिष्टवारणे नचउद्वृत्तिरित्यर्थत्वेनतस्यज्ञापकस्या
हंभवः स्यादित्याशंकांपरिहन्तमाह अकारांतेचेतिज्ञापकपरभाष्यप्राभा
एषदितिरिभावः ॥ ॥

१५

ननु तदनभिधानेपि वार्हेत्यादीनां तदभावात्तदर्थमूढग्रहणं मावश्यकमैवेत्याह वार्हह इति नन्वेवमर्थसंगतिरित्यत
 आह। पातृनामिति। नन्वेवमपिशोहेत्यादीनामप्येवमेवसिद्धिः कुतोनेत्यत आह। शोहेत्यादीनामेति नन्वेत्येयत्तदस्य इति उक्तोभावा
 हृद्देरप्राप्तावपि अत्र प्रादहेति हृदि देवैरेवेत्याह अस्मैति ननु त्रिपाद्यामियं प्रवर्तते इत्युक्तम् तत्क्रिययोदेशपक्षे कार्यकालपक्षे वा। नायः
 तत्र तत्प्रवृत्त्यभावस्य सर्वसंमतत्वात् नहितीयः तत्र तत्तत्कार्यविधायकैः त्रिपादिष्यैः स्ववृत्तिर्लिंगचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेपवशात्
 सां त्रिपाद्यामपि रभुपगमान् अतएव उ. मोहस्वादचीत्यादौ त्रिपादिष्यि परत्वात् सादित्युत्तरस्येत्यनेन उभयनिर्देशोपचमी निर्देशो
 वलीपानिति सूत्रस्य भाष्योक्तव्यवस्थासंगच्छते तस्मात्तत्र तत्प्रवृत्त्यभावाय यथोदेशपक्षे वा अत्र पक्षे वा कार्यकालपक्षे तु तत्र तत्प्रवृ
 वार्हह इत्यादितु ऊहतेः किंपि बोध्यम् भूतनामने कार्यत्वान्नार्थसंगतिः शोह इत्याद्यसाधेव हृद्देरमाप्तेः
 अस्याहस्यानर्थक्यान् प्रादहो होत्यस्यापि प्रवृत्तिः नवकार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्तिर्देवारतिवाच्यं
 पूर्वप्रतिपरस्यासिद्धत्वादनरंगाभावेन पूर्वस्य तन्निर्दिष्टवहिरंगत्वाभावात् सासिद्धत्वप्रतिपादनासं

निरस्येवेति कैयटसिद्धान्तनवेत्यादिना शङ्का किं कार्यकालपक्षे परिभाषाविशेषस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरुपपद्यते उत तत्सामान्य
 स्य नायः तस्याभ्युपगमपराहतत्वात् नहितीयः श्लाशयेन परिहरति पूर्वप्रतीतिं तथाच सामान्यान्तःपानित्वादनरंगपरिभा
 षा त्रिपाद्यां प्रवर्तते इति वाच्यम् तथास्य सिद्धत्वं प्रतिपाद्यते न किं पूर्वस्मिन्ननरंगे त्रिपादीष्ये कर्तव्ये परंपदहिरंगतस्य प्रतिपा
 द्यते उत परस्मिन् त्रिपादिष्येति रंगे कर्तव्ये पूर्वस्य तत्प्रादसत्वात् त्रिपादिष्ये वा तस्य नायः तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेणो वे
 ष्टसिद्धावेतत्परिभाषामहतेर्वैफल्यम् नहितीयः तत्रापि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण पूर्ववहिरंगदृष्ट्या परानरंगस्यासिद्धत्वेन त
 त्निर्दिष्टनपूर्वस्य वहिरंगत्वाभावेन तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादस्यासंभवात् ॥ ॥ ॥ ॥

प.शे.

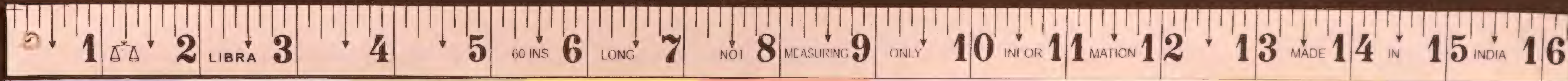
१०७

नचेवंश्वत्रासिद्धमेत्येतत्पृष्ठेः प्रागेवैतत्परिभाषयापरंप्रतिपूर्वस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेनतन्निर्दिष्टपूर्वत्वाभावात्पूर्वत्रे।
त्यनेनासिद्धत्वप्रतिपादनमप्रकृतमित्याशंकते नचेति परिभाषयापरंप्रतिपूर्वस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेनतन्निर्दिष्टपूर्व
त्वाभावात्पूर्वत्रेत्यस्यैवसंबन्धः नपूर्वत्रेत्यनेनपूर्वप्रतिपरस्यांतरंगस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेनतन्निर्दिष्टवहिरंगत्वाभावा
दंतरंगपरिभाषयास्तत्रविनिगमनाविविरहः प्राप्तेचतस्मिन्भयोरप्रतिपत्तिरितिपरिहरति एवंतर्हीति ननुयथा
सत्प्रतिपत्तेस्त्वलेपरस्परप्रतिवध्यप्रतिबंधकाभावादुभयहेतुकानुमितिर्नभवति तथापितथात्वादुभयोरप्रवृत्तिरितिवा।

नचानपापूर्वस्यासिद्धत्वादभावेनतंप्रतिपरासिद्धत्वंपूर्वत्रेत्यनेनवक्तुमशक्यमितिवाच्यम् एवंहिवि
निगमनाविरहादुभयोरथमव्यापत्तेः किंचपूर्वत्रेत्यस्यप्रत्यक्षत्वेनतेनानुमानिकायास्याबाधपवोवि
तः अतःकार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यामस्याअनुपस्थितिरेव ॥ ॥

अथ तत्रयुक्तम् सत्प्रतिपत्तेः उभयोर्हेतुसुल्लवत्वेनपरस्परंतय्यासत्वादुभयोर्हेतुकानुमित्यभावेपिप्रकृतेअनु
मानिकांतरंगपरिभाषापेक्षयाप्रत्यक्षसिद्ध पूर्वत्रेत्यस्यवलवत्वेनोभयोर्ल्लवत्वेनतथापादनस्यदुर्घटत्वादि
त्यतश्चापत्यापरिहरन्नाह किंचेति उपसंगति अतश्च ॥ ॥ ॥

१०७

ननु खरवसानकौपोरिमिसूत्रेभाष्येविसर्जनीयोनुतरपदे। विसर्जनीयः अनुतरपद इति चकृष्वं इहमाम्त्रार्कटः नार्थः।
 त्वं इति वचनकर्तव्यानामापायतनं हि वक्तव्यं विसर्जनीयोनुतरपद इति नवावहिरंगलक्षणत्वात् वहिरंगोरेफः अंतरंगो विस
 र्जनीयः असिद्धं वहिरंगं तस्योत्पत्त्या त्रिपायामध्यंतरंगपरिभाषासंचारस्य स्पष्टमुक्तात्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्यापि शास्त्रस्य बलवत्
 वचनं विरहसहकृतलक्ष्यसिद्ध्युद्भावकत्वेन बलवत्त्वादानुमानिकाद्यंतरंगपरिभाषायावधिसंभितं भाष्यकृतम् अन्य
 यात्रिपायापरिभाषासंचारपरं भाष्यमुक्तं स्यात्तस्मादितद्भाष्यविरोधाद्विपायामस्या अनुपस्थितिरेव युक्तमिति चेन्नै
 वम् पूर्वपक्षिणातथोक्तत्वेन तस्य तथा भिमतत्वेपिसिद्धान्तिना अनुमानिकापेक्षया प्रत्यक्षसिद्धस्याशास्त्रस्य बलवत्त्वेन तेन

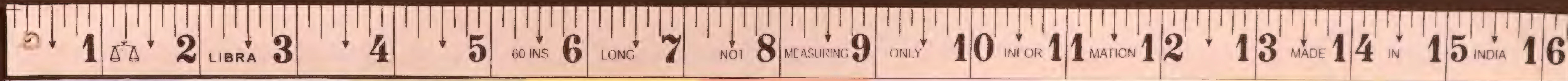
अतएव कार्यकालपक्षमेवोक्तस्योक्तयुक्तिसुक्ताजोयुक्तोपपरिहारो नवावहिरंगलक्षणत्वादिनी
 युक्तम्

स्यावाधे कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्य कुतो न खलेन न ह्ययोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वज्ञासिद्धमिति अ
 सिद्धं वहिरंगं तस्योत्पत्त्या त्रिपायामध्यंतरंगपरिभाषासंचारस्य स्पष्टमुक्तात्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्यापि शास्त्रस्य बलवत्
 वचनं विरहसहकृतलक्ष्यसिद्ध्युद्भावकत्वेन बलवत्त्वादानुमानिकाद्यंतरंगपरिभाषायावधिसंभितं भाष्यकृतम् अन्य
 यात्रिपायापरिभाषासंचारपरं भाष्यमुक्तं स्यात्तस्मादितद्भाष्यविरोधाद्विपायामस्या अनुपस्थितिरेव युक्तमिति चेन्नै
 वम् पूर्वपक्षिणातथोक्तत्वेन तस्य तथा भिमतत्वेपिसिद्धान्तिना अनुमानिकापेक्षया प्रत्यक्षसिद्धस्याशास्त्रस्य बलवत्त्वेन तेन

अतएव कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्य कुतो न खलेन न ह्ययोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वज्ञासिद्धमिति अ

॥

॥

प.शे.

१०८

वचनमिति विसर्जनीयो न तत्र पद इत्याकारकमित्यर्थः वचनार्थस्तु उतरपदे सति योरेफो निष्पन्नः तन्निमित्तकस्य विस
र्जनीयोन भवतीति तेन दास्याः पुत्रादौ भवत्येव न सत्रसकारेफ उतरपदनिमित्तकः किंतु हि पदत्वनिमित्तकः नार्कटः
इत्यादौ मुतहि तन्निमित्तत्वेपि रेफस्य उतरपदनिमित्तत्वादकारस्यादित्वस्योतरपदं निमित्तमस्येव स्पष्टश्चापमर्थस्तत्रै
कपदे न पदोत्तसूत्रस्य तदोष इति लन्तार्थवचनारंभोप्यत्र प्रमाणमिच्छाह अत एवेति पक्षद्वयेपि त्रिपाद्यामेतदसंचा
रादेवेत्यर्थः स्यादेतत् शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेन्नाशस्य परिमाणत्वादित्यधिकरणीयप्रमाणवलात् प्रमेय

विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये सिद्धांतिना त्रिपादिस्थंतरगे कर्तव्येयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः किंतु व
चनमेवारथमिति तदाशयः अत एव निगायते इत्यादौ लन्तार्थं तस्य दोष इति वचनमेवारथमन्य
थांतरंगत्वात् णिलोपात्पूर्ववैकल्पिकलन्तेनैहै पण्यस्य हृमेवायेपिलत्पानुरोदानुमानिकायंत
रंगपरिभाषया प्रत्यक्षसिद्ध पूर्वत्रेत्यस्य बाधं वदंति तेपिलक्षणं तन्निर्नादरणीय इति दिक् ॥ ॥

वलावलस्य ज्ञायस्त्वमित्यायेन स्मृतिसंज्ञानीय आनुमानिकपरिभाषापेक्षया श्रुति सतोपमत्पसिद्ध पूर्वत्रासि
द्धमिति शास्त्रस्य वलवत्त्वेपि यथावेदं कृत्वा वेदिकरोतीति श्रुत्यपेक्षया वलवत्त्वमेव आचं मानादि पदार्थाश्रितत्वेन श
बांतेन कर्तव्यमित्यादि स्मृतेर्वलीपस्त्वतथा वलवत्त्वमेव लक्षाश्रितत्वेन प्रत्यक्षसिद्ध शास्त्रापेक्षया आनुमानिकाश्रि
परिभाषाया वलीपस्त्वमितिलक्ष्या नुरोथात्कार्यकालपक्षे परिभाषायास्त्रिपाद्यां मवृत्तिमाश्रयंति ये केचित्के पदादयस्त

=

=

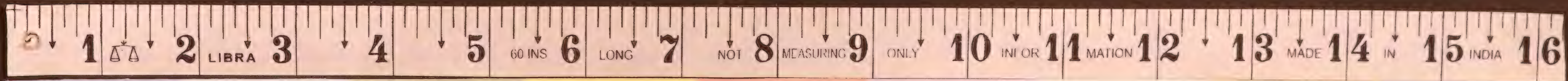
यपीति

विरक्तवैज्ञाह

१०८

वस्तुनस्तु कुतो न खल्वेतदित्यादि उत्तरभाष्यान्वरोधेन नार्कुदृश्यादौ विसर्गवारणाय वार्तिककारेणारव्यविसर्जनीयोनुरपदेशेति
 वार्तिकप्रत्यारम्भानपरं न भावावहिरंगलक्षणत्वादित्यादिभ्यपवमेवासिद्धाभवतीत्यन्तेनैकदेशीतिकल्पितुं युक्तम् अपितु कुतो न ख
 ल्वेतदित्यायुक्तातदुक्तकथननेमुग्यत्वादेतस्यैवैकदेशीयुक्तिनंप्रतीपने अथवासमासेनज् पूर्वकोत्यवितिसूचस्यप्रत्यपैक्यं य
 हणक्तग्रहणः विषयभाष्यवदत्रापिकार्यकालपक्षेत्वरवसानपेरिति सूत्रेकचाक्यतया पूर्वत्रासिद्धमित्येतदपेक्षया परत्वा
 द्विप्रतिषेधे परमिति व्यवस्था नच पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विद्वन्निषेधेति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन खल्वेतदपूर्वापेक्षया पर
 त्वासिद्धत्वप्रतिपादनेपि स्वापेक्षया परस्य पूर्वापेक्षया स्वस्यासिद्धत्वमतिपादने आत्माश्रयान् मानाभावाच्चातल्यास्यप्रयत्नसा
 वणमित्यादौ तु लोकसिद्धस्वयटकपदार्थबोधमात्रेण वाकार्यबुद्धौ न सापेक्षा नेहानास्तिकिंचनेत्यत्र च सर्वमित्यात्वा प्रति
 पादनान्यथानुपपत्त्या स्वात्ममिथ्यात्वप्रतिपादने विनदोषः अन्यथा स्वातिरिक्तत्वेन श्रुतिः संकोचे च प्रमाणभावः नैवं तथा
 विधान्यथानुपपत्तिरत्रास्ति किंच श्रुत्यनुग्राहकटस्तेन हेतुना मिथ्यात्वं साधयतो दृष्टत्वा विशेषात् श्रुतेरपि मिथ्यात्वे वा
 धका भवान्न किंच दत्र वत व्यमस्ति इमामेव परत्वाद्यवस्थां मनसि निधाय कुतो न खल्वेतदित्युक्ता अतः किमिति पृष्टे
 अतः युक्तः परिहारो न वावहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तम् अतश्च परत्वादित्यर्थः अयुक्तेरिति पददृष्टेस्तु प्रमाणभावव्या
 हतः प्रत्यक्षशास्त्रस्य आनुमानिकवचनेन न न्याय्य इति न युक्तम् नहि प्रत्यक्षसिद्धस्मशस्त्रेण बाधे स्तुतवचनेनै
 वोपपत्तौ औदुंबरीन्यायेन तत्परित्यज्य वचनान्तरकल्पनमपि व्याप्य शिष्यकोपे विरुद्धमिति न्यायेनानुमानिकवचन
 स्पवत्वत्सहकारितया औदुंबरीन्यायानुवतारान् प्रत्यक्षसिद्धस्याप्यनुमानिकेन वचनेन बाधस्याप्यपत्तात् स्पष्टम्
 यन्नायः प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे पूर्वमीमांसायाम् तत्र हि आचानेन कर्तव्यत्वादिसंस्तुता आचमनादयः पदा
 र्थाः वेदं कृत्वा विदं करोतित्यादिश्रुत्युक्तक्रमादिभिर्वीथ्यन्तेन वेति विचारे प्रसक्ते प्रमाणवलावल विचारे क्रियमाणे

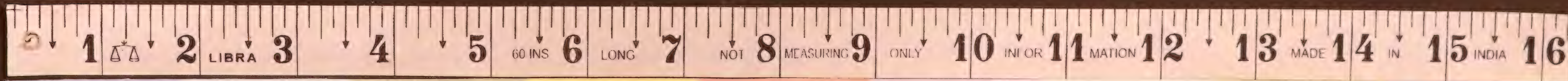

प.शे.

१०६

श्रुतिरूपस्य प्रमाणस्य निरपेक्षत्वेन सापेक्षस्य त्वेन सापेक्षत्वेन श्रुत्युक्तक्रमादिभिः स्मृत्युक्ताश्चावमाना देवो वा
थत एवेति प्रामे प्रमाणवलात्प्रमेयवलस्याप्यस्य प्रमेयचलावलविचारे स्मृत्युक्ताश्चावमानादीनां प्रमेयानां स्वयंपदा
र्थभूतत्वात् पदार्थधर्मभूतश्रुत्युक्तक्रमाद्यपेक्षयावलवत्त्वेन सापेक्षत्वाया अपि स्मृतेर्वलवत्प्रमेयभूतपदार्थाश्रितत्वेन व
लवत्त्वान्निरपेक्षत्वाया अपि श्रुतेः श्रुदुर्बलपदार्थधर्मक्रमाद्याश्रितत्वेन दुर्बलत्वान्न तदुक्ताश्चावमानादीनां श्रुत्युक्तक्रमादि
भिर्वाधः अपितस्मृत्युक्ताश्चावमानादिभिरेव तदुक्तक्रमादीनां वाधश्च न सिद्धः शिष्टकोपेक्षित्वधिकरणपूर्वपक्षसू
त्रम् तदर्थस्तु शिष्टायाः श्रुतेः अकोपे विरोधे अविरुद्धं स्मृत्युक्ताश्चावमानादिकं कर्तव्यमिति चेन्न शास्त्रपरिमाण
त्वात्कमस्य शास्त्रपरिच्छिन्नत्वात् तथा सति शास्त्रपरिच्छिन्नं हि क्रमं आचमनादयो वाधेरन्निनयावन् एवं च प्रकृतेऽपि
अपूर्ववचनविरहसहकृतवलत्वाश्रितत्वेनानुमानिकस्यापि वचनस्य पूर्ववचनसहवृत्तदुर्बलत्वत्वाश्रितप्रत्यक्ष
सिद्धशास्त्रापेक्षयावलवत्त्वं बोध्यम् एवं न संयोगान्तसूत्रस्य बहिरंगलक्षणानि वार्तिकम् तद्वाच्यं च संगच्छते
रदाभां निष्ठेति सूत्रे बृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इति वार्तिकस्य कार्तिः इत्यादि सिद्ध्यर्थं न वा बहिरंगलक्षणानि वार्तिकभा
ष्यम् मादुपधायाश्चेति सूत्रे न्तमनोपत्त्यनार्मत्वं न श्रुत्यवत्त्वव्यावृत्त्यर्थं नार्मत्वं प्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय ना
र्मतेऽप्युक्तं न वा बहिरंगलक्षणानि वार्तिकभाष्यम् अट्कुप्वाडेति सूत्रे अकारात्प्रत्ययार्मत्वे रस्य नकारस्य एतार्थं च भ्रा
दिषु न्तमनशब्दपाठोक्तपक्षस्तु अनन्तरं नार्मत्वं निरित्यत्र विध्यर्थतया वस्य चारितार्थाशङ्कायां बहिरंगा बृद्धिः
अन्तरंगत्वम् असिद्धं बहिरंगमन्तरंगेऽस्तु तत्र भाष्यं च अन्यथा एतद्वाच्यं च नष्टमप्युक्तं सादित्यर्थं लघुत्ववितेन ।

१०६

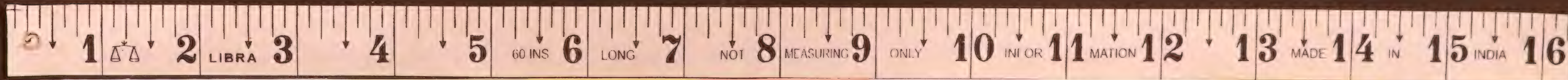

दपंचेत्यारम्भदिगित्येतेन ग्रंथेन केयदायुक्तिं खंडयन्तं सुसिद्धं न मुक्तोदात्तौ प्रकृतपरिभाषायाः ज्ञातं तत्कालप्राप्तिकं चेत्पर्यङ्गं प्र
कृतं तत्रार्थस्य स्तापकस्य नुसारं सिद्धावपि द्वितीयार्थस्य निमलत्वेन अप्रामाणिकत्वमित्याशंकावारणाह अतएवेति त
त्त्वप्राप्तिकं चेति द्वितीयार्थागीकारो देवस्यार्थे अत्रत्याड. ग्रहणसामर्थ्यादेव तत्कालप्राप्तिकं चेति द्वितीयार्थो वक्ष्यमाणप्रयः अत्र
याथातृपसर्गसंबन्धकार्यत्वेन गुरास्यांतरंगत्वेऽपि प्रकृतपरिभाषायाः अप्रवृत्त्या खट्वा आहु ३ त्यादोपरात्त्वदीर्घगुणे च खट्वा ३ त्या
दीर्घसिद्धावाड. ग्रहणवर्थस्यादिति भावः नत्वाड. ग्रहणवर्थस्यादिति भावः नत्वाड. ग्रहणं स्पष्टतार्थ्यज्ञापकत्वमप्रामाणिकं कु
त्राप्यट्टात्वादित्यत्राह संप्रसारणाच्चेति धर्मिकत्वापेक्षया धर्मकल्पेनाज्वायस्तान्नद्राव्यवचनांतरज्ञापकप

अतएवोमाडोश्चेत्यत्राड. ग्रहणं चरितार्थं नृत्तप्रवृत्त्या आहु ३ त्यादोपरात्त्वदीर्घगुणे च खट्वा ३ त्या
हुणोक्तनेवृद्धिप्राप्तोपरत्पर्यसाधनबोधकप्रत्ययोऽनंतरं पूर्वधातोरूपसर्गयोगपश्चात् खट्वा ३ त्या
दस्य समदायेन योगाहुणस्यांतरंगत्वमिति संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

रमितितदीशयः तदुत्तरस्वारस्यानुवचनांतरं स्तापकरमेव तदित्यपरे अप्रतेशामाशयः संप्रसारणाच्चेति सूत्रेभ्य
ष्ये आदिः परत्पवचनेन स्तापकमंतरंगवलीयस्तस्य एतज्ज्ञापयन्त्याचार्येति रंगवलीयो भगवतीत्युक्तम् नसेतद्वा
प्यान्तरस्यानदर्थ्यतापकत्वाप्रतीति अपितु वचनांतरमेव स्तापितमिति प्रतीपते अतएव किमेतस्य स्तापने प्रयोजन
मिति पृष्टे अग्निं अत्रवायू अत्र इत्यादौ अग्निग्नौ अत्रेति वाक्यसंस्कारपक्षे यणावादेशो ॥ ॥

प.शे.

११

वाधित्वांतरंगत्वात्पूर्वसर्वणीदोर्घश्रुतादीनियोजनानुपपाद्यतानिविप्रतिषेधेन निराकृत्य अनंतरं श्रुतं हि।
प्रयोजनं च तत्र अत्रलता अत्र पूर्वसर्वश्रोतिवहिरंगलक्षणं च वर्णविकारः अतो रोरस्ततादस्तुतस्तुक्रम पूर्वसर्वणीभवत्वं
तरंगतरंगानुक्तानवावश्यमेव प्रचीजनं आद्ययोगे वहनिप्रयोजनानिसंतिघाट्यमेघापरिभाषाकर्तव्यास्तुक्तिः संगच्छते अन्य
थातज्ज्ञापितस्य परिभाषात्वेन व्यवहारस्यासंगत्यापत्तेः नापि बाह्यरिति सूत्रज्ञापिते वा नेन ज्ञाप्यते ज्ञापकांतरवैयर्थ्यापत्तेः तस्मा
त्संप्रसारणाच्चेति सूत्रभाष्यस्य प्रकृतार्थज्ञापकत्वासंभवात्संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति सूक्तिरयुक्ताः तद्भाष्यस्य प्रक
तार्थज्ञापकत्वासंभवानुकूलत्वादिनिष्पादेन न ननु विप्रतिषेधस्य उभेतर्हि कर्तव्येनेत्याह अनपेक्षसिद्धामिहापि स्थाने।
ति असिद्धत्वाद्दहिरंगलक्षणस्य अंतरंगेयणादेशो भवतीति वचनांतरप्रत्याख्यानपभाष्यातुरोयेन संप्रसारणाच्चेति सूत्र
संभाष्येन वचनांतरपरतया व्याख्येयम् अपितु क्लृप्तवचनपरतपैव अन्यथा अंतरंगवलीयस्त्वमना इत्यवहिरंगासि
द्धत्वेनैव वार्तिकोक्तप्रयोजनानां निर्वाहकरणं भाष्यकृतामनुपपन्नं स्यात् न चैवं ज्ञापकांतरोपवर्णनवैयर्थ्यमिति वा
च्यम् ऊह्यहणज्ञापितवचनस्य तत्र सत्तापकस्य नुसारेणानवहिरंगस्य लेपवत्प्रवर्तन इति भ्रमनिवारणाय।
ज्ञापकांतरोपवर्णनस्य सार्थिकादिनिवेत्तवद्भ्रमाणाविरोधादुभेतर्हि कर्तव्ये इति विप्रतिषेधस्य - स्यांतरंगवलीयस्त्वनि
राकरणपरभाष्यकारवचनस्य वार्तिककारोपन्यस्तानंतरंगवलीयस्त्वेन सकलप्रयोजननिर्वाहाभावाद्ध विधानज्ञापितस्यो
पन्यस्तपरिभाषा आवश्यापणीयत्वोपन्यासनाया वार्तिककारोक्तस्योनादिसकलप्रयोजननिर्वाहयोग्यताशालित्वमा
त्रपरमिति सत्यर्थत्वेन नेतव्यत्वात् न च प्रथमश्रुतविप्रतिषेधस्य सूत्रभाष्यवेदोवापददर्शनादित्यधिकरणोक्तप्रसंज्ञा
तविरोधिना येन वरमस्य ॥

११

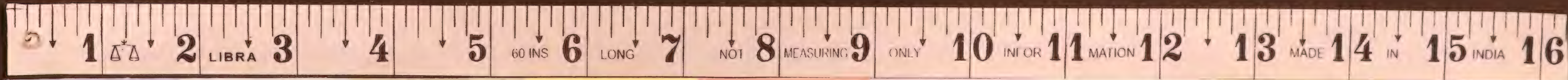

श्रुतसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्याभाषापेक्षया प्रवलत्वान्नानुसारेण नतदवधानेन तुक्तमिति वाच्यम् बहुप्रमाण
 विरोधान् प्रथमश्रुतस्यापि तस्य चरमश्रुतानुसारेण नतदवधानेन तुक्तत्वान् असंज्ञातविरोधिनापस्तनप्रकृ
 तानुगुणः नसूत्रसंग्रहादिपदानां सन्निहितं प्रथमोपस्थितवेदपदार्थाविरोधेनैकवाक्यत्वप्रतीतिरदेकवाक्य
 त्वप्रतीतिरनेन प्रकरणव्यवधानात् तथा सति यथा तत्रेतेन न्यायेन एकवाक्यत्वभंगापत्त्या यथोक्तं न
 यात्रेतेन न्यायेन न स्वार्थोक्तं न संभवति प्रवात्रानेकप्रकरणव्यवहितयो रकार्यत्वेनैकवाक्यता संभवति अ
 र्थैकत्वादेकवाक्यमिति न्यायात् अतएव व्याख्यातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादयः एकत्वा
 दिष्वर्पेषु शक्यावित्तातं इत्यादिपि एकवाक्यत्वान् एकवाक्यतश्चैदं चेति परिहृत्य अनंतरं च यथैकवाक्यतश्चै
 दं च किमर्थं नानादेशस्य क्रियते इत्यादि यथैकोशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यदेकवाक्यं नानादेशस्य करोति
 ति परिहृतं भाष्यकृता तस्याचानेन भाष्येण अनेकप्रकरणव्यवहितानामत्वकर्मणि द्वितीयेत्यादीनां स्वादि वि
 धायकवाक्येनैकवाक्यता समर्थनं संगच्छते भाष्यकृतमिति वाच्यम् एवमपि उभेतर्हि कर्तव्येनेत्याहेत्यादी
 प्रथमश्रुतवाक्यस्यावश्यमेव परिभाषा कर्तव्येति चरमश्रुतस्य च षोडशो ग्रहणाग्रहणकन् भावाभावप्रतिपा
 दकत्वेन सर्वथैव विरोधादेकवाक्यतयाः असंभवादिति गत्यसंविस्तेरेण विस्तरस्तु अन्यत्र दृष्टव्यः प्रकृतमनुस

॥

॥

॥

प.शे.

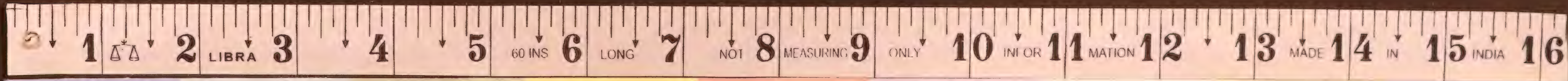
१११

ननु अत्र स्थितस्य पहीत्यस्य अनुकरणे शिव इत्यानेन संबंधेन दृढकस्य षष्ठी समासे संबोधनप्रयोगे वा शिवप
हीत्यादौ प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यंतवद्भावेनाङ्.त्वमादाय ओंमाओश्चेति परत्रार्थमाङ्.ग्रहणं चरितार्थम् न
त्रयात्पसर्गनिमित्तककार्यभाभावेनांतरंगपरिभाषाया असंचारादित्यत आह पहीत्यनुकरणस्येति पही
त्येवं यत्पत्येकमनुकरणं तस्येत्यर्थः नचैवं हि इत्यस्मानुकरणं व्यर्थम् तिउंतावयवस्यप इत्येतस्य इदमनुकरणमि

पहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसंबंधेन नास्य प्रवृत्तिः ज्ञापकपरसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रा
माण्यपनानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमिति निदेशमादाय लब्धाङ्.त्वे एतदप्रवृत्तेः ॥ ॥

निबोधनापतस्य सार्य्यक्यात् अत्र केचित् पहीतिसमुदितमनुकरणमित्यादा आङ्.त्वस्य तत्रैकदेशनिष्ठ
त्वेपिसमुदायानिष्ठत्वेन प्रकृत्यधर्मत्वात् परत्रपस्याङ्.मात्रकार्य्यत्वाच्चात्रानिदेशस्यैवासंभवः तथासति।
ति पहीत्यनुकरणस्येत्यादिग्रंथस्तु प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् इत्याहुः अनुकार्य्यफलाभावेनाङ्.त्वस्य तत्र
निदेष्टुमशक्यत्वेनासंगतोयंग्रंथ इत्यपि केचित् स्यादेतत् ॥ ॥ ॥

१११

नन्वेवमपिनकालप्राप्तिकंचेत्यर्थे आड. ग्रहणासत्तापकत्वं न संभवति सद्रकात्पूर्वश्रुतिसूत्रस्य भाष्यविरोधात्
तत्र हि पदद्वयाश्रितत्वेन सुदोवहिरंगेत्वमादाय तस्यासि-त्वात्संचस्करतुसंचस्करित्यत्र गुणो न स्यात्समव
स्तुदित्यत्र च दीर्घो लघोरिति दीर्घः स्यादतस्तन्निवृत्त्यर्थं उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः श्रुत्या या य गुणार्थे न तावत्रा-
र्थः वक्ष्यते तत्सं

पतु पूर्वधातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्त
कार्येण अतएव तन्मूपनेत्यादौ सकर्मकत्वात्कर्मणि लुका-सिद्धिरिति तत्र क्रियायाः साध्यत्वेन बोधा
त्साध्यस्य च साधनाकांक्षतया तत्संबंधोत्तर-वनिस्तितक्रिया बोधेन साधनकार्यं प्रवृत्त्युत्तरमेव कि
यायोगनिमित्तोपस-संज्ञकस्य संबंधोचित्यात् अतएव सद्रकात्पूर्वश्रुतिसूत्रे पूर्वधातुरूपसर्गे-
ण युज्यते इत्युक्ता मैत्रसारमा पूर्वधातुः साधनेन युज्यते पश्चा उपसर्गेण युक्तयुक्ता अस्मैव युक्तत्वमु
क्तम् साधनं हि क्रियानिवर्तपतीत्यादिना उपसर्गोत्पत्त्यांतरभावेण धातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषु क
र्मणिलकारा-सिद्धिः पश्चाच्छ्रोतवोधनाय योतकोपसर्गसंबंधः ॥ ॥

योगादेर्गुणविधानेन संयोगोपधग्रहणं क-र्थे चंडि. दीर्घप्रतिषेधार्थेनापि नार्थः वदमितीपं भगवतः कृत्रिभा
॥ संज्ञा ॥ ॥ ॥

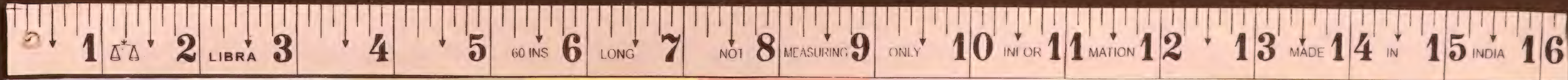

प.शे.

११२

युक्तमिह द्रष्टव्यं किं मंतरंगे किंच हिरंगम् धातूपसर्गयोरेककार्यं तदंतरंगं कुत एतत्सर्वधातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात् ।
साधनेनेतीति उपदेशिवद्भावस्य प्रयोजनद्वयं निराकृतं पूर्वप्रयोजननिराकरणपरं भाष्यवचनसामर्थ्यादहिरंगा
सिद्धस्य बाधरन्नाशयः उत्तरप्रयोजननिराकरणपरस्य त्वयमाशयः धातूपसर्गसंबंधस्यांतरंगत्वेन अनुत्प-
नैष्वेव-इत्तधातूपसर्गसंबंधे सदा भवितव्यमिति तस्य पदद्वयाश्रितत्वाभावेन हिरंगं त्वं नास्तीति भाष्ये क-
त्रिमासं तैत्तस्य समिद्धं नमित्यर्थः सा च समितिं सैव न धातुमात्रस्य तथा चैतद्भाष्यान्तरोधेन तिङा युज्यते प्राक
धातूपसर्गसंबंधे तत्कालपवागुणादेशः अंतरंगं तिङा यत्प्राप्तौ पदांतरसंबंधे प्रासह्यद्विवारणार्थत्वेनाङ्. १
ग्रहणस्य चारितार्थ्यात्र तत्कालप्राप्तिकमित्यर्थस्याधकत्वम् तत्र पूर्वोक्तविधयान्तकालप्राप्तेरसंभवात् अतए
व सकर्मकत्वात् कर्मणिलकारोपि सिध्यति अन्यथा साधनोत्तरमुपसर्गसंबंधे उपसर्गसंबंधात् पूर्वसकर्मकत्वा-
भावात् सकर्मकत्वात् कर्मणिलकारस्यासिद्धिरित्याशयकं केपांचिद्भ्रमं यत्तित्यादिना नूपसमनंतरोक्तभाष्योत्तरे
नेतत्सारसित्यादिसिद्धांतभाष्येण दूषयति तन्नेति कथं तर्हि कर्मणिलकारसिद्धिरित्यत आह उपसर्ग
योत्येति एवं तर्हि उपसर्गसंबंधो निरर्थक इत्यत आह पश्चादिति प्रयुक्तं स्यादवोधेपि श्रोतुर्योतकोपस
र्गसंबंधमंतरगतथावोधाभावादिति तदाशयः ॥ ॥

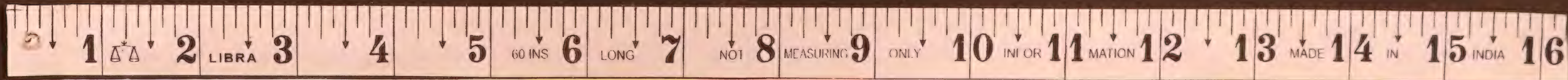
११२

नन्वेवं कथातोरुपसर्गसंबंधात् पूर्वसाधनप्रत्ययेलिटिनिवायादेशोदित्वा दोषकृते संचस्कारसंचस्करतुरित्पा।
 दोतथैवलडादोनिवायादेशजगमेचसमस्करोत् समस्कार्थीदित्यत्रचसुडर्थकात्पूर्वः अउभ्यासववापेपी
 निसूत्रपाठेतथाकर्तव्यम् तथासूत्रपाठेतवार्तिककर्तव्यम् पूर्वधातूपसर्गसंबंधेत इत्येतन्नवक्तव्यंभवती
 तिलायवम् तथाचनेतत्सारमित्यादिभाष्यस्यगौरवग्रन्थत्वेनसिद्धांतत्वाभावात्कथंतदनुरोधेनतन्नेत्यादि
 खंडनंसंभवतीत्यत आह एवंचेति उपसर्गयोत्पत्त्यर्थान्तरभावेणयातुनेवतदर्थमिथानेचेत्यर्थः तथासति
 पूर्वोपस्थितश्रुतभूतार्थकनिमित्तकत्वेन सदोऽंतरंगत्वम् वास्तुसाधनप्रयुक्तकार्यप्रत्ययनिकित्तकत्वेन
 एवंचांतरंगतरार्थकोपसर्गनिमित्तःसुट्संक्रतिरित्यवस्थायांहित्वादितः पूर्वप्रवर्तनेननोदित्वादि
 हित्वादेर्वहिरंगत्वम् तथाचोपसर्गयोत्पत्त्यर्थान्तरभावेणविशिष्टधात्वर्थबुद्धौकृत्वातत्रसाधनसंबंधनसंबंधप्र
 युक्तकार्यप्रत्ययेयोगेनसाध्यतावगतौश्रोत्रबोधायाक्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकशब्दमोगेकेवलोपसर्गनि
 मित्तककार्यापेक्षयासाधनसंबंधनिमित्तककार्यमंतरंगभावम् सुटतुश्रुतपक्षयापूर्वोपस्थितसाधनसंबंधाये
 तयापिपूर्वोपस्थितिकत्वेनश्रुतरंगनरोयोधात्वर्थान्तरभावेऽर्थःसौर्धोयस्यपताटशोमोउपसर्गस्तन्निमित्तकत्वादंत
 रंगतरःतस्मात्संक्रति इत्यवस्थायांहित्वादितः प्रागेवतत्प्रवृत्तौसट्कात्पूर्वश्रुतिनवक्तव्यमितिभावः एतेनसंज्ञकश
 ब्देववस्थितेएवसुट्त्वतोतिकेपदौक्तनयुक्तमितिध्वनितम् साधनप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमुपसर्गवंधेभावादं
 तरंगतरार्थकोपसर्गनिमित्तकसुजगमस्यतदवस्थायामनयपत्तेः वस्तुनस्तुकेयटस्यत्वयमाशयः कात्पूर्व

सादिप्रत्याख्यानस्य पूर्वधातुनरुपसर्गसंज्ञक

प-शे.

११३

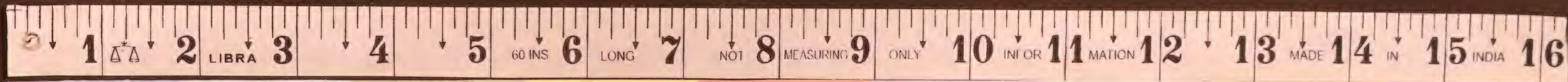
113

पश्चात्साधनेनेनिसिद्धांतितं सट् कात्पूर्व शनिसूत्रेभाष्ये तस्यापमाशयः विशिष्टक्रियैवार्थलाभायसाधनेनसंबन्धनेनत्वं
वशिष्टाविशिष्टत्वंवतस्याउपसर्गाथमंतर्भावोवत्तन्नोपसर्गरूपविशेषणसंबन्धमंतरेणसवंभवतीत्यत्रः पूर्व-
तनविशेषणेनपुन्यतइति अनंतरंचेतरेणेकदेशिनानैतत्सारंप्रवृत्तातःसाधनेनपुन्यतेपश्चाउपसर्गेण साध-
नंहिक्रियांनिवर्तयतितामुपसर्गोविशिनष्टि अभिनिर्वृतस्यचार्थस्यउपसर्गेणविशेषःशक्यावक्तुमित्युक्तेस-
त्यमेवेतत् यस्तसौधातुपसर्गयोरभिसंबन्धःतमभ्यंतरंक्त्वाधातुःसाधनेनपुन्यतेःवश्यंचेतदेयंविज्ञेयंयोहिम-
न्यतेप्रवृत्तातःसाधनेनपुन्यतेपश्चाउपसर्गेणेतिआस्पतेगुरुणोत्पत्तिकःउपास्पतेगुरुरितिकेनकर्मकःस्वा-
दितिसिद्धांतिनापूर्वोक्तार्थव्यनेनैवपवंचक्त्वासट् सर्वतोतरंगतरकोभवतिकात्पूर्वग्रहणंप्रत्याख्यातं अ-
त्रभाष्येविज्ञेयमितियोहिमन्यतेनेनित्योप्यसर्वतश्चस्यधातुसंज्ञायाअपि पवंचैतद्भाष्यात्साधानसंब-
धात्पूर्वमुपसर्गसंबन्धलाभेनसाधनप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वसंक्रयचस्यायामेवसट्पश्चाद्भातसंज्ञायांसाधनार्दा-
ति अध्ययनंप्रत्ययइत्यादिसिध्यर्थकचित्तुपसर्गसंधनिमित्तककार्योत्पूर्वमपिसाधनसंबन्धनिमित्तकका-
र्यप्रवृत्तिरंगीक्रियते एोरध्ययनेवृत्तंप्रत्ययइत्यादिनिर्देशात् तापकादितितदाशयइत्यन्ये ॥ ॥

॥

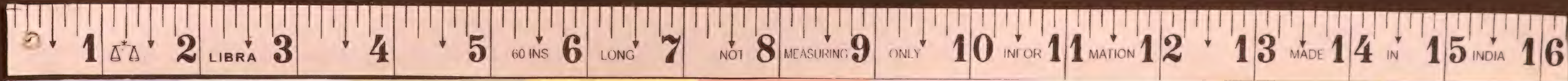
॥

113

वस्तुतस्तु कुतो न खल्वेतदित्यादि उत्तरभाष्या नुरोधेन नार्कटश्यादौ विसर्गवारणामवार्तिककारेण रयविसर्जनीयो नत्र
 पदेशति वात्रिकप्रत्याख्यानपरं न वा वहिरंगलक्षणतादित्यारभ्य परमेष्ठो सिद्धाभवतो त्वेनेने करे शीतिकल्पितं युक्तम् अ
 पित्तकुतो न खल्वेतदित्याद्युक्ता न दुक्तरां कथनेन मस्यत्वादेतस्मै वे करे सुक्तिं प्रतीयतो अथा वा समासेन न प्रदीक्ष्यते इति
 सूत्रस्य प्रत्यग्रहकद्रुहणविषयभाष्यवदत्रापि कार्यकालपक्षे खरवसाप्ययोरिति सूत्रेकवाक्यतया पूर्वत्रासिद्धमित्येत
 रपेक्षया परत्वादिप्रतिषेधे परमिति व्यवस्था न च पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेध इति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धमित्येन न सेन
 रपूर्वापेक्षया खेतरे परस्यासिद्धस्वप्रतिपादनेपि सापेक्षया परस्य पूर्वापेक्षया ससिद्धत्वप्रतिपादने आत्माश्रयात् मानाभा
 वाच्च तस्यास्य प्रयत्नसवर्गमित्यादात्तलोकसिद्धस्य दृक्पदार्थबोधमात्रेण वाक्यार्थबुद्धौ न सापेक्षा नेह नानास्तिकिं
 चनेत्यत्र च सर्वमिष्यात्वप्रतिपादनेनान्यथानुपत्या स्वात्ममिष्यात्वप्रतिपादनेपि दोषः अन्यथा सातिरिक्तत्वेन श्रुतिः सं
 कोचनीयस्यात् संकोचे च प्रमाणभावः नैवं तथा विधान्यथानुपपन्निरत्रास्ति किंच श्रुत्यत्र ग्राहकदृश्यत्वाविशेषात् ।
 श्रुतेरपि मिथ्यात्वे वाधकाभावान्न किंचिदत्र वक्तव्यमस्ति इमामेव परत्वाद्यवस्थामनसि निधाय कुतो न खल्वेतदित्याद्यु
 क्ता अतः किमिति पृष्टे अतः प्रकृतिपरिहारो न वा वहिरंगलक्षणतादित्युक्तम् अत इत्यस्य परत्वादित्यर्थः अयुक्तम् ।
 निपदछेदस्तु प्रमाणभावव्याहृतः प्रत्यक्षशस्त्रस्य आनुमानिकवचनेन न्याय्य इति न युक्तम् न हि प्रत्यक्षसिद्धशस्त्रे
 ण वाथेक्ष्यं प्रवचनेनैवोपपन्नौ श्रोतृवरीत्यायेन तत्परित्यक्त्यवचनान्तरकल्पनमपिन्याय्यम् शिष्टाकौपे विरुद्धमिति
 न्यायेनानुमानिकवचनस्य बलवत्सहकारितया श्रोतृवरीत्यायानवतरात् प्रत्यक्षसिद्धस्य अनुमानिकेन वचवाध।
 स्यात्प्राप्यत्वा स्पष्टश्चायं न्यायाः प्रथमाध्ययस्य तृतीये पादे पूर्वमीमासायाम् तत्र हि अर्धेनेन कर्तव्यव्यतिरिक्त्य
 क्ता अचमनादयः पदार्थाः वेदं कत्वा वेदिकरोतोत्यादिश्रुत्युक्तत्रमादिभिर्वीथ्येन वेदिविचारे प्रसक्ते प्रमाणाव ।

पयो.

११४

लावलविचारेक्रियामाणेश्रुतिरूपस्यनिरपेक्षत्वेन सपेक्षस्यपेक्षयावलनत्वेनश्रुत्युक्तक्रमादिभिःस्यस्युक्ताश्चाचमनारयोवाध्यं।
तत्वेतिश्रुते प्रमाणवलावलात्प्रमेयवलावलस्यन्यायस्याप्रमेयवलावलविचरिस्स्युक्ता अचमनादीनांप्रमेयानासंयंपदार्थभू-
तत्वात्पदार्थधर्मभूतश्रुत्युक्तक्रमाद्यपेक्षयावलनत्वेनसापेक्षयाअपिस्तेर्वलवत्प्रमेयभूतपदार्थाश्रितत्वेनवलवत्तानि
रपेक्षयाअपिश्रुतेष्वद्वलपदार्थधर्मक्रमायाश्रितत्वेनद्वलतात्रतत्वेनदुक्ताचमनादीनांश्रुत्युक्तक्रमादिभिर्वायाअपितस्मात्
क्तावमानादितिभिरेवतदुक्तक्रमादोनांवाधश्निसिद्धांतः शिष्टाकोपश्चित्तधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् तदर्थस्तुशिष्टायाःश्रुतेः
अकोपेदपिरोधेअविरुद्धस्यस्युक्ताचमनादिकंकर्तव्यमितिचेन्न शास्त्रपरिमाणत्वात्क्रमस्यशास्त्रपरिच्छिन्नत्वात् तथाशास्त्रप-
रिच्छिन्नंहिक्रमंआचमनादयोवाधेरनितियावम् एवंचप्रकृतनेपिअपिअपूर्ववचनविरहसहकृतवलकल्लव्याश्रितत्वेनानु-
मनिकस्यापिवचनस्यापिपूर्ववचनसहकृतद्वलत्वाश्रितप्रत्यक्षसिद्धशास्त्रापेक्षयावलवत्वंबोध्यम् एवंसतिसंयोगा-
तसूत्रस्यवहिरंगलक्षणद्विवाचिकंतद्वाच्यंवसंगच्छते रदाभ्यानिष्टेतिस्त्रेहद्विनिमित्तात्यनिषेधश्चिवाचिकस्यका-
र्त्तिः इत्यादिसिध्यर्थेनवावहिरंगलक्षणत्वादितिभाष्यम् मादृपथायाश्चेति सूत्रेन्मतोदयत्वंनामंतरत्पत्रवत्वाव्यावृत्त्य-
र्थेनामतेः प्रतिषेधश्चिवाचिकप्रत्याख्यानानामतेट्श्रुतंनवावहिरंगलक्षणत्वादितिभाष्यम् अट्कुच्चादि.तिसूत्रे
अकारात्परस्यनकारस्याज्ञार्थेत्त आदिषुट्ममनशब्दपाठोक्तपक्ष इत्युक्ताअनंतरंनानमनिरित्यत्रविध्यर्थेतत्पाठस्यचा-
रितार्थाशंकायांवहिरंगाद्विः अनंतरंगणत्वंअसिद्धंवहिरंगमंतरंगेदत्युत्तरभाष्यंच अन्यथापतद्वाच्यचतुष्टय।
॥ मय्युक्तंस्यादित्यर्थःलंपल्लवितेन ॥ ॥

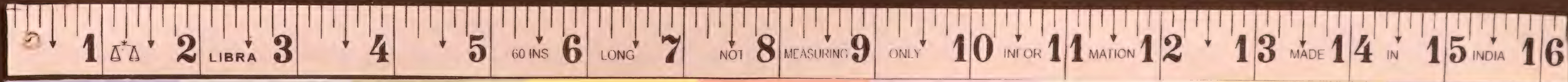
११४

उक्तार्थमेव दर्शयितुमाह अतएवेति अन्यथा पूर्वधातुपसर्गसंबन्धे पुनः पूर्वमेवांतरंगत्वात्तन्निमित्तकणत्वेप
दगमेति परिभाषया भाष्यकृता समाधानमनुपपन्नं स्यादिति भावः ननु एतत्सर्वत्रैपादिकत्वात्तस्य सत्यप्यंतरंग
त्वे परिभाषाया अप्रवृत्त्यातः पूर्वमेव युगागमे भाष्यस्य सामंजस्याच्च विरोधः एकदेशि मताभिप्रायेणातथा
क्तेरदोषात् उदात्तं भाष्यसंमतिवत्सुत्रसमतिमपि सूचयितुमाह अतएवेति विपक्षे वाधकमुपव्यस्यति अ
न्यथेति नन्वेव साधननिमित्तककार्यस्यैवांतरंगत्वे उपसर्गनिमित्तकार्यस्यांतरंगत्वं कापि न स्यादतस्तदेव व्य

अतएव प्राणिदापयतीत्यादिगत्वयदागमेति न्यायेन समाहितं भाष्ये अतएव प्रत्येति प्रत्यय इत्या
दिसिद्धिः अन्यथांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घरूपासिद्धिः यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थाश्रितं
विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वादंतरंगम् यन्नन तथातत्र पूर्वागतसाधननिमित्तकमेवांतरंगम् ॥ ॥

वक्ष्यापितुमाह यदिति नन्वेवं सत्युपसर्गनिमित्तकार्यमात्रस्यांतरंगत्वं नास्तीति क्रमः अपितु केवलश
द्वत्त उपसर्गनिमित्तकस्य तन्नेतीति तथा च यच्चोपसर्गतदर्थे तदुभयनिमित्तकं तद्विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वा
त्साधननिमित्तककार्यापेक्षयाप्यंतरंगं यथासुडादि यच्च केवलशद्वत्त उपसर्गनिमित्तकं नतदंतरंगम् यथा
एतादि अपितु तत्र साधननिमित्तकमेवांतरंगमिति विवेचनीयमिति भावः । ॐ

नद्यातुलोपेति सूत्रस्य भाष्ये संमतिमाह अतएवेति विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वस्यासत्कार्यसाधननिमित्तकार्यस्यैवांतरंगत्वादे
वेत्यर्थः अन्यथाप्रेङ् इत्यत्र गणो वहिरंगश्रुतिर्युक्ता स्यात् तत्र शब्दतः उपसर्गस्य निमित्तत्वेन तत्तासंभवादि निभावः एवं वा पूर्वोक्ता
तिरिक्तस्य ले उपसर्गसंबंधायेत्यापूर्वे साधनसंबंधे साधननिमित्तककार्यमेवांतरंगमुपसर्गसंबंधस्तु साधनसंबंधोत्तरमेवेति नियम
इति सिद्धं भवति विपक्षे उपपदमिति डि. तिसूत्रस्य भाष्योक्तवाधकमुपन्यसति किंवेति तत्र हि एवं तर्हि सिद्धे सति यदिति डि. ति प्रतिषेधं
शान्तिज्ञापयन्त्याचार्यः सस्येति निवृत्तं सस्येति ज्ञापनानंतरं किं मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवच
नं प्राक् सवृत्त्येति परिभाषानकर्तव्या भवतीत्युक्तमद्येतज्ज्ञापने केनेदां नो समासो भविष्यतीति पृष्टे समर्थ्येनेत्युत्तरिते यथेवं

अतएव नद्यापि तिसूत्रेप्रेङ् इत्यत्र गणो वहिरंग इति भाष्ये उक्तम् किंच पूर्वमुपसर्गयोगे यात् पसर्ग
योः समासे एकस्य यापक्तिरित्युपपदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

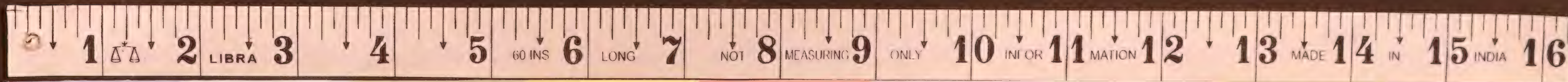
यात् पसर्गयो रपि समासः प्राप्नोति पूर्वधातुरूपसर्गेण युज्यते अनंतरं साधनेन श्लाशंकनेतदस्ति पूर्वधातुः साधनेन युज्यप
श्चादुपसर्गेणोत्तमं यद्यपि भाष्ये समासः प्राप्नोति त्वेवोक्तम् न तेकस्यार्थादितथापि यथेवमिति प्रतीकमुपादाय ततश्चैकस्यार्था
दिप्रसंगशक्तिकै यदोक्तमेव तदोध्यम् स्तुतस्तु पूर्वधातुः साधनेनेति काविकं ज्ञापकमूलमेव अन्यथा सट्कात् पूर्वस्य तिसू
त्रस्य पूर्वोक्तभाष्येण विरोधः तत्राप्यसाधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीत्याप्युक्तिस्तु पूर्वोक्ताशयमज्ञानत एकादेशेन इति त्वत्रवो
ध्यमित्यन्ये ॥ ॥

ननु पूर्वधातुः साधनेनेत्यत्र साधनशब्दः कारकवाचकः तथाच कारकवाचकप्रत्ययस्यैव पूर्वधातुना सं-
 वध इति तस्मात्प्रतीतेर्भाववाचकप्रत्ययसंबंधात् पूर्वउपसर्गस्य धातुसंबन्धेः व्यमनमित्यादिन सिध्येतेत्यत-
 आह भावार्थप्रत्ययस्येति अत्र साधनेनेत्यपलक्षणमिति तदाशयः किमत्र प्रमाणा मित्याकांक्षायां सूत्र-
 स्य अध्यनेति निर्देशप्रमाणा मिति बोधयितुमाह अतएवेति ननु एवमपि निर्देशस्य सजातीयापेक्षत्वे ।

भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिरतएव गोरथ्ययने ह्यत्र मिति निर्देशः संगच्छते इदंच सामा-
 न्यापेक्षज्ञापकं भावतिजोपि पूर्वमुत्पत्तिः अन्यथा तत्र समासापत्तिरिति त्वतिडि. तिनिषेधात्
 दोषः पदिभावपिड्युपसर्गयोगोस्तीत्यलं बहुना ॥ ॥

तेन भावकृदंतेन यादोषवारणेपि भावतिजं ते उपेक्ष्यते इत्यादौ तथादोषस्तदवस्य एवेत्यत आह इदंचेति ।
 विपक्षे बाधकं दर्शयन् तदुपयोगमाह अन्यथेति ननु सत्यपि तिडि. समासः कुतो न्येत्यत आह तिडि. त्विति
 वस्तुतस्तु तस्य विशेषापेक्षज्ञापकत्वेपि न दोष इति धनयितुमाह पदीति पदीत्यनेन भावतिड्युपसर्गयो-
 गपवनास्तीति धनितेपि दोषाभावोपि धनितपेवेति बोध्यम् ॥ ॥ ॥

शेख-

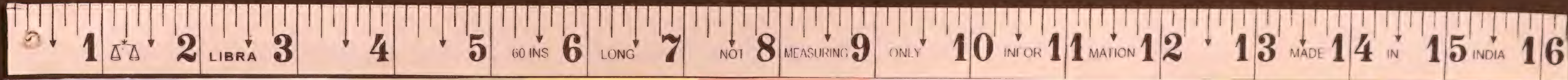
११६

इदानीं विशेषायेत्तं वहिरंगं सामान्यायेत्तं मंतरंगमिति प्राचीनोक्तपास्मादधिकान्तरंगवहिरंगदार्थ्यं वंडयितुं तन्मतमनुवद।
ति पत्न्यादिना विशेषायेत्तं वहिरंगमित्यस्यायं भावः विशेषो हि व्याप्यधर्मस्तस्य व्यापकधर्मनां तर्पकत्वेन तद्धर्मोप।
स्थितौ तदुपस्थितेः अधिकनिमित्तायेत्तत्वात् तत्त्वम् यथारुधादिभ्यः सार्वधातुके इत्यस्यात्तु विहितप्रत्ययसंज्ञकनिडा
दैः सार्वधातुकसंज्ञाविधानाद्व्याप्यसार्वधातुकत्वरूपधर्मोपस्थिता प्रत्ययत्वरूपव्यापकधर्मस्याप्युपस्थिते एवश्यक।

यत्तु विशेषायेत्तात्सामान्यायेत्तं मंतरंगं विशेषायेत्ते विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात् यथारुधा
दिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानापप्रकृतयो नत्वज्ञा
नं प्रत्ययत्वज्ञानं चावशाकमिति पासडं तरंगः एतेन पदनुदात्तडिति इति सूत्रे कैपटेनोक्तं लमा
त्रायेत्तयांतरंगास्तिवादय इति लकारविशेषायेत्तत्वाद् वहिरंगाः स्यादय इति तत्परास्तम् विशेषे
षायेत्तत्वेपितस्य सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्त्वस्य डरूपपादत्वात् ॥

त्वादुदादित्वरूपविशेषोपस्थित्या तज्ज्ञानापधातुत्वरूपसामान्यधर्मस्योपस्थितेरप्यावश्यकत्वाच्च पासडं पेक्षया।
अधिकधर्मनिमित्तत्वेन वहिरंगं एतावता वहायेत्तं वहिरंगमिति फलितमिति सामान्यायेत्तं मंतरंगमित्यस्य त्वयं भावः ॥
सामान्यधर्मस्य व्यापकधर्मत्वेन तस्य व्याप्यधिकरणातिरिक्ताधिकरणकत्वस्यापि सत्त्वादुपस्थितौ व्याप्यधर्मोपस्थिते
रनियतत्वेन अन्तर्धर्मनिमित्तकत्वाद्यासडं तरंग एतावताऽस्य निमित्तमंतरंगमिति फलितं भवतीति

११६

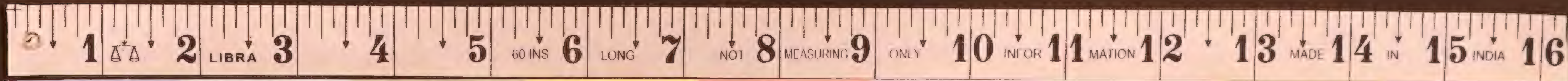

परनिमित्तकत्वेन स्यादीनां बहिः ३८ च शब्दमर्यादपातया विधांतरं गवहिरंगालाभात्माकुलं डितमपि यथा कथं चिदस्य
पेत्य तदिदानीं खडपति तत्रेति ननु धातुत्वप्रत्ययत्वे तडभयज्ञानमंतरा सार्वधातुकत्वे ज्ञानान्यथानुपपत्त्या सामा

परनिमित्तकत्वेन स्यादीनां च हिरंगत्वाच्चेति तत्र विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्याप्यकस्यानुमानेनोपस्थितावपि
तस्य निमित्तकत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनान्न भाष्ये पूर्वविधांतरं गवहिरंभावः।
स्य क्वाप्पनुल्लेखाच्च पतुमनुसूत्रे भाष्ये पंचगावो यस्य संति पंचगुरित्यत्र मत्तुष्टाप्रोतीत्याशंकाप्र
त्येकमसामर्थ्यत्समुदापादशान्तिकत्वात्समासात्समासेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तिनेनेतत्सारमित्युक्ते हि
अत्यपार्थ्य उपपद्यते हि गोस्तद्धितो यथा पांचनापितेरिति पूर्वपक्षोक्तिभाष्ये हि गोर्लुगनयत्यत्रितिलु
विधानात्तद्धितो र्थात् हि गोस्तद्धितो भवति पंचगुशब्दश्च द्विगुरिति तदाशयं कैयटः ततो द्वे मातुरः पा
चनापितः पंचसुकपालेषु संस्कृत इत्यादौ सावकाशं हि गोर्वद्ब्रूही हिणा प्रकृते वा य इत्याशयेन नैष
द्विगुः कस्तर्हि वद्ब्रूही हि रिति सिद्धान्तिनोक्ते तमवकाशमजानतोऽपवादत्वात् द्विगुः प्राप्नोतीति प्र
र्वपक्षो अन्यपदार्थसुवतमात्रस्य विधीयमानो वद्ब्रूही हेः संख्यायास्तद्धितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशे
षविहितत्वाद्वायकः प्राप्नोतीति कैयटः

न्यधर्मस्य निमित्तत्वसंभवेन मानाभावाभावश्चुक्तमित्यत आह भाष्ये इति यासुट् तु नित्यत्वाद्भवतीति तदाशयः

प. शे.

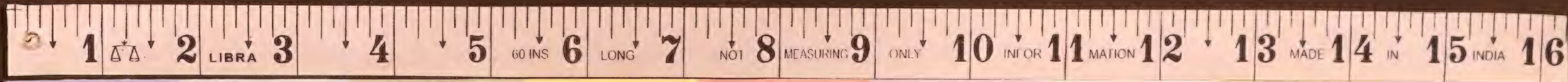
११७

ननुमनुस्त्रेभाष्येभाष्यकृतैवतथाविधांतरंगवहिरंगभावस्याश्रयणाद्भाष्येपवंविधेत्यामुक्तिरयुक्तेत्यतमनुसूत्रस्य
भाष्यंयत्तितादेनान्त्रयपवंविधांतरंगवहिरंगभावेतस्यैकदेशेत्वेनसाधकत्वंदृश्यते नैवेति तस्यसिद्धांतियुक्तिताभावेहो
तुमाह एतावताप्यपवादत्वाहानेरिति एवंविधांतरंगत्वेपितदपेक्षयाअपवादस्यवलीयस्यादपवादत्वेनबाधकत्वमत्तमे
वेतिनतदुपर्यंतरंगत्ववर्णनंमुक्तमितिभावः सामान्यायेतविशेषायेतांतरंगगवहिरंगभावसत्त्वेपितमादित्य-कोपणा ना

ततःसिद्धांत्येकदेशाह अंतरंगत्वाद्ब्रूहीहिःकांतरंगता अन्यपदार्थेवद्ब्रूहीहिः विशिष्टेः
व्यपदार्थेद्विगुः तस्मिंश्चास्पतद्वितेस्मिग्रहणंक्रियते अधिकारस्यार्थायेतमन्वर्थनिमि-
त्रकोद्विगुर्वहिरंगइतिकैमदः नैषासिद्धांतयुक्तिरेतावताप्यपवादत्वाहानेरवसामान्याये ।
तयणोविशिष्टसवर्णजपेक्षदीर्घेणबाधदर्शनात् किंचोक्तरीत्यापरत्वेनैवबाधसिद्धेः

विश्रुतः सवर्णेदीर्घइत्यादौअपवादत्वेनबाध्यबाधकभावदर्शनस्यहेतुहेतुत्वेनोपपादयति अचसामान्येति ॥
नन्वपवादत्वमयुक्तम् पंचनापितिरित्यादौसावकाशस्योक्तत्वात् एवमपिपरत्वेनैवबाधसिद्धेः अंतरंगपर्यंतंधावनं
वर्णमवेदित्याह ॥ ॥

१६

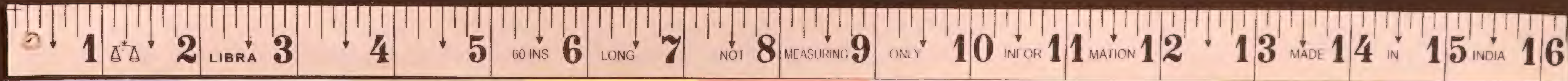

नन्वेवमपि पतद्वाष्पस्य एकदेश्युक्तत्वं परत्वेनैव पूर्वोपस्थितिकेन बाधसिद्धौ चांतरंगत्वपर्यन्तं धावनं किमितीत्येतावन्ते
ववाच्यम् तन्न युक्तं पुरापेक्षया अन्यत्रांतरंगवलवत्वस्य दृष्टत्वेन न दुक्तत्वे पित्तनिद्विरहात् वहिपरत्वांतरंगतोभयस्यैक
वलवत्वनियामकत्वेन दृष्टत्वे पूर्वोपस्थितिकत्वात् देववक्तव्यं नात्यत्र वलनत्वेन दृष्टत्वादंतरंगत्वमितिकुलधर्मोऽस्ति
अतएवैतदभ्युपेत्यैव यदि न संति प्रसंगाः संति तद्विधावस्ति ग्रहणं किंने बहुब्रीहावप्यस्ति ग्रहणं कियते अस्ति

किंवाधिकापेक्षत्वेनैव वहिरंगत्वं न किवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्वाष्पारुढं विशेषापेक्षस्य वहिरं
गत्वम् अतएव सर्वतसामान्यापेक्षो बहुब्रीहिसिद्धिशेषापेक्षो द्विगुरितिनोक्तं भाष्ये न चार्थकृतं
वहिरंगत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम् एकदेश्युक्तित्वेनादोषात् ॥ ॥ ॥

तावथा स्यादनंतरादियुक्तात्माभूदित्युक्तं तस्माद्यत्किंचिदेतदित्यस्त्वेराह किंचेति एवमप्यस्माद्वाष्पादधिका
पेक्षत्वं वहिरंगत्वमित्येवापातिनकेवलं विशेषापेक्षमित्यतद्वाष्पारुढं तद्वृद्धितमस्माभिः प्राक् एतस्मै तद्वाष्पा
रुढत्वमेव साधयति अतएवेति ननु भवदनभिमतार्थकृतवहिरंगत्वाश्रयणादेवैतद्वाष्पमयुक्तमितितद
स्याशंकानवेत्यादिनाशंकपरिहरति एकदेश्युक्तित्वेनेति ॥ ॥ ॥

प.शे.

११८

अतएवेति भवदभिमतवहिरंगत्वस्याप्रयणदेवेत्यर्थः पुनः साभिमतमेवार्थश्छपति अतएवेति ध्वनितः पादः पदिनि-
सूत्रस्य भाष्यकैयटयोरपि समनिमाह पादः पदिनि तत्रहि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रयोगेनावसरे अरुदितामित्यादौ ३ टि
कृते सेटकस्य तांतं तमादेशः प्राप्नुवंति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवतीत्यादिमिह संप्रधार्य ३ टि क्रियतां तांता
मश्निकि मत्रकर्तव्यं परत्वादिडागमश्रुक्तेः अंतरंगाः तांतामश्रुक्तं भाष्ये अंतरंगाश्चितीकमुपादाय प्राग्ग्रादेशोभ्योया।
त्वधिकारात्तामादयो अंतरंगाश्चितीकैयटः तथाहि ३ दं भाष्यप्राग्ग्रादेशोभ्योधात्वधिकारश्चितीकमुपादाय प्राग्ग्रादेशोभ्योया।

अतएवास्मिन् ग्रहणं नोपाय्यर्थं किंतु अस्मिन् शब्दान्तवर्धमिति त्वदभिमतं वहिरंगत्वमपदिगोर्नास्ती
निप्रतिपाद्यसिद्धांतिनामत्वर्थद्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्यश्च निवचने नैव तत्सिद्धमित्युक्तम् अतएव तदो-
सः सावनंत्ययोरिति सूत्रे नंत्ययोरिति चरितार्थं अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनांतरंगत्वादंत्यस्यात्वे
ते द्वेयर्थस्य एव पादः पदिनि सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदंतरंगत्वाभावापवसूचित इति सुधियो

क्रियावयव

मानस्येत्युक्तेपि धातोरित्यवश्यं पादानादिशेषवधारणेन नतामादय एव न स्युः तथा चरुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्यस्य तामादि
निमित्तसमुदायवहिरं तदुद्वादिनिमित्तकत्वेन वहिरंगत्वात्तामादय एव भवन्तीति सूचनात्सामान्यापेक्षमंतरंगविशेषायेतव
हिरंगमिति नास्त्विति सूचितम् कैयटेन च प्राग्ग्रादेशोभ्य इत्युक्ते वसूचितम् अथात्तादेशादीनांतदधिकारत्वेऽप्युक्तांतरंगत्वा
संभवात्तदुक्तिरप्युक्तास्पादन् वस्तुतस्तु पादः पदिनि सूत्रे कैयटेऽप्येतदंतरंगत्वाभावसूचित इति वक्तव्यम् नहि विचार्यमाणे
तथाविधो अंतरंगत्वाभावसूचने भाष्यप्रमाणं भवितुमर्हति भाष्यस्योभयापिसामंजस्यात् अत्रेदं बोध्यम् इत्यंहिमन्तसूचं

विभाष्यम्

११८

तथाहि अथाह ३६ कः स्मात्र भवति पंचगावः संत्यस्य पंचगुह्यं गुरिति प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्राप्तिपदिकत्वात्समासात्समासेनो
 क्त्वात् नैकारं उक्तेऽपि मयार्थो उत्पद्यते तद्धितः तच्च प्याहै प्रातरः पांचनापिनिरिति नैषद्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहिः अपवादत्वाद्द्विगुः प्रा
 त्प्रोति अंतरंगत्वाद्बहुव्रीहिर्भीर्यप्यति का अंतरंगता अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्तते विशिष्टे अन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुः तस्मिंश्चास्य
 तद्धितेऽस्ति ग्रहणं इति क्रियते तस्माच्च अंतरंगत्वादित्यादिभाष्याद्वक्तृपक्षे व हिरंगमत्यापेक्षं मंतरंगमित्यपेक्षं अर्थकृतं व हिरंगमि
 त्यायाति ननु नैषासिद्धांत्युक्तिरिति चेत्तद्विहितप्रवेष्टे तदर्थमप्युपेत्यैव सति प्रसंगे उभयत्राप्यस्ति ग्रहणं तदभावे उभयत्राप्यस्ति
 ग्रहणं नैत्युक्ता अस्ति रस्ति नासामानाधिकरण्याभावादस्ति शब्दात्मनो अत्ययाप्राप्तौ विध्यर्थमस्ति ग्रहणं नोपाध्यर्थमिति च वक्ष्याम्य उ
 भयोः सामानकत्वे स्वीकृते तस्माद्दिगोलद्वित्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनमंगीकुर्वता भाष्यकृता सौख्यं गीकृतपदेति न हातिः न च
 परत्वे न निर्वहे वचनं वैयर्थ्यमिति वाच्यम् तद्वैयर्थ्यदोषस्य सर्वैरपि परिहरणीयत्वात् न च शब्दमर्थरदयानेन तदर्थलाभ इति वा
 च्यम् तन्मार्थादपातदर्थलाभेऽपि पारिभाषिकपक्षतादृशार्थसांगिकारे वाधकाभावान् तस्मादतद्भाष्यात्पूर्वोक्तानंतरंगवहिरंग
 भावस्य लाभे तन्मूलकत्वात्सामान्यापेक्षं मंतरंगविष्टोपाये तं व हिरंगमित्यपिलब्धमेव नत्वेतदंतरंगवहिरंगभावस्यासाधारणं
 फलं नास्ति तत्फलानामन्यथा सिद्धेः इति चेत्तद्विषयं दिदमुच्यते फलं नासीति भाष्यान्तनायातीति तत्र न हिरंगपरिभाषा
 नितित्यत्वेन तत्फलानामन्यथा सिद्धौ नाजानं तर्ह्येति परिभाषाभाष्येनास्तीति वक्तुं युक्तम् तदोः सस्मादिति सूत्रे अन्यत्र ग्रहणं
 तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेवेति न तदभावे साधकम् पादः पदिति सूत्रस्य भाष्यमपि न तदभावसाधकमित्युक्तं प्राक् तत्रत्यैकेपल
 तत्रत्यभाष्यस्य प्राग्लादेशे भोधात् अधिकार इति पक्षमादाय प्रवृत्तत्वात्तथैवोक्तवान् पूर्वोक्तविधांतरंगत्वेऽप्युक्तेऽपि न दोष इति
 नैतत्साधकः तस्मादप्येव पक्षो दत्तदोषादुपेक्षा त्रिदोषः तथा येन स्यासाधारणं फलं चिंत्यम् एतावन्नैवैतस्य परित्याग इति ३

॥

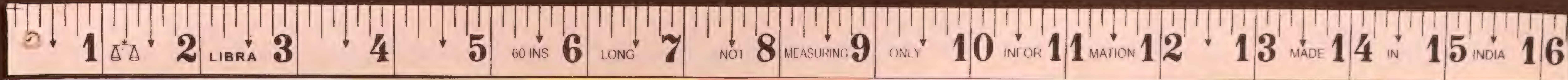
॥

दानी प्रकृतमनुसरमः

॥

॥

॥

प.शे.

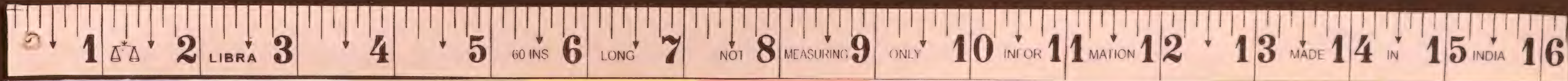
११६

ननु प्रकृतपरिभाषायां जातं तत्कालप्राप्तिकं नैत्यर्थं ह्यमगीकृतं तत्राप्यपकव्यं च प्रथमार्थे वाङ्मयनिस्स्रस्य मूळग्रहणाद्विती
येरोमाडोश्चेति सूत्रस्याङ्ग्रहणं तत्र प्रथमं तत्राप्यपकवलेन यथा जतस्येत्यस्य लाभश्चेद्वितीयं तत्राप्यपकवलेन प्रक्रियाक्रमेण
पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वापिलाभः तथा सति असुसुवदित्यत्र चडि. जिमितवे उवडि. सार्चधातुकनिमित्तकलक्ष्यपथगुणे च
प्रार्थमक्रियाक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वांतरंगत्वाद्गुणपवस्यात् पद्यथा यत्तापकेन जातस्येत्यर्थः स्वपूर्वविहिततत्वा
ग्रहणनिमित्तयोरपिसाभाः किंचाल्पनिमित्तस्यांतरंगनमित्तकस्यार्थसिद्धंतदित्यस्यापिलाभः तथापि गुणापेक्षया उवडो

नन्वेवमसुसुवदित्यत्रालक्ष्यपथगुणादुवडोऽल्पनिमित्तत्वाभावाद्दुवडुनस्यादिति चेन्न तत्रांतरःकार्य
त्वत्पांतरंगत्वात् अंतरःकार्यत्वपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वत्पमंगशाद्
अनिमित्तपरत्वात् इदमंतरंगत्वं लोकन्यायसिद्धिमिति ॥

अनिमित्तत्वाभावश्चापेनाशंकते नन्वेवमिति अंतरःकार्यत्वत्पांतरंगत्वमादाय परिहरति नेति किंपुनरंतरःकार्यत्व
मित्याकांक्षायांतदनुमाह अंतरःकार्यत्वचेति अत्र पूर्वोपस्थितिकत्वं च प्रयोगीयोच्चारणक्रमेणैव प्रक्रियापूर्वोपस्थितिक
त्वस्यैव धर्मिग्राहकमानलभ्यत्वात्वाप्येति भावः कथमेतत्सिद्धमित्यत आह इदमिति ॥ ॥

११६

अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये इति पट्वाष्ट्ये तत्र तेन स्थानि वद्वावस्य प्रयोजन निराकरणापेति शेषः न त्विदमंतरंगत्वं जातवहिरंगस्य लेयुगप।
त्प्राप्तिसंभवे वा इत्यतः लोक्यापेन तथा विधस्य लोभादाधनिराकरिष्यमाणः द्वितीयमंगीकरोति तदपीति वाहः सूत्रे कैयटे इति तत्र हि पर्व

मनुष्येयं प्रातस्तथायस्वशरीरकार्याणि करोति ततः सहस्रं ततः संवधिनामपि जानि व्यक्ति लिङ्गं
व्याकारकाणां बोधकमः शास्त्रकल्पितस्तत्क्रमेणैव तद्व्ययकशब्दादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमे
णैव कार्याणीति पठ्येत्यादौ अंतरंगत्वात् पूर्वप्रयणादेशः परयणादेशस्य वहिरंगतया सिद्धत्वादि
त्यादिना च परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनिपातकमेव यथापठ्ये
त्यत्र यदस्य विभक्त्या न्वारब्धाने तज्जातस्य वहिरंगस्य तादृशे तरेण शिद्धतानियामकम् प्रागुक्तलो।
कन्यायेन तथैव लाभानि वाहः सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ ॥

तर्हि सिद्धे यद्वाहः ऊर्ध्वशालितज्जापयत्वाचार्यः भवत्येषा परिभाषा असिद्धे वहिरंगलक्षणा इति भाष्यम् तत्रैतस्य व्याख्या वसरेन नुनैतज्जाप।
कसाध्यम् लोकतः सिद्धत्वात् प्रत्यंगवती हि लोकः इत्याशङ्कनेन दलियुगपदंतरंगवहिरंगयोः प्राप्तिसूत्रे लौकिकन्यायाश्रयणात् भवत्वं
रंगः इह तु वहिरंगनिमित्तमंतरंगमिति लोकव्यापानवतार इति स्पष्टमुक्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

प.शे.

१२०

अतएवेति जातवहिरंगस्यलेपतदमवृत्तेरेवेत्यर्थः ननुचपट्व्येत्ताबुदाहरणेपदस्यविभज्यान्वाख्याने तथाविधांतरंगस्यपूर्वप्रवृत्तिनि
पामकःलेपिक्रमेणान्वाख्यानेकागतिरित्यतआह क्रमेणान्वाख्यानेत्विति दौत्तितायुक्तंखंडपितुंतन्मजंयत्वेवमित्यानाअनृचप्रकृत्यः
काजितिस्त्वस्यभाष्यानुकूलत्वेनखंडयति तच्चिंत्यमिति प्रकृत्यैकाजितिस्त्रेहितम्योजनखंडनावसरेतस्यश्रेयान् श्रेष्ठश्रुत्यादिप्र
योजनमुपपाद्यपकाजुच्चारणसामर्थ्यात्तद्विराक्त्यचानंतरंविन्मतोल्लगर्थप्रकृतिभावोक्तयः स्ववितरः स्वजियान् स्ववितमःस्व
जिष्टःस्ववितरःस्ववीपान् स्ववीपान् स्ववितमःस्वविष्टश्रुतिप्रनःप्रयोजनमुपपाद्य ननुचविन्मतोल्लुक् दिलोपंवाधिष्यते कथमन्य
स्योच्यमानमन्यस्यवाधकंस्यादिति व्यक्तिपक्षाश्रयणेनाशंकिते इदंतावदयं दृष्टव्यः यदितर्हि विन्मतोल्लुक् नोच्येतर्किमिहस्यादिति

अतएववाद्योरित्यादौवलिलोपोयणःस्यानिवत्तेनवारितो अचःपरस्मिन्नित्यत्रःभाष्यकृता क्रमेणान्वा
ख्यानेतत्क्रोदाहरणेपूर्वमवृत्तिनियामकत्वमप्यंतरंगत्वं वहिरंगस्यासिद्धत्वमपिनिमित्ताभावादप्राप्ति
रूपबोधम् यत्वेवंरीत्यापूर्वस्यानिकमप्यंतरंगमिति चिंत्य स्वजिष्टश्रुत्यादौविन्मतोल्लुकिदिलोपापवा
दः ॥ ॥

दिलोपश्चाह । दिलोपश्चेत्प्राप्तेदिलोपविन्मतोल्लुगारभ्यतेसवाधकोभविष्यतीति जातिपक्षाश्रयणेनसमाहितंभाष्यकृता एवंचैववि
धांतरंगत्वाश्रयणे पतत्समाधानपरंभाष्यमयुक्तंस्याल्लुकोपरस्यानिकत्वेनपूर्वस्यानिकदिलोपायेलेयावहिरंगत्वेनासिद्धत्वादेवतद्वार
णतदेवाह स्वजिष्टश्रुत्यादिना अत्रविन्मतुवतंस्ययष्टिलोपसाल्लुग्वाधुतांतस्मिन्नकृतेयष्टिलोपःप्राप्तीतितंकथंवाधतेनहितस्मिन्प्राप्ते
लुगारभ्यतिकथमन्यस्येतिशंकाभाष्यस्याशयः यद्यपिपिबपभेदेनदिलोपोभिन्नः तथाप्यनपेक्षितविषयभेदंदिलोपशासंपेननामाप्ति
न्यायेसनलुगावाधतेनेनस्वजीयानित्यस्मिन्नंगेसांप्रतिकीभाविनीचदिलोपप्राप्तिः यद्विष्टादौसावकाशालगावाधिष्यते इति ना
प्राप्तेसमाधानग्रंथस्याशयः स्पष्टश्रुत्याशयोदृष्टव्यस्तत्रैवकैयटे ॥ ॥ ॥

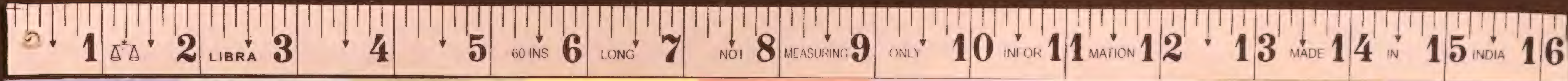
१२०

ननु पूर्वोक्तविधांतरंगयोगांतस्यलोपश्चिसूत्रेयणः प्रतिवेधोवाच्यः नवाकलोलोपाद्वहिरंगलक्षणत्वादेतिवार्ति
कत्रियस्यैकवाक्यतायैकविदाश्रितमपिनसर्वत्रेतिनमक्त्यैकाजितिसूत्रस्यभाष्य-रोधगंधोपिश्चरुचेर्हेत्वंतर

विन्मनोर्लक् प्रवृत्त्याजानिपत्ताश्रयणेनवारणप्रयासस्यप्रकृत्यैकाजितिसूत्रप्रयोजनखंडनावसरे
भाष्यकृतज्ञतस्यनैष्कल्यापनेः त्वदुक्तराव्याविन्मनोर्लकोवहिरंगासिद्धत्वेनानायासतस्तद्वारणात्
भाष्येऽहशरीत्यावहिरंगासिद्धत्वस्यकाप्यनाश्रयणाच्चपरिभाषायामंगशब्दनिमित्तपरत्वाच्च ॥

माह भाष्येति भाष्यतस्माविधस्यमुखतोनाश्रयेपिश्रवः परस्मिन्नितिसूत्रेलोकसिद्धमंतरंगत्वंसीकुर्व
तातदंतःपातित्वेनेदमपिस्त्वितमेवेत्यतः पुनर्हेत्वंतरमाह परिभाषायामिति ॥

मंतरंग

प.शे.

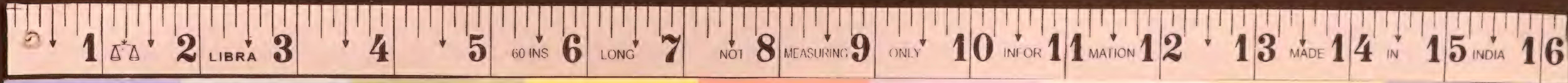
१२१

ननुसिद्धं वहिरंगमित्यत्रानुतरपदाधिकारश्चपि वक्तव्यं स्यात् अन्यथापरंतपश्चादावनयापरिभाषयामुमोसिद्धत्वादनुस्वारो
न स्यात् द्विषंतपश्चत्रचसंयोगान्तलोपोन स्यात् अतएवश्रीमात्मानंमन्यतेब्राह्मणकुलं श्रीमन्यमित्यत्रस्वमोर्नपुंसका।
दितिलुक्लसान्नभवतीत्याशंकिनेनाप्राप्तेलुक्मागमआरभ्यतेसपथेवसुपोधातुप्रातिप्रादिकयोरित्येतलकंवाधतेप-
वंस्वमोर्नपुंसकादित्येतमपिलकंवाधेत इत्येकदेशेनासमाधायानंतरंपवमपिस्वमोर्नपुंसकादित्येतनवाधते किंकार
णंयेननाप्राप्तिस्ववाधनंभवतिनचाप्राप्तेसुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते स्वयोर्नपुंसकादित्येतस्मि।

इयंचोतरपदाधिकारस्यवहिरंगस्यनासिद्धलवोधिकेतीचपकाचोमिति सूत्रेभाष्येपूर्वपक्ष्यक्तिरि
निसानादर्तव्या

अनः प्राप्तेवाप्राप्तेचेतिसिद्धानिनातत्रलुकंयवस्यानंतरंच अथवामध्येपवादाः पूर्वान् विधीनवाधंतेत्येवममागमःसुपो
धातु प्रातिपदिकयोरित्येतनवाधतेस्वमोर्नपुंसकादित्येतनवाधते इतिप्रकारान्तरेण तदवोक्त्यापवंतर्हिअसिद्धंवहिरंगमंत
रंगेश्चसिद्धत्वाहसिरंगलक्षणस्यामोअंतरंगलक्षणस्यामोअंतरंगलक्षणोलुग्भविष्यतीत्याशंक्यनेषापरिभाषेहोतर
पदाधिकारे शक्याविस्तानमितीचपकाचोम् अन्यपवच्चेतिसूत्रोक्तभाष्योक्तिः संगच्छते अन्यथासायुक्तास्यादित्यतआह
इयंचेति ॥ ॥

१२१

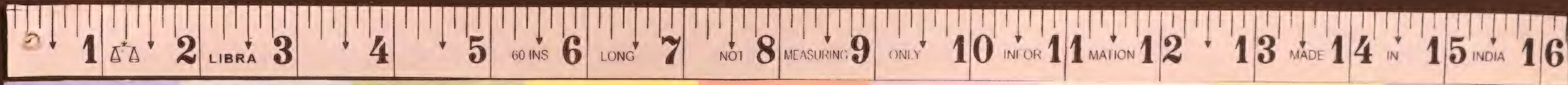

अ

कथं तर्हि परंतपश्यादीनासिद्धिरित्यतः तेषामन्यथासिद्धिप्रदर्शयन् तस्य तदुक्तित्वं साधयति परंतपश्यादाविति ननु प्रपञ्चः चित्त
षः लल्लुचुषश्यादावनपापरिभाषया संप्रसारणस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादाहोपदीनि न स्युरित्यत आह आभीर्येतरंगशक्तिग्राभिः
येषु आलोपरिष्ठतरंगेषु कर्तव्येषु आभीयायसिद्धवहिरंगमिति परिभाषया असिद्धवदित्यसिद्धत्वात्तेष्वंतरंगेषु प्रवर्तत इति भा
वः न चासिद्धवहिरंगमिति परिभाषया आलोपादीनां च समानाश्रयत्वाभावादसिद्धवदिति न प्रवर्तत इति वाच्यम् संप्रसारणेक

परंतपश्यादावनुसारेनासिद्धत्वं मुमस्विपाद्यंतदप्रवृत्तेः नवमतेपियथोदेशपत्ताश्रयणेनायथा
सिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः आभीर्येतरंगे आभीयस्य नानेनासिद्धत्वम
सिद्धत्वादित्यसिद्धवत्सूत्रेभाष्ये स्पष्टं ॥ ॥

ते संजायाश्रयेण आलोपादीनि प्रवर्तते कर्तव्येषु च तेषु संप्रसारणस्य सिद्धत्वापत्तद्विषये वहिरंगपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां समाना
श्रयत्वेन तत्प्रवृत्तेर्दुर्वीरत्वात् उक्तेर्ये समंतिमाह असिद्धवदिति तत्र हि प्रपञ्चश्यादावाभीयासिद्धत्वाद् वहिरंगासिद्धत्वाच्चालोपादीनि न स्युर
तः वसोः संप्रसारणमन्विधेः सिद्धं द्वीभाविना वक्तव्यमित्याहुः तत्राद्यमंशं समानाश्रयत्वेन खंडपित्वा द्वितीयमंशं वहिरंगमतरंगमि
ति च प्रतिज्ञं द्वीभाविना वेतावर्थी कथं सत्यतरंगे वहिरंगं तरंगनचात्रांतरंगवहिरंगयोर्गुणपक्षमवस्थानमस्ति नानभिनिर्वृते ॥

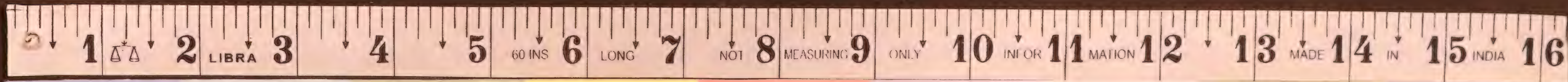

प.शे.

१२२

वहिरंगे अंतरंगं प्राप्नोति नानभिनिर्वृते वहितरंगं अंतरंगे प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव वहिरंगं अंतरंगं स्पेति द्वितीयां शाखं डनेन स्प
ष्टीकृतम् परिभाषाया वाह ऊदिति सूत्रस्य त्वेनाभीपत्वात् आभीयायां तस्मां कर्तव्यापां समाना अये वहिरंगं संप्रसारणस्य
भीपत्वेनासिद्धत्वमिति निमित्ताभावादप्रवृत्तिरिति भाष्यशयः केयटपस्तुसोन इत्यत्र यण् गुणयोरिव पपुष इत्यत्र युगप
त्याप्तेरभावान्नास्ति परिभाषोपस्थानमिति मति दंडीभाविनाविति भाष्यव्याख्यायानंतरं पचावेदमित्यादौ पूर्वतत्परिभा
षानुपस्थाने आशङ्किते एवं तर्हि अन्यथा व्याख्यायते असिद्धं वहिरंगं अंतरंगं शेषेण परिभाषावाह ऊदित्यत्र तापितेत्या
भात् शास्त्रीया अथवा विप्रतिषेधे परोमित्यत्रोपसंख्यातापिसंज्ञापरिभाषाणं कार्यकालत्वात् वसोः संप्रसारणदे
शत्वादाभाच्छास्त्रीया आभाच्छास्त्रीयेषु आलोपादिषु कर्तव्येषु सिद्धेति न प्रवर्तते तदप्रवृत्तौ चालोपादीनि भवं
तीति वाक्यार्थ इत्याह अस्मिन्पक्षे भाष्ये योजनात् सत्यंतरंगे श्यस्य बुधापेक्षतेत्यर्थः तत्र निमित्तमेवेति परिभा
षाया असिद्धत्वादप्रवृत्तावित्यर्थः ॥ ॥ ॥

१२२

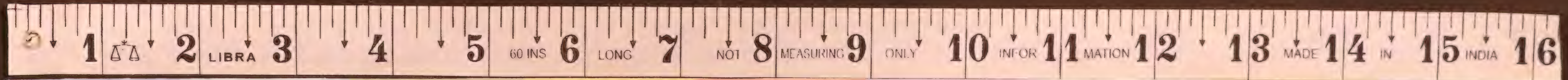

ननु अचिरापीत् अजिरायीत् इत्यत्रांतरंगत्वाद्गुणेऽप्यपदेशे चयांतरंगत्वाद्द्विनिषेधः स्यादतस्तद्वारणार्थं न सिच्यंतरंगत्वमस्तीत्यपि व
चनांतरंगत्वमस्य दित्यत आह एवंसिचीति भाष्यस्यष्टमिति तत्र हि उतरार्थमेव तर्हि सिजर्थे वृद्धिप्रणोक्तं न्यसिचिवृद्धिरविशेषणोच्य
ते साकुनिमाभूत् न्यनुवीत् न्यधुवीत् इति वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजनमुपपाद्य अनंतरं नैतदस्ति प्रयोजनं अंतरंगत्वादत्रोवडादेशोक्तः।
तेन न्यत्वाद्द्विर्नभविष्यतीति पूर्वपक्षिणा तस्मिन्निराकृते अनंतरंच सिद्धांतिनापदितर्हि सिच्यंतरंगं भवति अकार्षीत् अहार्षीत् ।

एवंसिचिवृद्धेर्पेननाप्राप्तिन्यायेनांतरंगवाधकत्वमूलकं न सिच्यंतरंगमस्तीति इकोगुणेति सूत्रे
भाष्यस्यष्टम् ॥ ॥

गुणेकृतेरपरत्वे च अनन्यत्वाद्द्विर्नप्राप्नोति इति तस्मिन् दूषणे उद्भाविते इतरेण माभूदेवं हलंतस्येत्येवं भविष्यतीति परिहृते
पुनः सिद्धांतिना इह तर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत् गुणेऽपरत्वे चानन्यत्वाद्द्विर्नप्राप्नोति हलंतलक्षणयाश्चरेतीति प्रतिषेधः
निदूषणे उद्भाविते इतरेण माभूदेवं त्रान्तस्येत्येवं भविष्यतीति परिहृते पुनः सिद्धांतिना इह तर्हि अलावीत् अपावीत् गुणेकृ
ते अवादेशे चानन्यत्वाद्द्विर्नप्राप्नोति हलंतलक्षणयाश्चनेटी ॐ

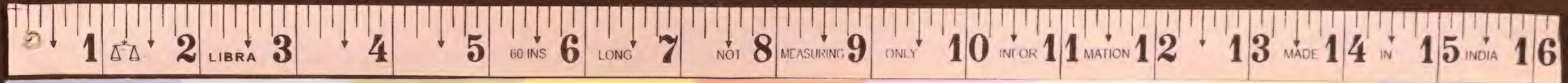
प. शे.

१२३

१२३

ति प्रतिषेधः इति दूषणो उद्भावितेऽतरेणामभूदेवं त्वांप्रसंगेऽप्येवं भविष्यति त्वांतस्येत्युच्यते न चेदं त्वांतत्वांतस्येत्यत्र वका
रोपि निर्दिश्यते किं वकारो न श्रूयते त्वमनिर्दिष्टो वकार इति परिहृते अनंतरं च मामवानवीत् भामवान्मवीत् ३
त्यत्र प्रश्नेऽपि सति सिद्धांतिना दूषणो उद्भावितेऽतरेण अविव्योर्नेति वक्ष्यामि तद्वक्तव्यं न वक्तव्यं निश्चिभ्यां निमातव्यो
इति परिहृते एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्निरूपयति न सिच्यंतरंगं भवतीति पदपमतो हलादेरिति अकारग्रहणं करी।
ति परिकल्प्य कृत्वा अकारग्रहणस्यैतत्तमयोजनं इह माभूत् अकोषीत् अमोषीत् यदि सिच्यंतरंगं स्यादकारग्रहण
मनर्थकं स्यादुक्तं अलचुत्वाद्द्विर्न भविष्यति यत्तर्हि णिञ्चोः प्रतिषेधं शास्त्रेण नेहानंतरंगमस्तीति सिद्धांति।
ना अनंतरं तत्स्य मेव ज्ञापकमूलकं व्यवस्थापितम् कैपटेन तत्रैव न सिचीति प्रतीकमुपादाय न्यायादप्येतत्सि
ध्यति येन नाप्राप्तिन्यायेनानंतरंगस्य कृद्वाधनादिति पेन नाप्राप्तिन्यायमूलकत्वं मपितस्य व्यवस्थापितमिति सुधियो
विभायंतु भाष्ये णिश्चिभ्यां निमातव्यं तस्य णिश्चिग्रहणमकृत्वा अमि विमवी प्रतिषेधार्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

१२३

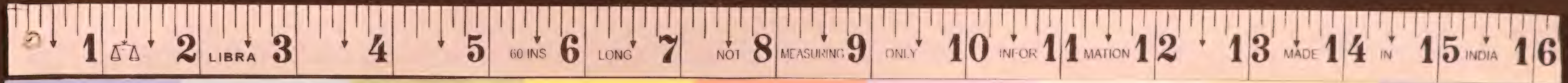

अंतरंगपरिभाषाया अक्षयुरित्यावतिव्याप्तिवारणार्थं तन्निषेधभूतानां जानन्तर्ये इति परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना
निषेधस्य निषेधाकांक्षायां तदुपस्थितौ तदैककक्षयतया तत्पहत्यानातिव्याप्तिरिति तदाशयः एतत्परिभाषायां तापकाकां
क्षायां तापकमाह अत्रेति तदुपपादयति अन्यथेत्यादिना ननु पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वं न वहिरंगत्वे हेतुः तत्र।

नन्वेवमक्षयुरित्यादौ वहिरंगस्योदोसिद्धत्वादनंतरंगोपपन्नस्यादत आह नाजानन्तर्ये वहिष्टप्रकृतिः।
अत्र पत्वत्तकोरसिद्धिरिति सूत्रस्य तु ग्रहणं तापकम् अन्यथा अधीन्यप्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं त्वप्रवृत्त्या
पूर्वसमासे जाते तत्र संहितायानित्यत्वात्पुन्यतिपर्यंतमपि असंहितया वस्थानासंभवेनैकादेशे।
त्यपि तु गपेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य वहिरंगतया सिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।
पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षं वहिरंगमिति प्रेक्षेत्यादौ गुणो वहिरंग इति ग्रंथेन न धातुलोप इति सूत्रसं
योगात्तस्य लोप इति सूत्रे च ॥

प्रमाणभावात् नापि तापकभूम्यनुसारेण तस्या लाभ इत्यतस्तस्य तत्त्वं न धातुलोप इति संयोगात्तस्येति सूत्रस्य भाष्यद्वयानुरो।
येन साधयितुमाह पदद्वयसंबन्धीति ॥ ॥

प.शे.

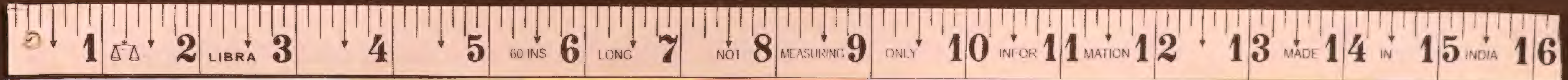
१२४

भाष्ये स्पष्टमिति तत्र हि आये किं पुनरार्थधातु कयहणं लोपविशेषणं आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणा वृद्धिप्राप्तौ
तस्मिन् न भवत इति आहोस्विङ्गुणा वृद्धी विशेषणमार्द्धधातुकयहणं धातुलोपे सति अर्थधातुकनिमित्ते ये गुणा वृद्धी प्राप्ता
स्युतस्तेन भवत इति यत्तद्वयमुज्जाव्ययदिलोपविशेषणं त्रैद्व्यपेक्षया अपि प्राप्नोति अथ गुणा वृद्धि विशेषणं क्रोपयति
अत्रापि प्राप्नोतीति यत्तद्वयेपि दूषणो ज्ञावनानंतरं यथेकस्मिन् तथा स्थिगुणा वृद्धि विशेषणं क्रो स्मिन् यत्तद्वयलोपविशे
षणमित्यंगीकृते यत्तेन तत्र कथं उपेक्षः त्रैद्व्य इति पूर्वोक्तदूषणमाशंक्य वहिरंगगुणोत्तरंगः प्रतिषेधः असिद्धं वहिरंगं

भाष्ये स्पष्टम्

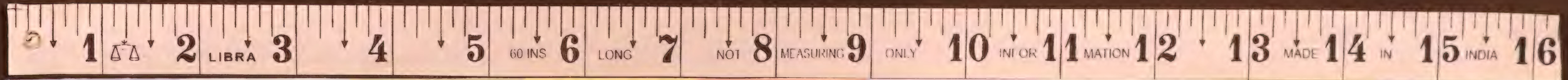
तरंगे इति परिहरिता भाष्यकृता यदा द्वयसंबन्धिवर्णद्वयोपेतत्वं स्पष्टं वहिरंगत्वे हेतुं स्पष्टीकृतम् तथैव द्वितीये संयोगे
तस्य लोप इति सूत्रेऽपि यणः प्रतिषेधवार्तिप्रत्याख्याना यवाकार्यमिमादौ वहिरंगलक्षणत्वादेति वार्तिककृता अथवा
वहिरंगो यणदेशः अंतरंगलोपः असिद्धं वहिरंगमंतरंगे इति तद्व्याख्यात्राणां कृता च तस्य स्पष्टीकृतं बोध्यम् तत्रैव
हिरंग इति प्रतीकमुपादाय यदा पूर्वप्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोत्तरंगगुणा वहिरंगः यदा तु पूर्वमुपस
र्गयोगस्तदा गुणोत्तरंगः

१२४

पश्चात्पयोत्यतौनिधेयोवहिरंगः सर्वथावहिरंगस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिरिति कैयटः त्वंद्रीत्यापतद्वाप्यात्रपदद्वयसंवंधिवर्ग
 दयापेक्षत्वं हेतुत्वमायाति तदुक्त्यादेनोपस्थितिकृतांतरंगत्ववहिरंगभावस्येवाश्रयणात् एतद्व्यक्तं त्रिभिमतप्रवेधानः सा
 धनेन पुज्यते पश्चादुपसर्गेणेति सुट्कात्पूर्व इति सूत्रस्य भाष्यसिद्धांतरीत्यापि नेतत् संयोगांतस्य लोप इति सूत्रस्य भाष्यादपि ने
 तदापाति अंतर्भूतसुबुनिमित्तकपदसापेक्षान्तरंगसंयोगांतलोपापेक्षया वहिर्भूत अचनिमित्तकत्वेनेकोयणचीत्यस्य वहिरं-
 गत्वसंभवेन भाष्योपपत्तेः संयोगांतस्य लोप इति सूत्रे अंतरंगत्वादिति प्रतीकमुपादाय एकपदाश्रयत्वादिति कैपटस्य वहिर्भू-
 त उतरपदसंवंध्यच निमित्तकत्वाभावेन अंतरंभूतसुबुनिमित्तकप्रथमपदाश्रयत्वादित्यर्थः तस्मात्पदद्वयसंवंधिवर्गद्वया
 पेक्षस्य वहिरंगत्वे एतज्ज्ञापकपरं भाष्यमेव प्रमाणमिति सुधियो विभावयन्ति त्यलम् विप्रतिषेधसूत्रे असिद्धं वहिरंगल
 क्षणमंतरंगलक्षण इत्युक्तान्तोवक्ष्यामि नाजानंत र्ये वहिर्भूत इति सातर्षेयापरिभाषाकर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञायप
 ति भवत्येषा परिभाषा यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याहेत्युक्तं भाष्ये एतद्वाप्यादिसर्वसूत्रस्य ज्ञापकता लभ्यते न तस्य तद्ग्रहण
 स्यैव एतदभिप्रेत्येव यदयमिति प्रतीकमुपादाय कोसिचदधीत्येति वहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात् त्वत्वं न भविष्यति तु कच
 प्रवर्जिष्यते इति किमसिद्धवचनेनेति ॥

प-शे-

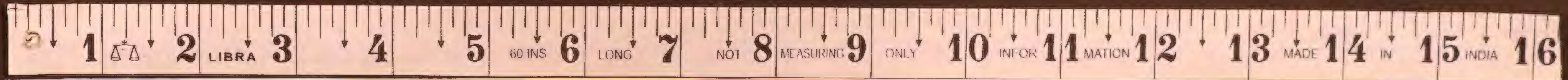
१ २५

इदानीं षत्वांशे तदुक्तिं पत्नित्वादिना नूयत्वं डयति तन्नेति ननु तु ग्रहणमात्रस्य तापकत्वे कथं सामान्यतो यदयं षत्तुको रसिद्धः
त्याहेति भावोक्तिः संगच्छेतेति चेन्न षत्तुको रित्यस्य समासनिर्दिष्टत्वेन तस्योक्तत्वे दोषात् ननु कोसिचदित्यत्र सिचत् इत्य
स्य यदत्वेन सकारस्य पदादिना तात्पदाद्योरिति निषेधेनैव षत्ता प्रवृत्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रकृतसूत्रे षत्तु ग्रहणमेव व्यर्थमित्यत आ
ह एकादेशस्येति एवंतर्हि परादिवद्भावेन कोसिचदित्यस्य यदत्वेनेनः पूर्वसंबन्धित्वाभावात्पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वाभा

यत्तु षत्तु ग्रहणमपि तापकमन्यथा कोसिचदित्यादौ पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन वहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन
च षत्ता प्रवृत्तौ किं तेनेति तन्न शङ्कः पूर्वयदसंबन्धित्वेन षत्तुस्यपि पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात्
एकादेशस्य परादित्वेन कोसिचदित्यस्य यदत्वेन पदादिना भावात् न तात्पदाद्योरित्यनेन निषेधः त्रैपादिकेतरंगेका
र्यकालपक्षेपिवहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वात् ॥

वेनोभयोः समत्वाभावात् केयदोक्तां त्वग्रहणस्य तापकत्वं युक्तमेव किंच पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनैव वहिरंगत्वं अ
पितु वहुनिमित्तत्वेनापि तथाच एकादेशस्य वहुनिमित्तत्वेन वहिरंगत्वं षत्तुस्य तदपेक्षया अल्पनिमित्तत्वेनांतरंगत्वम् अत
एव सामान्यतो भावोक्तिरपि संगच्छते तस्याविशेषविषयतया संकोचे प्रमाणाभावश्च तत्राह त्रैपादिकेतरंगेति ॥

१२५

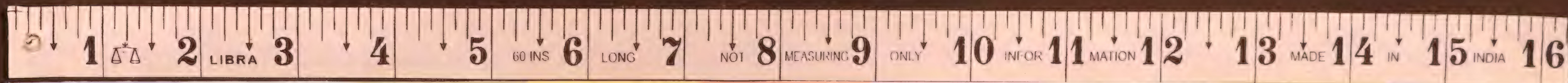

इदानीं सीरे देवा प्रकृतं परिभाषार्थमनंगीकर्तुं स्वाभिमतपर्थवक्तुमाह परिभाषार्थस्ति नि अन्वयानन्तर्यनिमित्तरेके इति अनेन परिभाषास्य अजानन्तर्यपदे चोन्वयानन्तर्यमित्येकवचनात्तेन समासः अजानन्तर्यपदस्य तन्निमित्तके लक्षणचेत्युभयं सूचितम् ननु परिभाषामन्तरंगवहिरंगोभयासाधारण्येन अजानन्तर्यश्रुत्वा कौकथमन्तरंगश्रुत्वा किरित्यत आह असिद्धं वहिरंगमन्तरंगमिति अनुवृत्तिस्त्वनादिति विप्रतिषेधे सूत्रे भाष्यकृतेति शेषः स्वीकृतपरिभाषार्थफलमाह तेनेति एतेन अचोरानन्तर्यमजानन्तर्यमिति द्विव

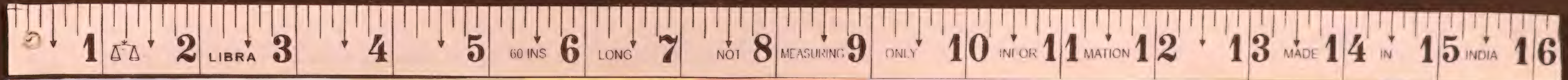
परिभाषार्थस्तु अचोरानन्तर्यनिमित्तकेन्तरंगे कर्तव्ये जातस्य वहिरंगस्य वहिष्टप्रकृतिर्न वहिःपदेन वहिरंगतस्य भावो वहिरंगत्वं तस्य प्रकृतसिद्धत्वं स न प्रकृतिर्न प्राप्तिः असिद्धं वहिरंगमित्युक्ता नाजानन्तर्य इति वक्ष्यामि इति भाष्योक्त्या तत्र तस्यान्तरंगस्य स्यात्तद्वृत्ति सूचनात् तेन पचावेदमित्यादौ न दोषः अन्तरंगस्यावस्थानिककार्यस्यैव स्यान्वयानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् ॥ ॥

चनान्तेन समासे द्वयस्य साधारणे अजानन्तर्यमन्तरंगे वहिरंगे उभयं वापत्रास्तितत्र वहिरंगपरिभाषा प्रवृत्तिर्न निवर्ततः सीरे देवाद्यो परास्त्रः तथा सति धर्म्याह कमानविरोधो न धातुलोप इति सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चापि स्यात् न धातुलोप इति सूत्रे भाष्ये हि उपेक्ष इत्यत्र धातुलोप इत्यस्यार्द्धधातुकविशेषणत्वेति प्रसंगमापद्यगुणो वहि ॥ ॥

१२६
 रंगशुक्लम् अंतरंगेनिषेधकर्तव्येवहिरंगस्यागुणस्यासिद्धत्वाच्चातिप्रसंग इति तदाशयः अंतरंगेवहिरंगेवाग्रजानंतर्ये
 इत्यर्थेनुप्रकृते अंतरंगस्याजानंतर्याभावेतवहिरंगस्यगुणस्याजानंतर्यसत्वात्प्रजानंतर्ये इति निषेधे चि-प्रवहिरंगासि
 द्धत्वासंभवेनानिप्रसंगतादवस्थानद्विरोधः स्पष्ट एव ननु सिद्धांतौर्थेपि अद्वसोमादिनिसूत्रस्य अभू आसाते अमी आस
 ते इत्यत्रमात्रगुणसंज्ञायां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेध इति वार्तिकोक्त असिद्धत्ववर्णनं विरुध्येत ।
 अंतरंगमुत्वादिदृष्ट्यावहिरं अयादीनामसिद्धत्वात्विष्टपूर्वत्वनिर्दिष्टमुत्वादीनामपरत्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृ
 त्तेः अंतरंगेवहिरंगेवाजानंतर्ये इत्यर्थेनु अंतरंगजानंतर्याभावेपि प्रकृतेवहिरंगजानंतर्यसत्वे ननाजानंतर्ये इति
 निषेधेनवहिरंगासिद्धत्वासंभवात्पूर्वत्रासिद्धत्वोपवर्णनं वार्तिककर्तृसंगच्छत इति चेत्तः त्वरवसानयोरितिसूत्रस्यसि
 द्धांतमाध्यानुरीधेननिपादिष्येत्तदंतरंगे असिद्धं वहिरंगमिति परिभाषाया अप्रवृत्त्यातत्रत्यवार्तिकस्य तद्भाष्यस्य च सिद्धां
 तत्वेन विरोधाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

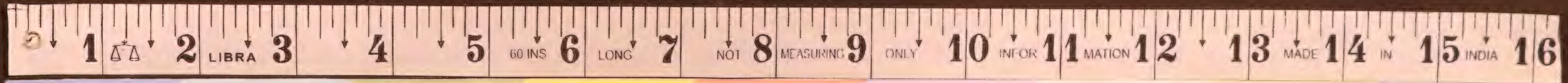

३
 इदानीं पूर्वोक्तपरिभाषार्थे जानवहिरंगस्येत्युक्ते कृत्यमाह जानस्येति अयजे इन्द्रं धियति इत्यादाविति अन्यथात्राजानंत।
 र्येति वहिरंगपरिभाषानिषेधादयज इन्द्रं तत्रापवादत्वादीर्घधीयतीत्यत्र परत्वात् पूर्वप्रगंनेति गुणोत्तमसिध्येत जानस्य वहि
 रंगस्येत्युक्तौ तत्र प्रकृते जानवहिरंगत्वाभावात्त्राजानंत र्येति परिभाषाया अश्रुत्वा वहिरंगा सिद्धत्वेन तत्सिद्धिनिप्रत्यूहा अ
 तपवेति जानस्य वहिरंगस्येत्युक्तादेवेत्यर्थः इण्डीशीना प्राजुणः सवर्णदीर्घत्वादिति विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यम् शचउंत।

जानस्य वहिरंगस्येत्युक्ता अयजे इन्द्रं धियतीत्यादीर्घवहिरंगस्य दीर्घगुणादेरसिद्धं अतपव इण् डीशीनामा
 जुणः सवर्णदीर्घत्वात् शचउंत तस्यांतरंगलक्षणत्वादिसंगच्छते ॥

स्यांतरंगलक्षणत्वादिति यदिति तन्निमित्तग्रहणं क्रियते शचउंते दोषः रिपतिरियति धिपतीति प्रादुवत् प्राप्नुवत् ३
 ति तन्निमित्तग्रहणे दोषमुद्भाव्य अत्र न प्राप्नोतीति प्रतिज्ञाय हेतुत्वेनोपादानं किंचेति सूत्रस्य भाष्यम् इत्यादीत्यत्रादिश
 द्वेन आरभ्यमाणो नित्यो सौ पश्चात्सौ व्यवस्थया। युगपत्संभवो नास्ति वहिरंगेण सिध्यतीत्यवः परस्मिन् इति सूत्रस्य भाष्यं
 संगच्छते इति प्रत्येकं संबध्यते इण् डीशीनामिति विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्योदाहरणानि अयज इन्द्रं वृत्त इन्द्रं य इन्द्रं
 इति तत्रैव स्पष्टानि अतिमोदाहरणानि यद्व्यामयेति बोध्यम् ॥ ॥

प.शे-

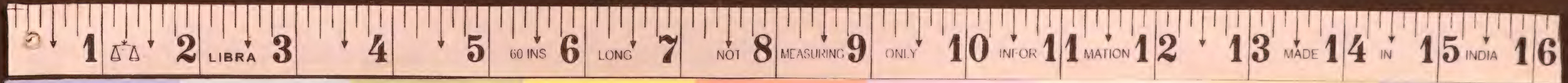
१२७

तत्रैवमोमाहोश्चेति सत्रस्य आहुः ग्रहणमपि प्रमाणमिति वक्तुमाह अतएवेति पतदर्थस्तु पूर्ववदेवाऽदानीं पूर्वोक्तार्थं जानस्य
वहिरंगस्येत्पुक्तावपि अक्षयुरित्यत्र नाजानंतर्त्ये इति निषेधामसतेनाशसिद्धं वहिरंगमित्युक्तो असिद्धत्वस्य निश्चयत्वाद्दलिलोपा-
पऽव्याप्तिमाशंकते नचेमि पूर्वोक्तार्थे एव अपोऽन्यानंतर्त्यनिमित्तकैतरंगे कर्तव्ये इत्यस्यानंतरंगकर्तव्ये इति वत् कृते चेत्प्राधा-
ह्यतस्मिन् दंतरंगं प्राप्नोतीति तत्र कर्तव्ये इति शेषः प्ररणे न वाऽपि अच इति ननु वलिलोपे वहिरंगपरिभाषया अनित्यत्वा

अतएव जोमाहोश्चेत्याहुः ग्रहणं चरितार्थं तद्विशिव आहोति स्थिते परमपि सवर्णदीर्यं वाधित्वा धातूपसर्गकार्य-
त्वेनानंतरंगत्वाद्गुणे वृद्धिवाधनार्थम् नचाक्षयुरित्यत्र यणि कृते ऋदो सिद्धत्वाद्दलिलोपापतिरिति वाच्यं अचोऽन्या
नंतर्त्यनिमित्तकैतरंगे कर्तव्ये कृते च तस्मिन् दंतरंगं प्राप्नोति तत्र कर्तव्येनासिद्धत्वमिति तदर्थान् असिद्ध-
परिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे तस्यापि वैपर्थ्यम्

देवतद्व्याप्तिवारणे परिहारार्थे अधिकनिवेशे विफल इत्यत्राह असिद्धेति तथाच तदतिव्यतिरेकविशेषापेक्षं तापकं सामा-
न्यायेत्तवा नायः वलिलोपे तदतिव्यतिरेकविशेषतापकस्यानुपलब्धेः न द्वितीयः सामान्यायेत्तया तदतिव्यतिरेकत्वत्तु कोरसिद्ध-
इति सत्रस्य तु ग्रहणस्य प्रत्ययोतरपदयोश्चेति सत्रे मर्पयंतानुवृत्तेश्च अभ्यासस्यासवर्णं रत्नादेर्वात्तापकत्वेनाजानंतर्त्ये
त्वादेर्वैयर्थ्यापत्तेः तस्मादुभयथाप्यनित्यत्वेन तद्वारणं युक्तमिति भावः मूले अस्मैत्युपलक्षणम्

१२७

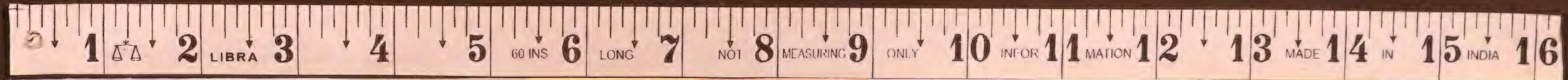

तेनैवेति परिभाषाऽनित्यत्वेनैवेत्यर्थः तत्रेयायनिर्बुद्धयनुमाहा अतएवेति परिभाषासत्त्वादेवेत्यर्थः ननु वृत्रहध्यामित्यादौ
वर्हिर्भूतभ्यानिमित्तकवहिरंगतेत्युक्तिश्चिन्त्या परंपरयानिमित्तत्वादायवहिरंगत्वाश्रयणेतुनमानम् ध्वनितं चेदं नलोपः सु-
विनिसूत्रेभाष्येति पूर्वोक्तसिद्धांतविरोधान् बाह्युक्तिसूत्रस्य तापकपरभाष्यानुरोधेन परंपरयानिमित्तत्वादायवहिरंगत्वा
श्रयणेतु पूर्वोक्तसिद्धांतसंगतिः स्पष्टवस्यात् नलोपः सुविनिसूत्रस्य भाष्यानुरोधेन परंपरयानिमित्तत्वादायवहिरंग

तेनैवसिद्धैः अतएव नलोपः सुविनिसूत्रेकनित्यग्रहणंचरितार्थं अन्यथा वृत्रहध्यामित्यादौ वर्हिर्भूतभ्या
निमित्तकपदाश्रयणेन वहिरंगतयानलोपासिद्धत्वेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ममतनुक्तिश्च जानंत
र्यसत्त्वात्तदोषः नैवेतं ह्रस्वस्य पितीति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि या मणीकलमित्यत्रेको ह्रस्वोऽप्ये
इति ह्रस्वेकते ॥ ॥

ताश्रयणस्य चाचित्कत्वकल्पने तु काचित्कत्वमित्यस्य तलोपः सुविनिसूत्रस्य भाष्यविषयतयातिरिक्तविषयत्वस्यावश्यं वक्त
व्यत्वेन दोषत्वादवश्यम् तत्कल्पने प्रमाणभावश्च तद्भाष्यस्यान्यथानुपपत्तेः इति चेन्न परिभाषांगीकर्तृमतेन तदुक्तेरदोषत्वा
त् पतञ्जल्यकर्तृरसिद्धंवहिरंगमिति परिभाषानित्यत्वेनैव सर्वनिर्वीहेनाजानन्यर्थ इति परिभाषाया अनावश्यकत्वमिति सिद्धा
तात् वक्ष्यते चेत्तदनुपपदमेव प्रमत्तिति परिभाषांगीकर्तृरित्यर्थः परिभाषासत्त्वाद् ह्रस्वस्य पितीति सूत्रस्य भाष्यविरोध
माशङ्कते नैवेदमिति तत्रत्यं भाष्यमुपपादयति तत्र हीति ॥ ॥ ॥ ॥

प.शे.

१२८

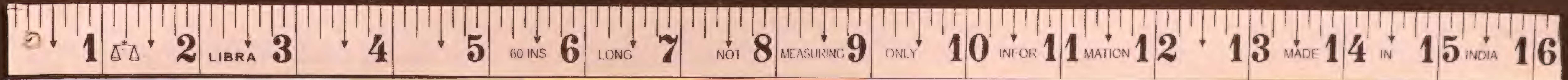
१४८

विपक्षेभाष्यासंगतिस्पष्टयति नाजानंतर्त्येति एतत्परिभाषानावश्यकत्वबोधनैव न ह्यप्योपपत्तौ न विरोध इति परिहरति तेने
ति तत्राच परस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यसंवादपति अतएवेति तस्यानावश्यकत्वादेवेत्यर्थं ननु विप्रतिषेधसूत्रे असिद्धं वहिरंगमिति प
रिभाषाया अक्षयुः हिरण्यमुः इत्यत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्य नैष दोषः असिद्धं वहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इत्युक्ता नो वक्ष्यामि ना
जानंतर्त्ये वहिष्ठप्रकृतिरिति वदता भाष्यकृता तस्यानावश्यकत्वसूचना कथमनावश्यकत्वपरिभाषाया वक्तव्यमिति तत्राह ।
पुनरत एवेति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकृतानां तस्या उक्तत्वेऽपि तत्रोक्तान्यत्र कुत्रापि तस्या अनुक्तत्वाद्नावश्यकमिति भावः संप्रसार ।

तु कमा क ह स्व स वहिरंगा सिद्धत्वेन समाहितम् नाजानंतर्त्येति तस्य सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेरसंगति स्पष्टे वेमिवाच्यं
तेन भाष्येणास्यानावश्यकत्वबोधनात् तत्रापनेनांतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव व्यापत्वात् अतएवा
चः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये पटु इत्या इत्यत्र परयणादेशा स्यात् सिद्धत्वात् पूर्वयणादेशः साधितः अतएवेषा परिभा ।
षा भाष्ये पुनः कापिनोस्ति विता अतएव ॥ ॥ ॥

एणाच्चेति सूत्रभाष्यादपि पतस्याः परिभाषाया अनावश्यकत्वमित्याह अतएवेति एतस्यानावश्यकत्वादेवेत्यर्थः संप्रसारणाच्चे
ति सूत्रे भाष्ये अंतरंगपरिभाषामुपक्रमाय योगे वह्निप्रयोजनानि संतियदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयदोषेऽपि
पाठः अन्नत्रत्याय योगे इत्यस्य विप्रतिषेधसूत्रे इत्यर्थमादाय निवृत्तिं विप्रतिषेधसूत्रे इति तत्र वह्निप्रयोजनानि संतीत्यत्र कस्या
इत्याकांक्षायां उपस्थितत्वादस्या इत्याकांक्षा पूर्वक उपस्थितिलब्धमत्र अस्या इति तत्राप्यपदर्थे पदस्य तदर्थे न मादाय अत्र तदर्थ
मित्युक्तम्

१२८

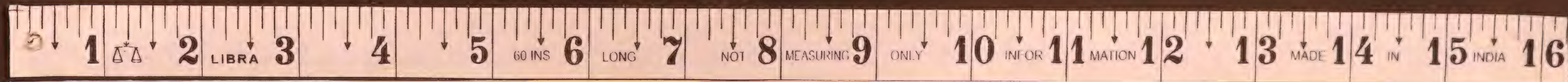

भाष्योक्तप्रतिविधानपदार्थमाह प्रतिबंधनेचेति वस्तुतस्तु अनावश्यकतास्वसमानकक्षस्वानिरिक्तसंपाद्यफलसंपादकं ।
 नाजानंतर्त्यइतिपरिभाषायास्तुनतथात्वम् स्वसमानकक्षस्वानिरिक्तस्यपालसंपादकत्वाभावात् नचवहिरंगपरिभाषा ।
 नित्यत्वमेवतत्फलसंपादकमितिवाच्यम् अस्यानित्यत्वस्याननुगतत्वेन अनुगतनाजानंतर्त्य इतिवचनस्वसमानकक्ष-
 त्वाभावात् नचपूर्वेक्तिह्रस्वपितासूत्रस्यभाष्यविरोधः तद्भाष्यप्रामाण्यादेवतद्विषयेतस्याप्रवृत्तिकल्पनेनापिविरोधाभा-
 वात् अतएवाचार्यप्रवृत्तितापयतिभवत्येषापरिभाषायदयंवत्वतुकोरसिद्धइत्याह इतिपरिभाषोपवर्णनंसंगच्छते ।

अं

अंतरंगपरिभाषामुपक्रम्यविप्रनिषेधसूत्रेअस्याःवहनिप्रयोजनानिसंतितदर्थमेषापरिभाषाकर्तव्यामिति
 विधेयंदोषेष्वित्युक्तंसंप्रसारणाच्चेतिसूत्रेभाष्येप्रतिपदविधानंचपरिभाषाविषयेनित्यत्वाप्रयणमेवेतिध्व-
 नितमित्यलम्

अपेयातदनि प्रसेजन्यत्वज्ञापकोपवर्णनमेवकुर्यात् किंचसामान्यपेक्षज्ञापकेनसर्वत्रानित्यत्वज्ञापनेअंतरंगरपिविधी-
 न् इत्यादिपरिभाषाभाष्योक्तानिज्ञापकान्युद्धिचेरन् नाजानंतर्त्य इतिवत्तामीत्युक्ता तदनुलोखस्तुनेतस्या अनावश्यकत्वसूच-
 नापापित अत्रैवव्याख्येयमित्यर्थ सूचनायेतिनतद्विरोधः प्रतिविधेयंदोषेष्विति संप्रसारणाच्चेति संप्रसारणसूत्रस्यमा-
 ष्यमपि असिद्धपरिभाषाप्रतिपत्तिनिषेधवचनविधानपरम् तस्मान्नपरिभाषायाअनावश्यक त्वकल्पयितुंयुक्तमिति
 त्ववधेयम्

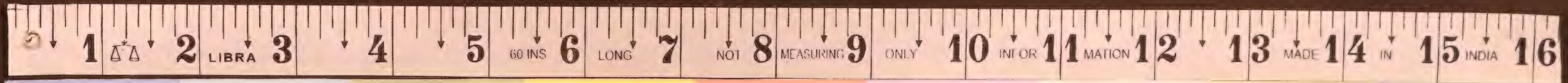
मा-
टी-

अजानंतर्यातरंगविषयश्चतुर्गुणत्वादावसिद्धंवहिरंगमिति परिभाषायाः परिधांतरेणातिव्याप्तिपरिहृतेदा
नीवहिरंगलुग्वेषयकगोमात्रिपश्यादौतदव्याप्तिपरिहृतं अंतरंगानपिविधीनिति परिभाषांतरमवतारयति
नन्वेवमिति अत्रताकांतायांभाष्येकक्रमेणैवज्ञापकमाह अत्रेति तदेवोपपादयति त्वत्कृतमित्यादि त्वत्सु
त्रमत्सुत्रश्यादौतवममावादेशावाधनार्थत्वेनप्रत्ययोतरपदयोश्चेतिसूत्रस्यवारितार्थान्नह्यर्थमितिज्ञाप
कविमटनमाशंकते नन्वित्यादि अत्रमूलेतुभ्यंहितंत्वहितंनवापंतदीपंश्यादि । तवपुत्रस्तत्सुत्रश्यादावि

ननुतवपुत्रस्तत्कृतमित्यादौलुग्वेषयान्तरङ्गत्वादिभक्तिनिमित्तकत्वेमावेकवचनरूपेण
सिद्धेरिदं व्यर्थं संज्ञापकम्

त्यादिशब्देनशास्त्राः तवममादिवाधनार्थमित्यादिशब्देनतुभ्यादिसंग्रहः नन्वेवंगोमात्रिपश्यादौपदहय ।
निसितकसमासाश्रितत्वेनवहिरंगलुकंवाधित्वाहल्लुग्वेषयान्तरङ्गत्वादिहोपेतुमादयः स्मरतश्चाह ॥ अंतरंगानपिविधी-
त्वहिरंगोलुग्वधते अत्रप्रत्ययोतरपदयोश्चेतिसूत्रंज्ञापकम्

१२५

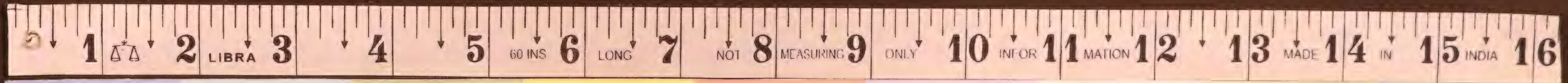

तदुभयपत्रेवभाष्योक्तमपर्यंतानुवृत्तिनेवतत्रतापिकेत्पाह एवंतर्हीति प्रत्ययोत्तरपदश्रेतिसूत्रेएवमेवभाष्योक्ततापकत्र
 मोत्रदृष्टव्यः नत्रहिकिमर्थमिदमुच्यते इत्यादिपूर्वोक्तरीत्याशास्त्रवैयर्थ्यमुपपाद्यएवंतर्हिसिद्धेसतिप्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमौ
 शास्त्रितज्ञापयत्याचार्योऽन्तरंगानपिविधीन्वाधित्वावहिरंगोलम्भवतीतिसंपूर्णसूत्रतापकेनपरिभाषांतापयित्वातत्र
 पूर्वोक्तशंकामेवाशंक्यः नंतरंयत्तर्हिमपर्यंतग्रहणमनुवर्तयतीतिमपर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वमुक्तम् अत्रप्रत्ययोत्तरपदयो
 श्रेति सूत्रस्योत्तरपदग्रहणस्यैवतापकत्वंयुक्तंनसंपूर्णसूत्रस्यतद्वर्णयितुम् पुष्पदस्मादादिभ्यप्रातिकमात्रेभ्यःआ

एवंतर्हिअत्रत्यमपर्यंतानुवृत्तिर्ज्ञापिकेतिभाष्यकृतः पुष्पदस्मादादिभ्यःआचारद्विपत्तनसंपूर्णसूत्र
 स्मात्तापकापरभाष्यप्रामाण्यात्

रक्षितपितृदादेशसंपादकतयातत्रत्यग्रहणस्यचरितार्थत्वादिति प्राचीनोक्तेरनादरणीयतां ध्वनयितुमाह पु
 ष्पदस्मादादिभ्यश्चेति ननुयदयंषत्तत्कोरसिद्ध इत्याह इतिविप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्यस्यतुक् ग्रहणमात्रतापकपरत्व।
 वदत्रापि उत्तरपद मात्र तापकपरत्वकल्पनेनपुष्पदस्मादादिभ्यश्चाचरद्विपोऽनभिधानकल्पने प्रमाणाभावात्प्राचीनो
 क्तेरनादरणीयतासंभवतीत्यतस्त्वौस्त्वभ्यस्तदनभिधानेहेत्वंतरमाह हस्तन्यापइति नत्रहिमेवहवःआम् शब्दोःकासप्रत्य
 पादाम् मंत्रेलिटिडःसूत्रोऽस्मात् किमेतिडः व्यययादाम्बद्वयप्रकर्येडे राम् नयाग्रीभ्यइति कस्येदं षष्ठीवहवचनस्यग्रह

प-शे-

टी.

130

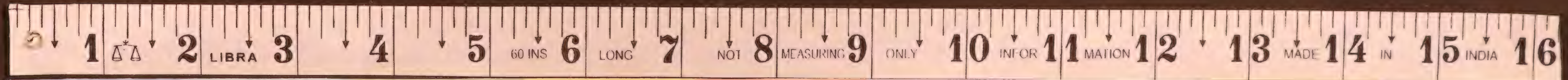
गमित्युक्तानंतरं अथास्य कस्मात्तत्र भवतिकास्य त्वया दाममंत्रे लिटिति साक्षिणाननुबंधग्रहणेऽपि न सानुबंधकस्ये
तीति समाहिते सतस्यैव मर्षोऽनुबंधः कर्तव्य इहास्य ग्रहाणामाभूदित्यादिप्यननुवावश्यकमकारस्येत्संज्ञाप।
रित्राणार्थमकारानुबंधः कर्तव्य इति समाहितम् अनंतरं च नार्थ इति संज्ञाप रित्राणार्थेनेत्कार्या भागवादित्संज्ञान
भविष्यतीतीत्याशंक इदमस्ति कार्यमिदं नोत्पात्तरति अचामात्यात्परो यथासादिति समाधाय च प्रत्ययांतादप्यंवि
धीयते तत्र च नालि विशेष इत्युक्तम् तथापि पदि हलन्ते भ्य आचार छिप्पात् तत्र सनायंत इति यातु संज्ञायां धातु।
ताल्लिटिकास्य त्वयादित्याम् भवत्येव तत्र च मकारस्येत्संज्ञायां हस्तलः एवं ग्राम् स्यात् मित्राभावे हल उत्तर इति

इत्सनवाप इति नुद्विधापकसूत्रस्याभाष्यप्रमाणेन हलन्ते भ्य आचार छिवभावाच्च एवमेवेकार्य

काभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रातिपदिक प्रकृतिकणिचोप्यनभिधानं बोध्यम् ॥

विशेषोऽस्येवेति नास्ति विशेष इत्युक्तमपुक्तं स्यादतः एतद्भाष्यप्रमाणेन हलन्ते भ्यः आचार छिवेव न भवतीति
कल्पते इति भावः तदुक्तं च तत्रैव केयटेना प्रत्ययांतादिति प्रतीक-पादाप्येवाजंताः ननु हलन्ते आचार छिवन्ते
भ्य आचारस्येव नैतदस्येकोपमतमेतत्त्रापि हलन्ते भ्योऽनभिधानादाचार छिवभाव इति एवं तर्हि एकार्थकाता।
भ्यां प्रातिपदिकाभ्यां पुष्पदस्मभ्यां तत्करोति तदा चष्टेणि चित्तादप्यतिमादयति तिप्रयोगः सिध्यति तदर्थं प्रत्य
योत्तरपदयोचेति सूत्रे स्पष्टप्रत्ययग्रहणस्य चारितार्थादेव मपि न संपूर्णसूत्रस्य स्तापकतासंग-ते इत्यत आ
ह एवमेवेति अत्रानभिधाने ममाणं तसंपूर्णसूत्रस्य स्तापकपरमाख्यमेव ॥ ॥ ॥

१३०

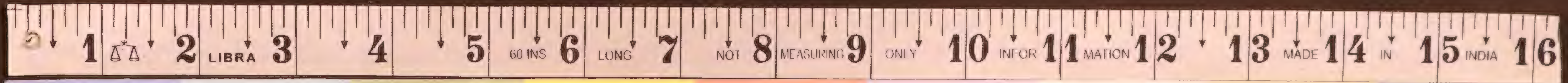

प्राचीनोक्तवन्दनमेवानभिधानेफलं दर्शयति एतेनेति वस्तुतस्तुभिधानेप्रमाणं चिन्त्यम् संपूर्णसूत्रज्ञापकपरभाष्यस्य
 तुयदयं वस्तुकोरसिद्ध इत्याहेति वदस्यपपत्तेः प्रमाणशोथित्वात् मपर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वं मुक्तं तदेवेदं पीसुपयादयितु
 माशंकते नत्विति असिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसंमतेऽसर्गसमानदेशाप्रवादा इति न्याय्य- गीकृत्यतदनुवृत्तेर्वैयर्थ्यमाशंकते
 नचेति अमकजादौ तस्य न्याय्यस्य विचारेणानुपादेयत्वाच्चतदनुवृत्तेर्वैयर्थ्यमिति परिहरति तस्येति न्यायस्येत्यर्थः अत्राक
 जादावित्यत्रादिशब्देन बहुच संग्रहः उत्सर्गसमानदेशाप्रवादा इति न्यायेनापवादस्योत्सर्गसमानदेशत्वं सर्वत्राभ्युपेय

एतेन तत्रादेशार्थप्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम् ननु मपर्यंतानुवृत्तिरपि सर्वादोरात्वारणाय चरिता
 द र्था नचोत्सर्गसमानदेशाप्रवादा इत्येनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसंमतेन मपर्यंतस्यैवादेशत्वे सिद्धे तदनुवृत्ति
 र्व्यप्यति वाच्यम् तस्य अमकजादौ विचारादिचेत्त अमिमित्वेन तेवद्विपुरस्तादग्रहणेनाकविश्राक्
 देर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽप्यत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभावात् ॥ ॥

ते किं त्वसन्निवाधाके सन्निवाधके उत्सर्गभिन्ने देशत्वे नैतावतोत्सर्गप्रवृत्तस्य परित्यागः संभवति नापि तत्र किंचित्प्रमाणं पश्या
 मः तस्मात् अमादौ मित्वादि वैयर्थ्यप्रवाधकस्य सत्त्वात् न्यायेन तत्र अमादीनामुत्सर्गसमानदेशत्वाभावेऽपि प्रकृतौ उत्स
 र्गसमनदेशत्वे बाधकाभावात् मपर्यंतानुवृत्तेर्वैयर्थ्यतदवस्थमेवेति परिहरामि नेति तत्र सोऽत्रादेशविधानप्रतिप्रयाणमि

प. शे.
टी.

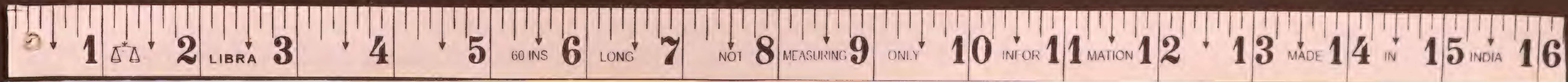
131

तिनिर्देष्टुमाह अतपवेति पाथकविरहे उत्सर्गसमानदेशा अपवाद इति न्यायस्य सत्तादेवेत्यर्थः तदेवोपपादयति
अन्यथेति तथाच पुष्पाकास्मादेशविधानं स्वेतदर्थं नपदववादभूतेन तवकममकावेकवचनेत्यनेनोत्सर्गसमान
देशा अपवाद इति न्यायेन यथा तवकममकावादेशो स्यातामिति उत्सर्गसमानदेशा अपवाद इति न्यायाभावे तु तस्मि
न्नगिचेत्यत्राकडि. त्रुक्ते पीष्टसिद्धौ पुष्पाकास्मादेश विधानं व्यर्थं स्यात् तस्यैव सत्ता ज्ञापयति सत्याप्योऽस्तीति स
तितु तस्मिन्नाकडि. त्रुक्तेन स्यात्पादेशात् तदपवादपास्तवकममकायोरपत्त्यादेशात्पतिः अतस्त- इत्यर्थे नहि
धानं चरितमिति भावः अनभिहित इति सूत्रस्यैकै परीत्यामपयनात् नृत्तिज्ञापितेति वदता भाष्यकृतां मते पत-
अतपवतस्मिन्नगिचेत्यनेन पुष्पाकायादेशविधानं चरितार्थमन्यथा आकडादेशमेव विदध्यात् आक
डि. तवकायादेशयोरतदपवादयोरुक्तन्यायेनापत्त्यादेशात्पतिरतस्तद्विधानमिदमेव तज्ज्ञापकम् यथा
पि विरोधे वाधकत्वमिति वार्तिकमतेयं न्यायः भाष्यकारस्तु विनापि विरोधसत्यपि संभवे वाधकत्वमिच्छ
तीत्यनभिहितसूत्रस्यैकै यदरीत्यानापत्तिरपमः ॥ ॥

न्यायाभावमाशङ्कते यद्यपीति अनभिहित इति सूत्रे हि अम वहुजकत्त अनभिहिताधिकारप्रत्याख्यानवा
दिनावहिते विहितं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तत्वमुपपाय अनंतरं ननु च अम वहुजकवोपवादाः ते अपवादत्वाद्वाय-
काभविष्मति अम वहुजकत्तनानादेशात्तदुत्सर्गः अतिषेधः समानदेशोरपवादैरुत्सर्गाणां वापनं भवति
नगनादेशात्ताप्रामोतीत्युक्तं भाष्यकृता। नानादेशादिति प्रतीकमुपादाय विरोधो वाधकारणं न विशेषविधान
मेव वार्तिककारस्य वेदं दर्शनं भाष्यकारस्तु विरोधाभावेऽपि विशेषविधानमात्रेणैव वाधकत्वमन्यत्रावोचदिति तत्र

सकपटः अत्यंतस्य सिद्धौ चोत्पत्त्यर्थः ॥

131

भाष्यमते पतन्मायाभावेपि पूर्वोक्तज्ञापकसिद्धउत्सर्गनः अभ्युयेयत एवेति परिहरन्नाह तथापीति अत्रोत्सर्गिकेतन्मायसीकारोभाष्यमपि प्रमाणमप्येत्याह एतद्भाष्यमपीति मपर्यतानुवृत्तिज्ञापकपरभाषामित्यर्थः सिद्धे सेतस्मिन्निष्पत्तिवन्धकेत्यायेप्रम-तानुवृत्तेज्ञापकत्वमुपपन्नस्य तथा पादयितुमाह एवमिति पतस्मिन्नायेसतीत्यर्थः असत्यां सेतस्यां अंतरानपीति परिभाषापात्वक्ततमित्यादौ प्रत्ययान्तरपदयोश्चेत्यस्य तवादिवाथ नार्थत्वादुत्सर्गसमानेति न्यायेन मपर्यं तपोरेतोऽस्यातामिति यमपर्यंतानुवृत्तिर्व्यथोऽस्यात् एतदेव पर्याप्त्यन्यथानुययत्वात्तापितायां चेतस्यां अंतरंगत्वात् ह किंतु द्विषयेतवादीनामप्राप्त्या तदपवादत्वाभावेन तन्मायानवतारान्नेकालिनि सर्वयोर्धु-दस्मदोक्तमावादेशोऽस्यातां तद्वारणाय मपर्यंतानु वृत्तिश्चरितार्थेति भावः तत्पुत्रो मपुत्र इत्यादौ असत्यां अंतरंगानपीति परिभाषायां अंतरंगत्वात् सर्वतवयमादेशयो मपर्यंतो संभवेन मपर्यंतानुवृत्तिर्व्यथी

तथापि युष्मकाच्चादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियते एवेति प्रकृतं न दोषः एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् एवं
वचनमपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वक्तव्यमित्यादौ मपर्यन्तादेशविधानार्था तत्र चांतरंगत्वाभावात् नैव सिद्धे व्यर्थं सा एतज्ज्ञापिका
ज्ञापितत्वे तस्मिन्नेतद्विषये तदवादीनामप्राप्नोतदपवादत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तदाशयः य
तु हरदत्तेनांतरंगप्रवृत्ते प्रत्ययोतरपदयोश्चेति मपर्यन्तासंभवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्था सतीति तज्ज्ञापिकेत्युक्तम् न अंतरं
गणानामप्यवादवाधत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः वस्तुतः इदं ज्ञापकं वातिकरीत्येव भाष्यरीत्यानुवाचनिकपवायमर्थ इत्याहुः ॥

स्थातद्वैप्यथानुपपत्त्यासत्यानुत्स्यांशत रंगत्वात्किमिभक्तिपरत्वाभावेनतवययादेशयोरप्राप्तौमपर्यंतसंभवात्तदमुद्वृत्तिप्रतिपक्षेहरदत्तौक्तम
 पर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकोवर्णनयतित्यादिनान्यखंडयति तन्नेति अंतरंगतवप्रमादेशपेक्षयाअप्रवादभूतप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्यवलीयस्तेनततःपूर्वंअंत
 रंगतवममादेशामुद्वृत्तिरिति तदाशयः उत्सर्गसमानदेशाअप्रवादाशित्यायोवल्लुतोविचार्यमाणेवार्तिकमनएवंसंभवति भाष्यरीत्यानुसर्वापिनसंभव
 ति मिदचोक्त्याप्यनश्रुतिस्तत्रस्याभाष्यविरोधात् तस्माद्भाष्याक्तमपर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वंवार्तिकरीत्येवतस्वरीत्याचेवंभाष्यमतेगोमत्यपश्रुत्यादीनांसिद्धि
 र्नास्मादितिवाच्यम् तन्मतेवाचनिकप्रायमर्प्य इतिस्वीकारेणदोषाभावात् नचभाष्यमतेपिप्रपञ्चायादेशविधावसामर्थ्यादुत्सर्गतःसक्तोयतेयवे
 तिवाच्यम् प्रपञ्चाकायादेशविधानस्यपिवातिकैरीत्येवसंभवेनभाष्यमतेतदसंभवादित्याह वल्लुतइति ॥ ॥ ॥

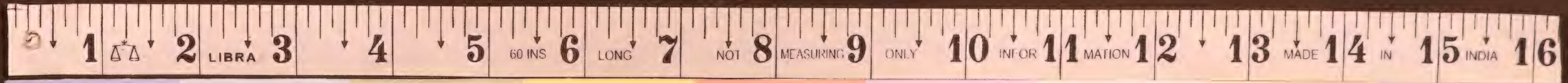

प. शे.
टी.

चपकपरभाष्यप्रामाण्येनेपंपरिभाषासुपोधात्वितिलुग्विषयैवेति केषांचित्सिपांतमनुवदति इयमिश्र
केचिदित्य-रसोद्भावनंतमस्वरसमेव पड. ह्रस्वादितिसूत्रस्यभाष्यविरोधेननयासयोरितिसूत्रस्यकेयदयं
यविरोधेनचप्रकटयितुमाह पड. ह्रस्वादिति प्रथमतः -ड. ह्रस्वादितिसूत्रस्यभाष्यमर्थतोदशयितुमा
हा आधेश्चि पड. ह्रस्वात्संबुद्धेश्चिसूत्रेभाष्ये इत्यर्थः तत्रत्वभाष्यानुपूर्वीतुप्रसक्तसंबुद्धिलोपाभांलु
गभवतीतिवार्तिकसंप्रयोजनमुक्ताचनंतरंनवालोपलकोत्तंगवारणात् यथाश्रुदत्ततश्चि यथाश्रु
इयंसुपोधात्वितिलुग्विषयैवेतिकेसंचित् पड. ह्रस्वात्संबुद्धेर्नयासयोरित्यादिसूत्रस्याकरप्रामाण्ये
नलड. मात्रविषया आद्येहेतुप्रश्लादावनेनलोपंवाधित्वालुगभवतीभाष्येउक्तम् ॥ ॥

पु-तइत्यत्रअनद्वानिवाचरतीत्यर्थेप्रथमांक्तत्वाचकादाचारेकडि हलस्यावितिसयोधात्विति लोपल
कोमासौलुगेवभवति तथा-त्रपुजतरहापिभषतीतिनार्थोविन्यतिषेधेनेतिभाष्यार्थः तत्रैवनेवतीति
प्रतीकमुपादाय अंतरगानप्यविधीन् बाधमानोलुग्वलवान् इतिअनुत्पवले-लोपेनस्पृहीनार्हतीति
विप्रतिषेधो नोपन्यस्वसनीयश्चि

१३२

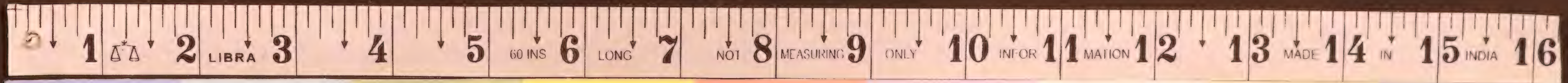

द्वितीयं नयासयोरितिसूत्रस्य कैपटे दर्शयतु माह अन्त्ये चेति नयासयोरितिसूत्रस्य कैपटे इत्यर्थः पूर्वोक्ताकरशब्दस्य भाष्यकैपटपतउभयसाधारण
 एणात् तत्र हि उपत्यकेत्यादिसिध्यर्थं प्रतिषेधेत्येकन उपसंख्यानमिति वार्तिकमुक्ता नर्हि कर्तव्यं न कर्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति नैवं जातीयकाना
 मितुं भवतीति पदयं मदलिकविति निदेशं करोति तत्प्रत्याख्यानं भाष्ये तत्र पदपमिप्रतीकमुपादाय न च द्वितलुग्याभिकारोच्चारणं सादन्यथा पंच
 भिर्द्वितिकाभिः क्रीत इत्यर्हादिति ठको उपार्द्धपूर्वेति लुकि क्ते लुक् तद्वितलुकि ति गपो लुकि निमित्तत्वाभावादित्वं न स्यात्पंचमनिका इतीत्युक्ता
 अग्निमांतरंगांश्चेति सूत्रोक्तः कैपटः नन्वेवं तद्राजस्य बहुभुते नैवास्वियामिति सूत्रे अवहुत्वे च लुक् च क्तव्यः अतिकांतो गानन्यं गति उक्ता बहु

अन्त्ये च अन्तरंगांश्च विधीन् सर्वोपिलुग्वाधते न तु सपलुगे वात एव सनी संस्व इत्यादौ न लोपो न भवति पंचभिः
 खद्वाभिः क्रीतः पंचखद्वाद्यावेकादेशात्प्रागेवलग्न्यथा कृते शस्य चलककाश्च वरणं न स्यादिति कैपटे
 उक्तम् एतद्विरोधात् तद्राजस्येति सूत्रे कैपटे उक्तम् ॥

वच ने परेतो यस्तद्राजस्येवं कृत्वा चोद्यते अथ किमर्थं पुनरिदं बहुवचन इत्येव सिद्धमित्युक्तेन सिध्यति बहुवचन इत्युच्यते न चात्र बहुवचनं
 पश्यमः इति भाष्ये तत्र न चात्र प्रतीकमुपादायांतरंगानपि विधीन् सयोधानुप्रातिपदिकयोरित्यपलुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापका
 दस्यैव संभवाद्वाध इति भाव इति कैपटस्य कागतिरित्यन्याह तद्विरोधादिति समनंतरोक्तनयासयोरितिसूत्रस्य कैपटविरोधादित्यर्थः
 एतद्राजस्येति सूत्रे कैपटे नोक्तम् तदेतद्विरोधात् नैति द्रष्टव्यमित्यन्वयः ॥

प. शे.
टी.

किमुक्तमित्यतस्तदेवदर्शयति अंगानिति ननु अंतरंगानपीतिन्यायेनायंलुकः सुबलकोवाधकः स्यादितिभाष्ये
पर्याशंकायां किमपि समाधानं वक्तव्यं स्यात् अन्यथा तदभाष्ये मनुपपन्नं स्यादित्यत आह लुगपेक्षयेति एतद्भाष्ये
माणदेवज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वाभ्युपगमे कार्योत्तरनिमित्तविनाशकलुकोवलवत्त्वबोधने तथा एव कार्योत्तरपे
क्षयाप्रावर्त्य बोध्यते इति नैतद्भाष्यमनुपपन्नमिति भावः नन्वेन न्यायेनांतरंगपेक्षया तन्निमित्तविनाशकलुकोवल
वत्त्वबोधने तथा चेह त्रपुत्रतत्सत्त्वपि गोमत्प्रियत्वादी तदसंभवः अंतरंगप्राप्तिरवलापात्तुकोप्राप्तेरित्यत आह ॥
अनेन न्यायेनेति परिभाषास्यलुकः शब्दः लुकस्वप्रयोजकसमासादीत्येतदुभयपरः अन्यत्रेति तद्वाजसेवदुधिति
अंगानतिक्रान्तोत्पंगस्य त्रसपोलुकिवद्वचनपरत्वाभावात्तद्वाजसेतिलुकः न स्यादित्याशंकापरभाष्यव्या
ख्यावसरे अंतरंगानपीतिन्यायेनायंलुकः सुबलकोवाधकः स्यादित्याशंकासुलुक एवानेनवलवत्त्वबोध
ने इति तत्प्रोक्त्येति द्रष्टव्यं लुगपेक्षया लुकोपलवत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याशंका समाधानं वक्तुं युक्तम् अ
नेन न्यायेनांतरंगनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्रावर्त्य बोध्यते इत्यत्रापि सारः ॥
सूत्रे उच्यते इत्यर्थः तत्र हि तद्वाजसेति सूत्रे अंतरंगानिति न्यायेनास्यापिलुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह अ
स्येवात्रेति अस्येवात्र संभवासंभवादिनिकैपटग्रंथमवतार्यज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भाव इति तदाशयमु
द्रव्यादवस्तुतश्चिंत्यमेतत् पदं स्यादिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्पृष्ठं शब्देदुशोवरे अनेनापिन्यायेन कार्योत्तरभाष्या
(शयः ३) रनिमित्तविनाशकलुक एव तदपेक्षया प्रावर्त्य बोध्यते तत एव ज्ञापकादिनिनायंलुकः सुबलुगपेक्षया
वलवानिति भाष्याशयः इत्युक्तं भाष्यप्रदीपोद्योतकता ॥ ॥ ॥

१३३

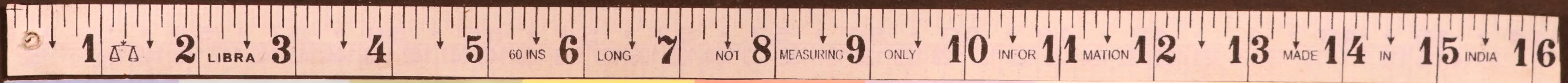

प.शे.

ननुवमपि पूर्वेषु कामशमः अपरैस्तु कामशमः इत्यत्र पूर्वेषु कामशमः अपरैस्तु कामशमः इति स्थिते असिद्धं वहिरंगमन्तरे-
गतिपरिभाष्या अन्तरंगत्वाद्गुणो पूर्वोत्तरपदयोर्व्यवर्गभावाद्गुणपतत्राश्रयणे तादिवद्भावविरहाच्च दिशः परेषां ग्रामवाचि-
नां नगरवाचिनां चांगनामवयवस्य च द्वद्विरित्यर्थकप्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदद्वद्विर्न स्यात् उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य पादद्वि-
विहिता तद्वत्पदपदे परे सर्वशब्दोदिक शब्दाश्चातोदाता भवन्तीत्यर्थः उत्तरपदद्वद्विर्न स्यात् पूर्वपदातोदाता त्वेन स्यात् सा-
वकाशं चैतद्गुणं पूर्वकास्मृतिकः प्रपरपांचलक इत्यादौ तथैव गुणेदकं निलोदकमित्यादौ उदके केवले इति पूर्वपदातोदा-

नन्वेवं सोमं द्रव्यं तन्तु रंगत्वाद्गुणो पूर्वपदात्पर इन्द्रशब्दाभावेन नेंद्रस्य परस्येति द्वद्विनिषेधो व्यर्थः अन्ता
दिवद्भावस्तु

तन्त्रं च स्यात् सावकाशं चैतदपि उदसिदुदकमित्यादावित्यत उक्तानि व्याप्तिवारणाय पूर्वोत्तरपदनिमित्तकर्तव्यात् पूर्वम-
न्तरंगोप्येकादेशेनेति निषेधभूतां परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना ननु सोमं द्रव्यं तन्तु रंगत्वात्कृतेप्येकादेशे अ-
न्तादिवच्चेत्यन्तादिवद्भावेन पूर्वपदात्परस्य तत्त्वस्य सत्त्वेन नेंद्रस्य परस्येति द्वद्विनिषेधश्चरितार्थः इत्यत आह अन्ता
दिवद्भावस्तिति ॥ ॥

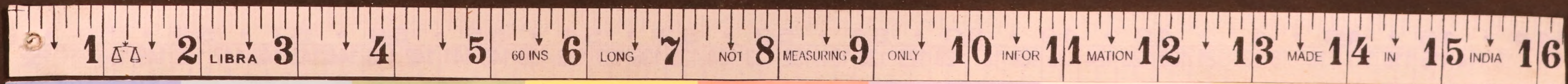

134 उभयतश्चि पूर्वपदशब्दाभ्यांमेतादिशब्दाभ्यांचविरोधस्यपुरःस्फुर्तिकत्वेनविरूहानिशापद्वयस्ययुगपदेकत्रासंभवान्नोभयतश्चाश्रयणे
तत्प्रवर्तन इतिभावः ननुउभयतश्चाश्रयणेनदभावेपिअंतवद्भावेनएकारविशिष्टसोमे इत्यस्यपूर्वपदत्वेएकदेशविकृतमितिन्यायेनद्र
शब्देनदेवताद्वंद्वेतिशामद्विनिषेधापसोस्तु इत्यतश्चाह किंचेति वृद्धिरप्यत्रेत्यत्रापिशब्दपरार्थेनदाच उभयतश्चाश्रयणेनांता
दिवदित्यंतादिवच्चेति सूत्रस्यभाष्यादिनिशेष प्ररणेनांतादिवत्त्वोभयाभावेपिपूर्वांतत्वेनैकादेशविशिष्टेपूर्वपदत्वेनद्रशब्दस्यैकदेश

उभयतश्चाश्रयणेनिसिद्धः किंचवृद्धिरप्यत्रनप्रप्नोति अंतादिवत्त्वोभयाभावेपिपूर्वांतवत्त्वेनैकादेश
विशिष्टेपूर्वपदत्वेनेंद्रशब्दःस्यैकादेशविकृतन्यायेनोभयतश्चाश्रयणेनांतादिवदितिनिषेधाभावेन

विकृतान्यायेनोतरपदत्वेपिवृद्धिरेवात्रप्राप्नोतीत्यन्वयः ननुउभयतश्चाश्रयणेनांतादिवद्भावश्चिनिर्मूलम् वतिपठितशास्त्रस्याहा
यीरोपबोधकत्वेनतस्यचविरूहविषयस्यापियुगवत्संभवेनयथाद्वयोरेकः प्रेष्यःताभ्यांयुगपद्विन्नदशकार्यमेरितोअविधार्थीक
स्यापिकार्येनकरोतितिलोकट्टांतेनास्यासिद्धेः अंतादिवच्चेतिसूत्रस्यभाष्यतएकदेशिनयुक्तिः स्पष्टंचैतदभीयादित्यत्रलघु शब्देदु
शोखरेइत्यतश्चाह उभयतश्चाश्रयणेनेति ॥ ॥ ॥

१३४

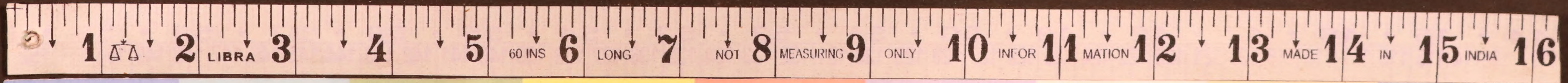

तदाश्रयणेचेति अंतादिवत्तोभयाश्रयणेचेत्यर्थः चाशब्दोत्रहेतुविकल्पार्थः एवंचैकदेशकित्तन्यायेनोभयतःश्रयणेनां
तादिवदितिनिषेधाभावेनतदाश्रयणेचोत्तरपदत्वेपीतिउत्तरपदत्वेपीत्यत्रः हेतुद्वयस्यविकल्पः उभयोत्तरपदत्वेपिबुध्यभावे
उभयसाधारणेहेतुमाह तस्यानकत्वादि द्रशद्वयैकदेशकित्तन्यायेनोत्तरपदत्वेतस्यानकत्वंसाधयति एकस्येतिअंतादिव
त्तोभाश्रयण पक्षेतस्यानकत्वंसाधयितुंतत्पक्षेतस्यानकत्वमसिद्धं परादिवद्भावेनएकादेशविशिष्टस्येवोत्तरपदत्वेनसाच त्व

तदाश्रयणेचोत्तरपदत्वेपितस्यानकत्वादेकस्यैकादेशेनपरस्परनित्येनयस्येनिलोपेनापहारात् नचपरादिवद्भा
वेनैकादेशविशिष्टोत्तरपदत्वमेवास्त्विति वाच्यम् उत्तरपदाद्यच्च स्यानिकत्वाद्दृष्टेस्तदभावेनाप्रामैः ताहृष्यानति
देशादन्यथावदामिरित्यादावपिपूर्वातत्वेनादंत्वत्वेमिस्रपेसापतिरितिभाष्येस्पष्टं ॥ ॥ ॥

सिद्धत्वादित्याशङ्कते नचेति परादिवद्भावेनपेन्द्रशुत्तरपदत्वेपिबुद्धिस्यानिभूतउत्तरपदाद्यच्च त्वस्यैकादेशेपरादिवद्भावेना
नयनासंभवात् अर्थतोऽनकत्वंसिद्धमितिपरिहरति उत्तरपदाद्यजिति तदभावेनेति एकादेशेउत्तरपदाद्यत्वाभावे
नेत्यर्थः तत्रहेतुमाह तादृश्यानतिदेशादिति विपक्षेवाधकमाह अन्यथेति ॥ ॥

अतएवेति परादिवद्भावेनैकादेशोऽन्तरपदाद्यच्त्वाभावादेवेत्यर्थः आशंकितं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकृता तत्कैयटेनेति शेषः ननु
मांते एकदेशकिकृत्यायेन पूर्वपदत्वक् एकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वस्यापि सत्त्वेन पूर्वोक्ताशंका परभाष्यस्यासंगतिरित्यत आ
ह तद्देशदेशेति तदुक्तमिति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्येति शेषः भाष्येति विप्रतिषेधसूत्रे अनादिवच्चेति सूत्रे चेति शेषः ॥ ननु
मरुदादिभिरिन्द्रशब्दस्य समासेन ब्रह्म तस्य पूर्वपदत्वेन प्राप्तवद्ब्रह्मवाच्यतापत्तेरस्येति निषेधश्चरितार्थ इत्यत आह ॥

अतएव पूर्वेषु कामशमशत्यादावन्तरंगत्वाद्गुणे ह्यद्विर्नसादिन्याशंकितं तदेकदेशमात्रस्य विकारा
भावाच्च तदुक्तं भाष्ये इन्द्रेहावचौपकौयस्येति लोपेनापहतोपरोपकादेशेन ततो नक्त इन्द्रः संपन्नस्तत्रकः
प्रसंगो ब्रह्मेति मरुदादिभिरिन्द्रशब्दस्य इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातोऽत आह पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्
वर्मन्तरंगोऽप्येकादेशेन ॥ अत्र च न द्वयस्येति निषेध एव तापक इत्येतदिवच्चेति विप्रतिषेधपरमिति सूत्रयो
भाष्यस्पष्टम्

मरुदादिभिरिति तापकपरभाष्यमाणात् मरुदादीनामनभिधानादिति भावः परिभाषायां तापकमाह ॥ अनादिवच्चे
ति ॥ पष्टमथमथमचतुर्थयोरिति शेषः ॥ प्रथमे हे पूर्वेषु कामशमशत्यादावेकादेशप्रसंगस्त्वन्तरंगः वलीयस्तान्
ब्रह्मद्विविधेयेत्यतिप्रसंगमाशङ्कोक्तम् द्वितीये हितस्यैतत्स्य लक्षणस्य पोषः पूर्वोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशा
दिति पूर्वोक्तस्य लेपवति प्रसंगमाशङ्कोक्तम्

१३५

